УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

3-4 (47-48) Рік XII

1975

НЬЮ ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
8 München 80
Ayingerstr. 17
West Germany

Канада:

Гамілтон:

Mr. S. Szpak
28 Strond Bd.
Hamilton, Ont.
Canada

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Торонто, Онт.:

Mr Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Представництво на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyj
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129
USA

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Чікаґо

Mrs. Vira Bida
3347 W. Potomac Ave.
Chicago, Ill. 60651

Головне представництво «Українського Історика»:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

3-4 (47-48)

РІК ВИДАННЯ ДВАНАДЦЯТИЙ

1975

НЬЮ ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

Головний Редактор: Любомир Винар

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Chief Editor: Lubomyr Wynar

Адреса Редакції і Адміністрації:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Ціна цього числа амер. дол. 7.50

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Річна передплата «Українського Історика» виносить $ 15.00

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14

ЗМІСТ

Олександер Домбровський: До питання періодизації й термінології ранньої історії України 5
Василь Дубровський: Богдан Хмельницький і Туреччина . . 22
Василь Маркусь: Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР 28
Симон Наріжний: Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві 43

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІМІҐРАЦІЇ

John-Paul Himka: Ivan Volians'kyi 61

ГРУШЕВСЬКІЯНА

Лист від проф. М. Грушевського до канадських українців . 73
Микола Чубатий: Додаткові спогади про М. Грушевського з 1912—1914 років 78

ДИСКУСІЯ

Марко Антонович: З приводу статті О. Пріцака, «Походження Руси» 80

IN MEMORIAM

І. Назарко: Архиепископ Іван Бучко (1891—1974) 85
Любомир Винар: Михайло Ждан (1906—1975) 88
Ярослав Падох: Микола Чубатий 100

З АРХІВУ

В. Міяковський: Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка . 112

РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

Лев Шанковський: Нова праця про Українську Повстанську Армію 120

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

В. А. Рыбаков, *Польша и Русь,* Москва 1974 (Михайло Ждан) . 125
И. Я. Фроянов, *Киевская Русь,* Ленинград 1974. (М. Ждан) . 125
Історія народного господарства та економічної думки Української РСР, Київ 1975 (Богдан Винар) 126
Атанасій В. Пекар, *Нариси історії церкви Закарпаття,* Рим 1967 І. Назарко) 128

Древние славяне и их соседи, Москва 1970 (Михайло Ждан) . 130
Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. Вячеслав Липинський. Архів т. 6. (Марко Антонович) 131
Лев Биковський, *Двадцять літ науково-організаційних зусиль на Заході ЗСА.* Денвер, 1974. (Любомир Винар) 132
Kalena Hhryn, La notion de „Russe“ dans la cartographie occedentale... Paris, 1975. (Д. Сіяк) 133
Peter Schreibert, *Die Russische Agrarreform von 1861.* Köln, 1973. (М. Антонович) 134
Ores Zilinskyj, *Ukrainske dumy a problem vyvoje slavanskych lidovych eposu.* Praha, 1973. (Д. Сіяк) 136
The Soviet Economy in Regional Perspective. Edited by V. N. Bandera and Z. N. Melnyk. Praeger, 1973. (Б. Винар) 137
Т. І. Деревянкін, *Промисловий переворот на Україні.* Київ, 1975. (Б. В.) 138
R. Torzecki, *Kwestia ukrainska w polityce III Rzeszy.* Warszawa 1975. (Д. Сіяк) 139
Olexa Horbatsch, *Ukrainische Weinbauterminologie.* München 1973. (Д. Сіяк) 140
Клясова боротьба селянства Східньої Галичини, 1772—1848. Документи і матеріяли. Київ 1974. (Б. В.) 141
Л. Рудницький, *Іван Франко і німецька література.* Мюнхен 1974. (Б. Чопик) 141

ХРОНІКА 144

Українське Історичне Товариство 145

CONTENTS

Alexander Dombrowsky: Problem of Periodization and Terminology in the Ancient History of Ukraine 5
Vasyl Dubrovsky: Bohdan Khmelnytsky and Turkey 22
Vasyl Markus': Survey of the Social and Political Sciences in the Soviet Union 28
Symon Nariznyi: Historical Association of Nestor Litopysets' in Kiev . 43
John-Paul Himka: Ivan Volians'kyi 61
Michael Hrushevskyi: Letter to Ukrainians in Canada 73
Mykola Chubaty: Michael Hrushevskyi in the Years 1912—1914 . . 78
Marko Anonovych: Comments on O. Pritsak's Article on the Origin of Rus' 80
I. Nazarko: Archbishop Ivan Buchko (1891—1974) 85
Lubomyr Wynar: Mykhailo Zdan (1906—1975) 88
Jaroslav Padoch: Mykola Chubaty 100
V. Mijakovsky: Unpublished Letters of Serhij Jefremov to Evhen Chykalenko 112
Lev Shankovsky: New Publication on the Ukrainian Insurgent Army 120

REVIEWS 125

CHRONICLE 144

Олександер Домбровський

ДО ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ Й ТЕРМІНОЛОГІЇ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Світлій пам'яті Михайла Ждана — присвячую.

На сучасному етапі дослідів над ранньою історією України виринає щораз то гостріше потреба перевірити дотеперішні погляди відносно періодизації цього хронологічного відтинку нашого історичного минулого. Нас далеко не вдоволяють дотеперішні спроби періодизації української протоісторії в рямцях перестарілих шабльонів давньої інтерпретації історичного процесу, тим більше в світлі новішого фактологічного матеріялу при порівнянні досягнень на полі археології з висліддами мікроаналізи писаних джерел на фоні контексту цілого історичного процесу та при узгляднeнні досягнень допоміжних дисциплін історії, зокрема на полі палеоетнографії, палеоетнології й врешті проблеми ранньоісторичних етапів розвитку етногенетичного процесу українського народу ще довго перед сформуванням на його території державної організації — Київської Руси.

Недоліки дотеперішніх спроб періодизації ранньої історії Руси-України полягають у двох головних, взаємно доповнюючих себе явищах-причинах: в стані історичних дослідів минулого століття, на підставі якого формульовано періодизацію, та в політичних умовинах того ж і пізнішого часу, в яких находився український нарід. Дотеперішні спроби періодизації базувалися на давньому стані дослідів над ранньою історією Руси-України, коли допоміжні дисципліни історії находилися ще в пеленках.

Тодішній стан дослідів диктував дослідникам такі критерії формулювання періодизації, на які могла була здобутися тодішня історична наука. З уваги на те, що українська територія в ранньоісторичних часах була під пануванням кіммерійців, скитів і сарматів, а дальше деякий час ґотів, представники науки XIX століття уклали на цій основі періодизацію, називаючи поодинокі періоди по черзі іменем номадів-завойовників. Отже критерії уточнювання періодизації йшли по лінії узгляднювання тодішніх панівних, імперських (як на той час) чинників.

При тодішньому стані дослідів такі питання, як генеза протослов'янства взагалі, а зокрема східньоевропейського, та ранньоісторичні етапи етногенетичного розвитку в процесі формації від племен до

народу, не входили ще в контекст ранньоісторичних студій. Тому й етногенетичне питання у зв'язку з автохтонним субстратом південно-східньої Европи, точніше — української території в ранньоісторичних часах не належало ще до критеріїв уточнювання й формулювання періодизації тодішніми істориками.

На тодішньому етапі розвитку історичної науки уточнювання й формулювання періодизації ранньої історії вирішувано головно при помочі критеріїв оцінки міґраційних і колонізаційних рухів,[1] що якраз підходило до ранньої історії України в контексті евразійського номадизму й браку стабільности етнічних кордонів. Крім того такі критерії оцінки ранньоісторичного процесу та його періодизації відповідали загалом духові тодішніх офіційно визнаваних суспільно-політичних доктрин і їхніх відгомонів у світі науки, зумовлених існуванням у Середній і Східній Европі двох етнічно-політичних і державно-імперських конґльомератів: австроугорської монархії, а ще більше російської імперії. Імперським чинникам XIX століття було на руку нав'язувати до імперських традицій ранньоісторичних і вчасносередньовічних часів при замовчуванні існування автохтонних елементів. Навіть такої міри учений, як Ростовцев, видвигав концепцію імперського маштабу держави скитів, що не відповідає дійсности.[2]

«Традиційна» історична схема Східньої Европи була базою для «традиційної» періодизації, а між ними існував органічний зв'язок «науково»-політичного аспекту при повному збуванні мовчанкою автохтонного населення окупованих територій, його культури, історичної традиції та тенденцій до самостійного, державного життя на власній території («сепаратизму»). Це й було на руку імперській політиці правлячих кіл російського імперського центру, щоб шляхом промовчування й фальшування історії при денаціоналізаційній політиці всі, головно східньослов'янські ріки злилися в одно етнічно-московське й імперсько-російське море.

Тому в дореволюційній, офіційній російській суспільно-політичній доктрині й на сторінках історіографії не існували такі терміни, як «Україна», «український нарід», «українська мова» (навіть у географічному понятті не було України!). Замість того вживано такі терміни, як «південь Росії», «Малоросія», «малорос» тощо, що a priori заперечувало існуванню українського народу як окремої збірної культурно-історично-національної індивідуальности на власній, споконвіку заселеній території, не говорячи вже про політично-державні аспірації. Такий курс у відношенні до підбитої України прищіплювано з усією безоглядністю й консеквентно на сторінках російської історіографії при інтерпретації, періодизації й термінології ранньої історії України й пізніших діб.

---

1) В. Ключевский, *Курс русской истории,* I, Москва, 1937, стр. 21. P. Kammerer, *Das Gesetz der Serie,* Stuttgart und Berlin, 1919, pag. 406

2) *Reallexikon der Vorgeschichte,* Band 13 (Berlin, 1929), pag. 61.

Тому такі політично-імперські в своїй генезі та загально географічні терміни як «Скитія» і «Сарматія», що прикривали собою назви автохтонних племен Північного Причорномор'я, які ввійшли згодом у склад етногенетичного процесу в дальших етапах соціо-культурно-історичного дозрівання русько-української народности, були на руку будівничим російської імперії. Бо ж аналогічно до накинених праукраїнському автохтонному населенню й його території скитськими й сарматськими завойовниками їхніх панівних назв (що й стало підставою термінів «Скитія»—«Сарматія») пізніші будівничі російської імперії накинули підбитій Україні свою панівну назву. Термін «Малоросія» став загально імперсько-еквівалентним терміном, змодернізованим pendant до термінів «Скитія», «Сарматія». В тому ж самому дусі формульовано й періодизацію ранньої історії України, узгляднюючи в ній чужий, напливовий і номадно-імперський чинник: кіммеро-скито-сарматський, як своєрідний ранньоісторичний прецеденс до пізнішого російського імперіялізму.[3]

Після революції й перших років відносної перерви правлячі кола Совєтського Союзу почали щораз то більше нав'язувати до політики царської Росії в відношенні до поневоленої України. За директивами партії й уряду представники підсовєтської науки почали по суті нав'язувати до «наукової» політики передреволюційної російської історіографії, вживаючи замість давніших імперських назв закамуфляжовані терміни: «совєтський народ», а як географічне поняття — замість назви «Україна» — «південь европейської частини СССР» (pendant до давнішого передреволюційного «юг Росії»). Цю «наукову» політику поширено й на ранню історію України, включаючи її до ранньої історії так званого «совєтського народу», або «совєтської батьківщини». В такому «змодернізованому» на совєтський лад контексті інтерпретації ранньої історії України в дусі не лише марксизму й ленінізму, але ще більше російського імперіялізму-шовінізму науково об'єктивні критерії оцінки праукраїнської етногенези, тобто розвитку ранньоісторичного, автохтонного етнічного субстрату — кореня русько-української народности, не є на руку політиці правлячих кіл Совєтського Союзу. Тому періодизація й термінологія ранньої історії України залишилися загальнонезмінні з передреволюційних часів, як незмінною залишилася політика в відношенні до поневоленої України. Отже панівно-імперські критерії періодизації ранньої історії України з часів передреволюційної Росії (кіммеро-скито-сарматський періоди) так і залишилися і підлягають спробам «актуалізування» в дусі підсовєтської дійсности на сторінках совєтської історіографії.

Представники совєтської історичної науки стараються так насвітлити ранньоісторичні часи Скитії й Сарматії та східнього протосло-

---

3) М. А. Миллер, *Археология в СССР*, Мюнхен, 1954, стор. 64—65 (Институт по изучению истории и культуры СССР) — підкреслює пріоритет соціяльно-економічної періодизації в совєтській науці.

в'янства включаючи примусові концепції так званої спільної праруської мови й уніфікаційного процесу тодішніх східніх протослов'ян (в дійсности процес ішов якраз у напрямі етнічної диференціяції силою антропогеографічних, плюралістично-культурних і геополітичних факторів — Ол. Д.) в аспекті державної організації й релятивної консолідації східньоевропейських племен Північного Причорномор'я під пануванням скитів, а опісля сарматів, щоб згадані періоди представити як своєрідні ранньоісторичні прототипи підсоветської дійсности з політикою злиття народів у один «советський», а в дійсности «російський нарід», мовляв, коли ми тоді були разом у рямцях скитської державної організації, а потім у «спільній» державі Київської Руси та згодом після Переяславської угоди в рямцях російської імперії, то чому б нам і тепер не бути разом і не злитися спільно. До того підтасовується також інтерпретацію ранньої історії України включаючи її періодизацію й термінологію.

Переймаючи напрямні передреволюційної російської і советської історіографії, представники історичної науки Заходу перейняли вигідну російсько-імперській доктрині схему історії Східньої Европи включаючи ранньоісторичну добу та періодизацію й термінологію ранньої історії України. Після революції багато російських інтеліґентів виїхало закордон і, найшовши пристановище в західньоевропейських і американських університетах та наукових інститутах, проповідували своїм студентам стару імперсько-російську схему історії Східньої Европи, а їхні студенти, ставши згодом науковцями й університетськими професорами, продовжували діло своїх російських учителів. Тому згадана історична схема («традиційна») східньої Европи так закріпилася в умах інтеліґентів Заходу, що сьогодні не без труду вдається переконати когось з них про неправильність такої концепції.

Ще важче зрозуміти це інтеліґентам американського світу, які підсвідомо розглядають складний історичний процес Східньої Европи через призму понять плюралістичного своїм суспільством і культурою американізму й тому не все його розуміють як слід. Бо саме механічне знання фактологічного матеріялу східньоевропейської історії без глибшого розуміння цілого складного історичного процесу, зумовленого специфічними факторами, та без клясифікації поодиноких феноменів на фоні цілого контексту того ж процесу — далеко не дає повної і об'єктивної картини ранньоісторичного й історичного минулого Східньої Европи.

В цілі надання більшої наукової поваги концепції нав'язування сучасної підсоветської дійсности до ранньоісторичних явищ та актуалізування політичної єдности в рямцях скитської й сарматської державної організації в советській історичній науці були між іншим спроби представляти скитів як автохтонів,[4] а навіть вишукува-

4) М. Артамонов, «К вопросу о произхождении скифов», *Вестник древней истории*, 1950, 2.

ти аналогії між культурою скитів та з другої сторони протослов'ян і слов'ян, що в дальшій консеквенції доходило майже до спроб ідентифікування скитів зі слов'янами. Це мало скріпити російсько-совєтську концепцію про уніфікаційний процес в етно-культурно-політичному аспекті на терені Східньої Европи — штучно препарований ранньоісторичний приклад для сучасної совєтської політики злиття «совєтських народів». Взагалі в підсовєтській історіографії є виразні тенденції до ідеалізування скитів і їхньої культури,[5] як перших (коли не числити кіммерійців) відомих в ранній історії організаторів релятивно стабільного як на той час державно-імперського життя на великих просторах Східньої Европи, а тому підсовєтські історики схильні вважати їх ранньоісторичним прототипом совєтських імперських досягнень.

У підсовєтській історичній науці були також спроби узгляднювання колонізаційного гелленського чинника при періодизації ранньої історії України, або, як вживається загально в науці, історії античного Північного Причорномор'я. Керуючися поглядом про відносно високий рівень культури населення Північного Причорномор'я та висуваючи тезу про симбіоз культури цього населення з культурою грецьких колоній, як двох майже рівнорядних чинників, Блаватський[6] пропонував нову періодизацію ранньої історії України: 1) Старший період грецької колонізації Північного Причорномор'я (VII—V ст. до нашої ери), коли грецькі колоністи повністю придержувалися культури, що її привезли з собою з метрополії. 2) Середній період змішання культури грецьких колоній з важливішими елементами культур населення Північного Причорномор'я, в наслідок чого культура грецьких колоній Північного Причорномор'я затратила первісне обличчя культури метрополії, стаючи геллено-«варварською» синтезою (V—I століття до нашої ери). 3) Останній третій період змішання з сарматською культурою, що деякі дослідники є схильні вважати періодом «сарматизації» (I століття до нашої ери — IV століття нашої ери). Хоча середній період вище наведеної схеми пропонованої Блаватським періодизації вважається часом змішання культури грецьких колоній з культурою населення Північного Причорномор'я, то в дійсності в совєтській історіографії проявляються тенденції вважати ту мішану культуру не так геллено-«варварською» (при узгляднюванні різних етнічно-племінних культурних елементів населення Північного Причорномор'я, отже території України), як радше геллено-скитською (отже при висуванні культури панівно-завойовницького чинника, до речі нижчої від культури автохтонного, хліборобського населення, тобто при промовчуванні автохтонних елементів). Це також

5) Ол. Домбровський, «Рання історія України в ідеологічному насвітленні совєтської історичної науки». *Український історик*, 1—2 (13—14), 1967.

6) В. Блаватский, «Античная культура в Северном Причерноморье», *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры*, XXXV.

свідчить про нав'язування совето-імперських чинників до ранньоісторичних номадів — до панівних сил включаючи тенденції ідеалізації скитів.

Отже в тій своїй схемі пропонованої періодизації Блаватський також поминає мовчанкою автохтонне праукраїнське населення античного Північного Причорномор'я, яке, як це виходить з повідомлень Геродота й інших джерел, своєю хліборобською діяльністю відігравало особливу ролю в економічному житті згаданої території й тодішнього гелленського світа, а в дальшій консеквенції й культурному житті посередно, бо ж грецькі колоністи експортували хліборобські продукти до грецької метрополії, а взамін давали грецькі вироби. Маючи великі можливості обмінної торгівлі з автохтонно-хліборобським населенням, грецькі колоністи акліматизувалися у Північному Причорномор'ї, тобто на території України, розвиваючи високий рівень культурного життя на зразок метрополії, що без економічного фактора зі сторони автохтонно-хліборобського населення було б неможливе.

На місце панівно-імперського чинника евразійських номадів (скитів, савроматів-сарматів) Блаватський висуває у пропонованій ним схемі періодизації гелленський економічно-культурний чинник (а все ж таки не автохтонний!), щоб спрепарувати штучний мезаліянс з протегованої підсовєтськими істориками культури скитів з культурою грецьких колоністів — отже обох неавтохтонних, напливових чинників та створити поняття якоїсь синтези геллено-скито-сарматської культури, отже в загальному еквівалентних культурних надбань, перемішаних, чи стоплених у один збірний феномен своєрідного культурного синкретизму на терені античного Північного Причорномор'я.

Теза про симбіоз культури грецьких колоній з культурою, чи пак культурами місцевого населення включаючи скитів, а опісля сарматів не нова, але ж представники совєтської науки доводять її до крайности, вважаючи між іншим, що рівень культури місцевих «варварів» не уступав майже грецькій культурі, а іноді й перевищував її, головно культуру грецької метрополії. При тому не від речі буде пригадати, як слушно завважує Коцевалов,[7] що в формуванні Греко-варварської культури Причорномор'я взяли участь також і народи й племена Малої Азії та Тракії.

На тлі доведеної до крайности тези про греко-варварську культуру античного Північного Причорномор'я виступає як дальший наслідок в совєтській науці генералізування поняття й самого терміну про «погречених скитів», як називає Геродот плем'я каллініпідів (IV, 17). В протилежности до каллініпідів — «погречених скитів» виступають мешканці Гелону — «зварваризовані греки», бо, як говорить Геродот: «А

7) А. Коцевалов, *Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании*, Мюнхен, 1955, стр. 41 (Институт по изучению истории и культуры СССР).

гелони давно були це греки, але виселилися з надморських міст і поселилися в краю будинів. Мови вживають то скитської, то грецької» (IV, 108). Льокалізування Гелону та етнологічне уточнення гелонів не виходять поза межі гіпотези.

Відносно каллліпідів — «погречених скитів» треба пригадати, що в даному випадку маємо до діла з хліборобським племенем, дуже можливо протослов'янського походження (бо в тому часі — початок або середина V століття до нашої ери — скити ще не осідали компактними масами й не ставали хліборобами), якому скити накинули свою панівну назву. Це могли бути скоріше «погречені протослов'яни», яким була накинена панівна назва й деякі скитські звичаї. Як бачимо, того роду терміни мають дуже релятивне поняття і проблематичну вартість для термінології ранньої історії України. Також подані в Геродота терміни: «скити орачі» й «скити хлібороби» (IV, 17—19) треба приймати умовно, бо в даному випадку автохтонні хлібороби були найправдоподібніше покриті назвою скитських завойовників. Згідно з даними Геродота (IV, 18) греки, що мешкали над рікою Гіпаніс (Бог), називали «скитів хліборобів» бористенітами від назви ріки Бористен (Дніпро), над якою вони жили. Пов'язування «скитів хліборобів» з льокальною, в даному випадку потамологічною назвою також промовляло б радше за їхнім автохтонізмом.

У Геродота не находимо ясних місць безпосереднього пов'язування дійсних скитів з льокальними назвами. Правда, згідно з скитським переказом про їхнє походження, предок скитів Таргітай мав бути дитиною Зевеса й дочки Бористена (IV, 5—6), але цей переказ являється найправдоподібніше пізнішою інтерпретацією після приходу скитів на територію Північного Причорномор'я, щоби пов'язати себе з традицією гелленської культури (Зевес) і північнопричорноморським автохтонізмом (дочка Бористена).

Як уже сказано, не виключено, що в наслідок опанування скитами території сучасної України, калліпіди й можливо інші автохтонно-хліборобські племена, а в тому й так звані «скити орачі» й «скити хлібороби», були змушені обставинами достосуватися до деяких норм, чи звичаїв скитського життя. Але це не вирішує їхнього етнічно-культурного походження та не робило їх дійсними скитами. Також при згадці Геродота про кіммерійців є дуже мало льокальних місць, пов'язаних з їхнім іменем. Геродот згадує лише про Кіммерійські Мури (укріплення), Кіммерійські Переправи (найвужче місце Кіммерійського Боспору), країна Кіммерія (правдоподібно півострів Тамань) та Кіммерійський Боспор (Керченська протока), оповідаючи про втечу кіммерійців перед скитами (IV, 11—12).

Ономастичні реманенти, пов'язані з назвою кіммерійців дійшли шляхом ранньоісторичної традиції до доби не лише Геродота, але й Страбона, що вказувало би на реальний побут кіммерійців в Північному Причорномор'ї, а не лише в області Керченського півострова й

Тамані.[8] Все ж таки ономастичний вклад кіммерійської традиції у термінологію ранньої історії України мінімальний. На прикладі кіммерійців, скитів, а також і сарматів доходимо до висновку, що номадизавойовники покривали своєю етнічною назвою підбиті народи й племена евразійських просторів, однак залишили небагато слідів у географічній ономастиці й лексиці етнографічно-фолкльорного походження, які дійшли до наших часів.

В контексті термінології ранньої історії України умовно-релятивним поняттям являється також поданий у Геродота (IV, 99) загальний географічний термін «Стара Скитія», яка мала простягатися від Істра (Дунаю) аж до міста Каркінітіс, льокалізованого при устю Гіпакир (неідентифікованої ріки) — околиця сьогоднішнього Перекопу (IV, 55). Поняттю «Старої Скитії» з перед Геродотової доби протиставлене нове поняття Скитії за часів Геродота (IV, 7) отже Геродотова Скитія. Терміни «Стара Скитія» і «Геродотова Скитія» в розумінні нового поняття побільшеної скитської території постали згідно з формулюванням термінології грецьких географів античного світу. Архаїчний період історії Греції також пов'язаний з терміном «Стара, тобто архаїчна Геллада», що відносилося до території довкола Додони, а пізніший термін «Велика Геллада» означав цілу Грецію. Греки, а тим самим і Геродот, так зжилися з тими поняттями й термінами, що застосовували їх і до інших країв, в даному випадку до Скитії.[9]

Не від речі буде згадати й про те, що грецьке місто-колонія Мілету при усті Богу й Дніпра виступає у написах (епіграфічному матеріялі) як Ольвія, а в літературних пам'ятках звичайно відома під назвою Бористен. При заснуванні грецької колонії вона одержала від колоністів назву: Ольвія, але греки з метрополії продовжували називати що нову грецьку колонію старою звичною назвою: Бористен, тобто так, як називалася місцева оселя в часах до грецької колонізації. Коцевалов[10] каже, що «до заснування греками Ольвії бористеніти займали також якийсь простір на захід від Дніпра з центром на місці пізнішої Ольвії. Центр бористенітів з сусіднім районом називався, як здається, Бористеном у вужчому значенні цього терміну». Тому в Геродота Ольвія називається Бористеном (IV, 24, 78), але її мешканці, греки називали самих себе ольвіополітами, тобто мешканцями Ольвії (IV, 18). Як бачимо, отже, побіч нової назви, офіційної — Ольвії, яку вживали її мешканці, залишилася й старша з перед доби грецької колонізації — Бористен, яку вживає Геродот згідно зі старою звичкою греків з метрополії.

---

8) *Нариси Стародавньої Історії Української РСР,* Київ, 1959, стор. 111.

9) A. Dombrovsky, „The genesis of the geographical notion of Scythia in the ancient world", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, Vol. V, No. 2, 3 (16—17), (1956), pag. 1180—1181.

10) А. Коцевалов, «Назва грецької колонії над Гіпанісом — Бористен, Ольбія», *Науковий Збірник Українського Вільного Університету,* том VI, (Мюнхен, 1956), стор. 130.

Питання назви Ольвія — Бористен може послужити клясичним прикладом змін на полі географічної ономастики й топоніміки при міграційно-колонізаційних умовинах особливо евразійських просторів, браку стабільности етнічних кордонів та пригожих колонізаційних теренах, не говорячи вже про такі загальні терміни, як «Скитія», «Сарматія», які можуть бути вживані в політично-географічному аспекті, бо Скитія й Сарматія являються спочатку політичними термінами, тобто в висліді накинення номадами-завойовниками своєї панівної назви даній території й її мешканцям-автохтонам, а з часом, коли тих завойовників не стало, терміни залишилися як географічне поняття. І так термін Скитія залишився ще після того, як скити були витіснені сарматами, а термін Сарматія перетривав аж до XVII століття як географічне поняття.

Актуалізуючи деякі моменти східньоевропейської термінології з ранньої історії, не від речі буде пригадати, що ранньоісторичний, політичний термін — Скитія був замінений у новітніх часах політично-імперським терміном — Росія, а від часів революції — Советський Союз; обидва терміни покрили собою національні назви поодиноких автохтонів — народів. Тому й таке особливе ставлення советської науки до скитського періоду та ідеалізування скитів.

На тлі такої «наукової» політики й ідеологічної стратегії представників підсоветкої науки увидатнюється між іншим і поняття так званого «скитського мистецтва», що в аспекті термінології звучить неправильно, бо немає об'єктивних підстав пов'язувати того, що в науці називається «скитським мистецтвом», лише з іменем скитів.[11] Скити могли причинитися до ризвитку згаданого («скитського») мистецтва пізніше, але ж важливу початкову ролю мусіли тут відіграти грецькі майстри, а також майстри з посеред автохтонного населення Північного Причорномор'я, які заслуговують на більшу увагу від кочових скитів принайменше в перших фазах розвитку «скитського мистецтва», коли скити ще не осідали компактними масами, а були номадами, займаючися випасом скота та не гордячи іноді й грабежами.

Еберт[12] каже, що ґенеза так званого скитського стилю, отже архаїчна фаза в початках розвитку так званого скитського мистецтва (7—6 століття до нашої ери) пов'язана з асирійсько-перським й архаїчно-йонським мистецтвом. Ми вважаємо, що термін «скитське мистецтво» повинен бути замінений терміном «північно-понтійське мистецтво», що й пропонував на одному зі світових історичних Конґресів перед Другою світовою війною український дослідник — Вадим Щербаківський. В даному випадку географічний термін («північно-понтійське мистецтво») відповідав би більше дійсности й був би ближ-

11) Ол. Домбровський, «До питання так зв. скитського мистецтва», «Свобода», 16 травня 1975 (ч. 94).

12) M. Ebert, *Südrussland im Altertum,* Bonn und Leipzig, 1921, pag.163—4.

чим до правди, як етно-політичний термін («скитське мистецтво»), бо ж згадане мистецтво творилося принаймні у значній мірі на терені Північного Причорномор'я.

У зв'язку з пропозицією переіменування «скитського мистецтва» на «північно-понтійське мистецтво», отже з узглядненням географічного терміну, пригадується дещо подібна концепція Хилінського[13] (лише відноситься вона до кінця неоліту), який пропонував змінити термін «трипільська культура» на «карпато-дніпрова культура», тобто топографічний принцип при формулюванні терміну замінити географічним. Примінення географічного принципу при творенні термінології праісторії й ранньої історії України немов підкреслює пріоритет автохтонізму в аспекті розвитку соціо-культурно-етногенетичного процесу, якого дієвим чинником були протослов'яни-палеоевропейці, а не напливовий елемент евразійського номадизму, що вправді нераз творив динамізм історичного процесу, але згодом розпливався на просторі Евразії, входячи в ново-постали констеляції етнічних груп.

У зв'язку з уточнюванням проблем, пов'язаних з термінологією ранньої історії України, не від речі буде заторкнути питання загальної назви тих племен, що витиснули скитів з території України. У Геродота вони виступають як «савромати», а в римських джерелах як «сармати». Можна вживати подвійну назву «савромати-сармати», або, ще краще, для старшої доби (VII—V століття до нашої ери) вживати назву «савромати», а для дальших часів від IV—III століття до нашої ери належить вживати, згідно з римськими джерелами, назву «сармати». В науці були спроби відрізняти сарматів від савроматів (Ростовцев), але мабуть немає достаточних об'єктивних арґументів, які піддержували б таку тезу.

Ростовцев[14] каже, що ні один з античних авторів, які говорять про сарматів на підставі вісток з першої руки, не згадує про те, що було в розумінні тодішніх греків основною ціхою соціяльного життя савроматів — про ролю жінки. Лише там, де джерельні вістки були піддані літературній обробці, переноситься на сарматів та ціха (про ролю савроматської жінки в суспільстві, отже реманенти матріярхату), яка була питомою савроматам згідно з твердженням Геродота (IV, 110-117). Хоча з поглядом такої мірки дослідника, як Ростовцев, треба було б числитися, то в даному випадку можна вважати згаданий його арґумент невистарчальним для прийняття його тези. У зв'язку з тим пригадаємо місце в Геродота (IV, 6), де батько історії каже про ски-

---

13) К. В. Хилинскій, «О Трипольской культурѣ», *Труды XIV археологического съезда въ Черниговѣ 1909*, томъ III, (Москва, 1911), Протоколы, стр. 63.

14) М. И. Ростовцевъ, *Эллинство и иранство на югѣ Россіи*, Петроградъ, 1918, стр. 127—8; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, pag. 113; M. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus*, I, Berlin, 1931, pag. 103.

тів: «Всі вони називаються сколоти від імени царя, а скитами назвали їх греки». Як бачимо, подані два варіянти в відношенні до назви скитів (сколоти-скити) находять до певної міри свою аналогію і в назві тих, які витіснили скитів з Північного Причорномор'я (савромати-сармати). Ця аналогія заслуговує тим більше на увагу, що одні й другі належали до іранського пня, мали подібну мову й звичаї. Згідно з реляцією Геродота «Савромати говорять скитською мовою, але говорять нею здавна непоправно, бо амазонки не добре її навчилися» (IV, 117).

Це можна пояснити так, що савромати говорили відмінним діялектом від скитського. Геродот найправдоподібніше «прагматизував» своє оповідання про савроматів фантастичною історією про скитських молодців і амазонок, щоб якось вияснити їхній кровний зв'язок та подібність мови й звичаїв. Геродот збирав свої відомості про Скитію на північному побережжі Понту, найправдоподібніше в Ольвії й околицях від місцевих греків, а через них посередно можливо й від декого з скитів. Тому й назва «савромати» була йому подана з грецьких кругів, а посередньо може й із скитських, а з тим і ціле фантастичне оповідання про постання савроматів при «прагматизуванні» даних про іранську спорідненість скитів із савроматами-сарматами та про їхній соціяльний устрій зі залишками колишньої гінайкократії, а згодом злагіднених форм матріярхату (напів-літературний мотив про амазонок).

В наслідок того, що Геродотова Скитія стала своєрідним каноном для наслідування пізніших античних письменників, тема про спорідненість скитів зі савроматами-сарматами, іноді прибрана в літературну форму (античні історики користали іноді обильно з літературних мотивів) повторюється не раз в античній історіографії. І так Гіппократ назвав сарматів «скитським народом», а інші автори (Діодор, Пліній, Мела) пов'язують їх з медами й партами. Арґументи про іранство сарматів скріплюють погляд і про іранство скитів, коли між ними були такі подібности в мові й звичаях. І врешті як назва сколоти-скити, так і назва савромати-сармати являються коллективними термінами, які покривали собою різні скитські й сарматські племена, не згадуючи вже про підбиті народи.

Не від речі буде пригадати, що представники советської науки заперечують погляд про різне походження савроматів і сарматів,[15] як це думав Ростовцев. Крім того в науці існує такий штучний термін: «сарматизація» на означення, мовляв, процесу стоплення інших етнічних груп в сарматському збірно-етнічному казані, що не відповідає дійсності. Щоправда сармати змінили політичне обличчя східньої Европи й прикрили своєю назвою існуючі там народи й племена, але

15) *Нариси Стародавньої Історії Української РСР*, стор. 216. У М. Грушевського (Історія України-Руси, I, вид. 3, Київ, 1913, стор. 122—3) немає ніякого натяку на відрізнення савроматів від сарматів.

це лише зовнішня сторінка даної справи, бо по суті етнічний склад Північного Причорноморʼя не на багато змінився після сарматської інвазії. Еберт[16] підкреслює, що так звана «сарматизація» не принесла ніяких основних змін у етнічно-демографічному аспекті.

Витіснені сарматами скити закріпилися на якийсь час у Криму й на нижньому Дніпрі, організуючи в меншому як до того часу масштабі державну владу, центром якої стає Неаполь скитський. Колишній велитенський простір скитського панування (означений терміном «Геродотова Скитія») звузився у III столітті до нашої ери й відновлюється старе, згадане Геродотом (IV, 99) поняття «Старої Скитії», яка колись у перед-Геродотовій добі сягала від Істра (Дунаю) аж до міста Каркінітіс. Тепер після обмеження скитської державної організації до володінь в Тавриді (Крим) і на нижньому Дніпрі витворюється згідно з реляцією Страбона термін «Мала Скитія» (pendant до колишнього Геродотового означення «Стара Скитія» у звужено-територіяльному аспекті). Різниця лише в тому, що колись перед Геродотом те звужено-територіяльне поняття Скитії (від Дунаю до Каркінітіс) мало термін «Старої Скитії», а тепер після обмеження скитських володінь до Криму й околиць нижнього Дніпра, воно, згідно зі Страбоном, одержало термін «Малої Скитії». Отже, як один так і другий термін відноситься до поняття територіяльного звуженої Скитії.

У звʼязку з тим не від речі буде пригадати, що між термінами «Скитія» й «Сарматія» існує деяка різниця, бо в той час, коли термін «Скитія» являється політично-географічним, то термін «Сарматія» є головно терміном географічним, територіяльно ще більше розтягненим від поняття Геродотової Скитії (тобто Великої Скитії). Згідно з картою Птолемея Сарматія не лише включає у собі всю територію колишньої Скитії, але й дальші простори на захід, схід і північ. На заході вона сягає по Вислу, на півночі доходить до Балтики, на півдні до Карпат, Дакії й Понту, а на сході до Каспійського моря й Волги. До того ж Птолемей ділить Сарматію на европейську й азійську з пограничною між ними лінією Меотійського озера (Озівське море) та ріки Танаїс (Дон). Римські письменники вносять зміни в географічно-потамологічну й топографічну ономастику східньоевропейського простору, а в тому й території України, що видно наглядно на Птолемеевій карті Сарматії. Але це вже окреме питання.

На порозі старої й нової ери повторюються старі джерельні дані з доби Геродота, не раз зредаґовані в літературній формі коштом історичної правди й реалізму, а в парі з тим появляються нові твори географічно-картографічного характеру часто для практичних завдань римської військової стратегії. Для військових цілей треба було займатися географією новопідбитих провінцій. Тому необхідним було

16) M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, pag. 341; в Нарисах Стародавньої Історії Української РСР, стор. 239—40 — рішучо перебільшено явище «сарматизації».

опрацювати географічні мапи, практичні географічні описи та ітінерарі. І так М. Віпсаній Аґріппа, сторонник Октавіяна, вождь римських леґіонів, а згодом зять імператора Авґуста, працював над картою світу, отже причинився до картографії на римському ґрунті. В науці існує погляд, що так звана Певтінґерська таблиця являється пізнішою копією стінної мапи Аґріппи. На згадку заслуговує Марінос з Тиру, географ і картограф з II століття по Христі, коротко перед Птолемеєм і т. д.

Деякі терміни іноді згадуються як реманети історичного минулого, чи повторювання Геродотового історіографічного «канону» для літературної прикраси твору й духа екзотики скитської минувшини, а в парі з тим з'являється новий матеріял географічно-топографічного назовництва у зв'язку з розвитком фізичної географії й картографії, а з тим витворюються й деякі нові поняття й терміни географічно-картографічно-практичного порядку.

Доба переселення народів, а з тим і новий процес міґраційно-колонізаційних рухів стерли з лиця евразійських просторів надбання представників античної науки на полі термінології й географічної ономастики, а згодом при релятивній стабілізації етнічних відносин та появі на історичну арену східньослов'янських племен витворюються нові поняття та терміни географічного й етнічно-політичного порядку, записані вже в нашому начальному літописі. Хоча ще й перед тим находимо вістки в античних джерелах про слов'ян, а в тому й антів, доповнені в наших часах археологічними даними, коли прийняти тезу про пов'язаність східнього об'єднання слов'янських племен, тобто антського союзу, з племенами черняхівської культури.[17] Хоча відомости про антів у письменних джерелах відносяться переважно до VI століття (існування черняхівської культури припадає на ранішу добу), то оповідання Йордана про антів відноситься до IV століття, тобто до періоду існування черняхівської культури.

Виступ антів на історичну арену як творців певних форм державної організації, прототипу Київської Держави, видвигає концепцію міжплемінно-державного союзу на території стародавньої Руси-України при різних варіянтах інтерпретації тої міжплемінно-політичної сили, окреслюваної терміном «антського союзу»: — від поняття політичного союзу іранських і східньослов'янських племен до концепції прарусько-української державности,[18] передвісника Київської Держави.

Можливо, що при інтерпретації терміну «антський союз» треба прийняти компромісовий варіянт — факт існування державної організації на землях Руси-України до часів постання Київської Руси без точного етнічного визначення, хоча немає сумніву, що східньослов'ян-

17) М. Ю. Брайчевський, *Біля джерел слов'янської державності*, Київ, 1964, стор. 319—21.

18) М. Чубатий, *Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй*, Нью-Йорк—Париж, 1964 (розділ про антів).

ські, тобто прарусько-українські племена були активними політичними контраґентами цього політичного союзу, окреслюваного терміном «антського союзу». Це ж була державна організація на землях України й тому належить до історії Руси-України, хоч ми в наслідок відсутности достатніх джерельних даних не можемо уточнити етнічного складу «антського союзу». Це й є важливіші термінологічні проблеми, які більше чи менше причиняються до вияснення етнічно-політичних обставин античного Північного Причорномор'я й тому вони являються вступом до питання періодизації ранньої історії Руси-України.

Історія під впливом сталих антропогеографічних, геополітичних і економічно-соціо-культурних факторів на загал повторюється у своїй суті на сцені світових подій, міняючи лише декорації зовнішности, питоменні поодиноким історичним добам. Тому передреволюційна російська, а тепер совєтська історіографія нав'язують радо до ранньоісторичних часів Скитії, яка покрила собою народи й територію Північного Причорномор'я при промовчуванні автохтонних чинників. Тим часом принцип писання історії з позицій монархічно-династичної, або імперіяльно-колоніяльної системи вже минув, а його місце зайняв справедливо національний принцип, що узгляднює історичне минуле народів-автохтонів, з яких кожний має право організувати своє державне життя на власній території згідно з елементарними засадами свободи та демократичним правопорядком. В тому ж дусі треба творити модерну історіографію.

Проблема періодизації ранньої історії Руси-України при об'єктивно-науковому підході до справи вимагає вияснення усіх головних чинників, які взяли участь у ранньоісторичному процесі всестороннього розвитку життя населення античного Північного Причорномор'я у цілому контексті явищ, подій і фактів економічно-соціо-культурного й етнічно-політичного характеру — отже перш за все автохтонного населення, а дальше грецької колонізації з її наслідками економічного, культурного й політичного характеру й нарешті кочовничо-іранських чинників (кіммеро-скито-сарматська доба, якщо кіммерійці були іранцями), які створили політично-державну організацію на території південно-східньої Европи та познаки релятивної стабільности загально-політичних і міжплемінних відносин, званої в науці pax scythica. Це ті три головні чинники, які відіграли домінуючу ролю в ранній історії української території (автохтонно-протослов'янський, тобто праукраїнський, гелленський і номадсько-іранський).

Правда, номади і степ не відігравали лише неґативну ролю, вони витворювали нераз динамізм історичного процесу та державно-творчі почини, але ж ті номади перекочовували через територію України, витіснювані іншими, деякі з них приймали участь в осілому житті й стоплювалися поступово в автохтонному, праукраїнському субстраті та посилювали таким чином історично-творчі фактори праукраїнської

етноґенези. Згадані три чинники внесли свої специфічні компоненти в ранньоісторичний процес.

Перший, автохтонно-протослов'янський (праукраїнський) основний чинник був характерний хліборобською культурою та племінно-громадською організацією вищого сільськогосподарського — виробничого рівня при політиці, спрямованій на пережиття на власній території панівних евразійських номадів-завойовників. Щойно з добою антів той автохтонний чинник активізується у напрямі політично-державного життя.

Другий, гелленський чинник, характерний своїми діями економічно-культурного й політичного життя, став фактором творення релятивно мішаної гелено-«варварської» культури та пересаджування типово грецького соціо-політично-урбаністичного явища на північно-причорноморський ґрунт — грецької поліс.

І врешті третій номадсько-іранський чинник, який схопив у релятивно стабільні рямці політично-державної організації південно-східню Европу (виразні аналогії в плюралістично-етнічному, великопростірному — евразійському й завойовничо-політично-імперському аспекті до пізнішої російської імперії, а тепер Советського Союзу).

Поминути автохтонний чинник мовчанкою являється духовим ґеноцидом у історіографічному аспекті. Так поступали дореволюційні історики (Карамзін, Соловйов, Ключевскій і багато інших), а представники советської історичної науки продовжують те діло, вживаючи достосовані до советської дійсности варіянти імперської схеми східньоевропейської історії у тому аспекті, що совети являються синтезою скарикатуризованого марксизму і російського імперіялізму.

Висловлені під адресою періодизації постуляти відносяться також і до термінології, яка повинна бути достосована до критеріїв оцінки зі становища етнічно-національних принципів, а не монархічно-династичних, чи імперсько-колоніяльних, які виправдують імперіялізм і агресію «вищими історичними причинами» та вносять суб'єктивно-імперську інтерпретацію на сторінки історіографії. Сьогодня принципи в методології наукових дослідів і інтерпретації історичного процесу беруть курс на автохтонно-етнічно-національну проблематику в цілому контексті всенаціонального життя народу на його етнографічній території й на тлі непофальшованої історичної традиції.

Включування пра- й ранньої історії Руси-України до історичного минулого етнічного конґломерату фіно-уральських і північно-слов'янських племен, який ввійшов у національно-державні рямці Московщини, а згодом став національно-політичним ядром російської імперії — не відповідає принципам об'єктивної науки. Правда, в добі Київської Держави фіно-московська північ належала як колонія до тодішньої русько-української імперії, але згодом фіно-московські племена скористалися з ослаблення Київської Держави в наслідок нападів кочовиків та династичних міжусобиць і усамостійнилися.

Одначе, як ніколи не можна подумати про те, щоб колишні колонії римської імперії (Еспанія, Португалія, Франція) брали свій історичний початок як народи й держави від часу заложення античного Риму, так само не можна трактувати поважно при стані сучасної науки намагання представників московської в етнічному, а російської у великодержавному аспекті історіографії узурпувати собі добу Київської Держави включаючи стару праукраїнську історично-національну назву — Русь. Такі погляди — це анахронічні пересуди династично-імперського характеру в історіографії.

Так отже вся термінологія з ономастикою й топонімікою та періодизація повинні бути формульовані в згоді з фактологічним матеріялом і науковим об'єктивізмом за етнографічними принципами, випливаючими з наявности праукраїнського автохтонізму й відрубних, самостійних шляхів історичного процесу праукраїнської й згодом української етноґенези.[19] Саме в науці найбільше спостерігаємо те явище, що одна фальшива теза в дальшій консеквенції породжує й інші фальшиві концепції. Раз представники російсько-совєтської історіографії пов'язують в аспекті історичної традиції російську імперію зі Скитією, то в дальшій консеквенції існує прецеденс до висування претенсій на привласнення собі доби Київської Руси,[20] хоча вже Соловйов мусів признати, що «название русь было гораздо более распространено на юге, чем на севере, и что, по всем вероятностям, русь на берегах Черного моря была известна прежде половины IX века, прежде прибытия Рюрика с братьями».[21]

В деяких працях можна завважити вияви своєрідного термінологічного централізму в тому розумінні, що термінологічне означення ґравітує до панівно-імперських назв «Скитія», «скитський». Перший період ранньої історії Руси-України, що його пов'язуємо з часом побуту на території України кіммерійців (отже кіммерійський період), деякі автори називають «передскитським періодом», залишаючи в тіні назву перших, відомих в історії нехай і панівних мешканців території України. Можливо, що психологічні корені такого курсу лежать в переоцінюванні й навіть ідеалізованні скитів і їхньої державної організації представниками совєтської історіографії з метою нав'язування до ранньоісторичних традицій спільного казана для народів і племен східньої Европи. Виявом того ж термінологічного централізму

19) Праукраїнський автохтонізм і архаїчні фази праукраїнської етноґенези сягають до праісторичних часів — Я. Пастернак, *Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень,* Нью-Йорк, 1971 — *Археологія України,* Торонто, 1961, стор. 539.

20) S. M. Horak, „Periodization and Terminology of the History of Eastern Slavs: Observations and Analyses", *Slavic Review,* vol. 31, No. 4 (1972), pag. 859 — „Once Russia's history has been linked directly to the Scythians, the claim on Kievan Rus' is predetermined".

21) С. М. Соловъев, *История России с древнейших времен,* I, Москва, 1959, стор. 126.

являються такі терміни, як «скитські народи й племена», як загальна назва етнічно-племінних груп південно-східньої Европи скитської доби, «скитська культура» на означення культурного плюралізму Скитії, «скитське мистецтво». Ми не знаємо, як довго кіммерійці перебували на території України, але гіпотетично кладемо початок їхнього перебування на поріг між другим і першим тисячеліттям до нашої ери, якщо не скорше.[22] Тому в періодизації й термінології належить відмітити побут кіммерійців на землях України.

Не претендуючи на авторство остаточного сформулювання поодиноких точок періодизації ранньої історії Руси-України, ми пропонуємо орієнтаційну схему тої ж періодизації з узглядненням згаданих вище домінуючих чинників, які прийняли участь у цілому контексті ранньоісторичного процесу на землях України:

1) Кіммерійці й рання доба заліза та етнічно-переселенчі рухи на просторах Евразії.

2) Перші можливі літературні сліди східніх протослов'ян-автохтонів української території, розквіт грецької колонізації та відомий в історії ранньо-іранський період Північного Причорномор'я — доба Геродотової «Скитії».

3) Змішування грецької культури з культурою автохтонного населення земель України та скито-сарматських племен (релятивний культурний синкретизм геллено-автохтонних, праукраїнських та пізно-іранських, скито-сарматських елементів).[23]

4) Переселення народів і його наслідки: упадок сарматів, гуни розбивають ґотів і затрачують свою політичну силу, східні слов'яни входять на арену історії.

5) Анто-східньослов'янський період та ранній процес консолідації русько-українських племен, як ранньоісторичний вступ до появи Київської Руси.

Подана тут схема періодизації ранньої історії Руси-України на тлі попереднього обговорення цілого ряду питань з термінологічно-періодизаційної проблематики має об'єктивні дані стати матеріялом до академічної дискусії в цілі остаточного її сформулювання.

---

22) G. Vernadsky, *Ancient Russia,* New Haven, 1943, pag. 40, 41, 49. — *Нариси Стародавньої Історії Української РСР,* стор. 114. Ebert (Südrussland im Altertum, pag. 76). Die Kimmerier bewohnen am Anfang des I Jahrtausends v. Chr. die Ebenen zwischen Don und Karpathen.

23) Поняття й термін «сарматизації» попередила в XIX ст. ще більше невдачна концепція ««монголізування» ранньої історії України деякими дослідниками (Potocki, Neumann, Niebuhr, а з XX ст. Peisker, Minns) на підставі погляду, що скити були монголами — гляди: A. Dombrowsky, "Herodotus and Hippocrates on the Anthropology of the Scythians", *The Annals of the Ukrainian Academy,* vol. X, No. 1—2 (29—30), (1962—63). Якщо навіть у звязку з тою теорією були якінебудь спроби творення відповідних понять і термінологічних новотворів, прим. E. H. Minns, Scythians and Greeks, New York, 1965, то з упадком даної теорії вони затратили рацію свого існування, а вже тим більше дальшого розвитку.

*Василь Дубровський**

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТУРЕЧЧИНА**

Ця стаття є авторським переказом по пам'яті змісту його розвідки — «Богдан Хмельницький і Туреччина», що була ухвалена в 1944 році до друку в виданнях Празького Наукового Історично-Філософічного Товариства, але через воєнні обставини не була надрукованою і напевно вже загинула. Розвідка складається з трьох розділів: 1) історіографічного огляду, як висвітлювалося дане питання в українських козацьких літописах і в науковій літературі XIX—XX ст. ст.; 2) викладу змісту і рецензування трьох статтей чеського тюрколога Яна Рипки, який відшукав в Ґетінґені невідомі раніше турецькі документи з листування уряду Туреччини в справах зносин його з Богданом Хмельницьким; 3) висновків автора про сучасне розуміння цього питання, що розбігається з традиційними уявленнями про ролю Богдана Хмельницького у відношенні до Туреччини.

*

Відсутність власного архіву Української Держави XVII ст., що був знищений Меншиковим при погромі і спаленню ним гетьманської столиці Батурина восени 1708 року, примушувала українських істориків-дослідників користуватися джерелами переважно з польських або московських архівів, особливо з т. зв. «Древлехраніліща» (кол. архіви московських міністерств чужоземних справ та юстиції). Між тим польські і московські архівалії, природно, відбивали погляди і прагнення тодішніх урядів Польського королівства й Московського царства, що почали з років повстання Богдана Хмельницького вперту й тривалу війну за володіння територією України. Роля в подіях другої половини XVII ст. в Україні третього світового чинника, що змагався за опанування Україною, — Османські імперії з її васалом — Кримським ханом, — залишилася для істориків майже невідомою з огляду на повну недослідженість архівних джерел турецьких урядових кан-

---

* Див. *Лев Биковський.* «Професор Василь Дубровський», 1897—1966, VI, 1966, 1—2 (9—10); 92—97,

** Автореферат виголошений на засіданні Орієнталістичної Секції УВАН дня 10-11 листопада 1946, Авґсбурґ. Див. «Чорноморський Збірник», кн. X., 1947, Майнц-Кастель, стор. 60—64.

целярій того часу. Найближчий сусід України татаро-ханський Крим, з яким наш нарід мав якнайщільніші стосунки,* також втратив свій державний архів за найстаріші часи у той мент, коли було цілком спалено його столицю Бахчисарай російським генералом Мініхом в російсько-турецькій війні за царювання Ганни Івановни. Тому, через втрату *основної* збірки джерел для історії України другої половини XVII ст. — *української* та дуже важливої *кримської*, і через невикористання несумнівно вельми змістовної збірки джерел в державних архівах Стамбулу, — сталося те, що українська історіографія примушена була дивитися на події Хмельниччини очима переважно московських і польських сучасників — ворогів Великого Гетьмана — дипломатів, мандрівників тощо. Тенденційність масово зібраних чужоземних джерел неминуче приводила до несвідомих перекручень істориками справжнього стану відносин і подій цього найважливішого моменту нашої минувшини. Найяскравішим доказом цього був той факт, що М. Костомарів, вже після того, як його талановита й вірнопідданичесько написана трьохтомова монографія «Богдан Хмельницький» набула великої популярности і впливу на читачів, — несподівано і з великим здивуванням знайшов документи, які несумнівно свідчили, що Б. Хмельницький був васалом турецького султана, а не московського царя. М. Костомарів мав професійну сумлінність науковця, щоб не заперечувати цього, очевидно, неприємного для нього (як автора знаменитої, але помилкової через нові відкриття монографії) факту і не приховувати його від публіки. Він, зі щирою відвертістю, оголосив самоницівний пост-скриптум в статті «Богдан Хмельницький — данник Оттоманської Порти». Але правдиве свідчення цієї публікації не прищепилось в писаннях дальших наших істориків, тому що було надто парадоксальним в порівнянні до двох традиційних концепцій, що панували в історіографії: *пропольської*, що розглядала Б. Хмельницького, як збунтованого підданця Польщі, ребеліянта і руїнника, та *промосковської*, що трактувала його, як руського патріота, що свідомо «одпав» од Польщі і добровільно «возсоединився» з Великоросією. І те і друге було істиною лише з патріотичного погляду поляка або москаля і не відповідало ні історичній дійсності, ні спавжнім спрямуванням зовнішньої політики Української Держави, як їх хотіли бачити й творили Б. Хмельницький і його співпрацівники.

Найстаріший твір козацької історіографії — Літопис т. зв. Самовидця (Романа Ракушки-Романовського) — найближче стоїть до правдивого розуміння зовнішньо-політичної орієнтації Б. Хмельницького на татаро-турецький південь і найбільше вільний від засмічення чужородними польськими і московськими політичними ідеями. Автор цього історичного твору дивився ще очима українців-сучасників Б. Хмельницького. Ту саму концепцію зберігає в основному ще й С. Величко,

* Див. розвідку автора — «Україна і Крим в історичних відносинах», Майнц-Кастель 1946, 31x22, 44 ст.

що мав можливість, як військовий канцеляриста, користуватися тими джерелами Державного архіву України, які загинули під час українсько-московської війни за Івана Мазепи. Вже зсувається на позицію московської концепції наступне післяполтавське покоління в популярному тоді творі-Літопису Г. Грабянки. Славнозвісна і впливова «Історія русів» — твір правнуків Хмельниччини — має про ту добу вже зовсім мутне уявлення. В «Історії Малої Росії» М. Бантиша-Каменського, написаної переважно за московськими джерелами з Древлехраніліща, починається період затоплення української історичної думки російськими велико-державницькими теоріями, в яких наріжне місце посідала цареславна інтерпретація Переяславського трактату 1654 року. За винятком почасти П. Куліша в його польонофільському періоді та дисертації про Б. Хмельницького Буцинського, опертій на документальній аналізі, — в «Історії Малоросії» М. Маркевича, в статтях М. Максимовича і Б. Карпова, в згаданій монографії про Б. Хмельницького, М. Костомарова, в пізніших синтетичних працях підручникового типу — М. Аркаса, О. Єфіменко, М. Грушевського («Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України») — роля татарського Кримського ханства і Османської імперії в подіях Хмельниччини описується епізодично й недостатньо вмотивовано. Акції цих двох великих Держав змальовуються, як підпорядковані плянам Б. Хмельницького і позбавлені власної міжнародньо-політичної концепції. Українські історики, перебуваючи під гіпнозом єдінонеділімовської російської та анти-мусульманської польсько-католицької думки, якось дивовижно іґнорують надруковану в першій половині XIX ст. двохтомову збірку перекладів з турецьких літописців «Collectanea» Сенковського, в якій було багато відомостей, що обертали догори ногами усталені, традиційні вже уявлення про вірнопідданство Б. Хмелького цареві і про службову ролю при ньому татарсько-турецьких збройних сил і представництв.

Парадоксальний факт підданства Б. Хмельницького турецькому султанові, сконстантований М. Костомаровим, узгоджувався або втискувався в спосіб штучних домислів до загально-прийнятої схеми: спочатку Б. Хмельницький «одпадає» від Польщі при невмотивовано безкорисній підтримці кримських татар; потім він «воз'єднується» з Москвою і майстерно дурить дипломатичною грою-обіцянками союзу-дружби турецького султана, одного з наймогутніших суверенів Европи і Азії. Речовим втіленням цієї загально-визнаної схеми був пам'ятник Б. Хмельницькому (споруджений в Києві за проектом Мікешина), на якому Великий Відбудовувач Української Держави вказує владною булавою Українському Надорові шлях на московську північ, (а не на чорноморський південь!). Цей псевдонауковий штамп, цілком зрозуміло, сприймався, підґрунтовувався і поширювався авторитетом «стовпів» російської офіційної історіографії — С. Солов'евим («История России с древнейших времен», тт. 1—29), В. Ключевським (Курс русской истории, тт. 1—5) та навіть революційними марксистами, як

Рожков та М. Покровський («Русская история», тт. 1—4). Не дивно, що за підсоветських часів спроби марксистської «перелицьовки» історії України, бовтаючися в безнадійних пошукуваннях єдиноправовірного для всіх методу клясифікації неповторних історичних подій, сприймали цілком некритично і засвоювали повною мірою російсько-великодержавне розуміння ролі Б. Хмельницького серед трьох світових потуг — Туреччини, Польщі та Москви (підручники· М. Яворського, «Історія України» колективу авторів Українського Інституту марксизму-ленінізму; нарешті, канонізована ще при народжені і запроваджена до вжитку від дитячого до похилого віку ура-патріотична «Коротка історія СССР» Шестакова тощо).

Опубліковані за декілька років перед останньою світовою війною три статті чеського орієнталіста Яна Рипки (дві — німецькою, одна — чеською мовами), які є по суті перекладом з незначним коментарем декількох турецьких документів щодо зносин султанського уряду з Б. Хмельницьким, — не тільки пролили трохи світла на цю воїстину темну ділянку нашої історії, але й відновили завдання конечної і ґрунтовної ревізії питання про характер і зміст відносин Б. Хмельницького до Криму й Туреччини та про відшукання, публікацію і вивчення джерел з державних архівів Туреччини. Публікація Я. Рипки з'явилася саме вчасно перед видрукуванням передостаннього IX-го тому «Історії України-Руси» — академіка М. Грушевського для того, щоб шановний автор цього монументального твору міг внести здобутки Я. Рипки до свого великого зведення всіх приступних нам нині джерельних відомостей за чин і ідеї Б. Хмельницького. Отже після запровадження цих здобутків орієнталістики до синтетичної «Історії України-Руси» і щільного пов'язання татаро-турецьких зв'язків Б. Хмельницького з усім комплексом його зовнішньополітичного чину стало неможливим вертатися в нашій оцінці доби Б. Хмельницького до старих, передгрушевськовіянських, антиукраїнських уявлень і теорій.

Сучасний погляд на стосунки Б. Хмельницького з Кримом і Туреччиною, як він уявляється авторові цього реферату на підставі дотеперішньої історіографії, і студій цього питання, такий:

Б. Хмельницький, потрапивши в битві з турками до ворожого полону, прожив у Стамбулі довший час і, як офіцер польського короля, був трактований упривілейовано. Там він навчився турецької мови і нав'язав знайомства, які йому пізніше дуже стали в пригоді. Пізніше, коли Б. Хмельницький повернувся вже в Україну, і був там сотником реєстрового козацького війська, король Володислав почав підготовлювати війну з Туеччиною в союзі з цілою хистиянською коаліцією. Туреччина знала про ці пляни й готувалася до великої війни, зокрема до війни з Польщею за Україну. В цій війні вирішальним моментом було б те, по чиємо боці стали українські козаки і ввесь український нарід. Складність для Туреччини — завдання мобілізації всіх її величезних сил диктувала їй сособливу статегію: розпочати війну сила-

ми своїх окраїнних васалів. Похід в Україну основними турецькими силами було зроблено значно пізніше, вже після смерти Б. Хмельницького. Перший же контрудар проти польської аґресії зробили об'єднані сили Кримського хана й запорозьких козаків, озброєних з турецьких арсеналів і фінансованих звідти ж. Перші блискучі перемоги біля Жовтих Вод і під Корсунем залежали головним чином від участи в операціях татарських реґулярних сил. Леґенда ж про те, що дрібний шляхтич втікач-банніт, яким був Б. Хмельницький на Запоріжжі взимку 1647—48 рр., міг скласти союзний договір з міцним і суверенним володарем Кримо-татарської Держави та навіть відігравати провідну ролю в спільних операціях, цілком не відповідає державно-правним нормам феодальних часів та фактичному станові речей і є пізнішим патріотичним домислом. Революційне повстання мас українського народу проти польсько-панського гноблення, як тільки була розбита збройна міць польської корони, дало Б. Хмельницькому ту базу, яка дозволила йому: 1) обернутися з козацького ватажка-повстанця, що був на послугах Кримського хана, на вождя Української (тоді козацької) нації, яка прагнула державної незалежности і суспільної вільности; 2) перейти з ролі васала кримського хана на становище безпосереднього васала султана — найвищого суверена в турецькій февдальній системі. В дальшому ході подій Кримський хан тому «зраджує» Б. Хмельницького, що останній вже перестав бути його заприсяженим васалом, а обернувся на «віроломного» союзника, з яким доводиться провадити спільні тяжкі операції проти Польщі, за настирливими вимогами султана. Хоч пожалуванням Б. Хмельницькому кафтана — ознаки февдальної інвестиції у Османів — та наданням султанської грамоти Б. Хмельницький був формально-правно прийнятий з підданства польського короля на підданство султанові, — але Висока Порта не поспішила підтримувати гетьмана своїми військами. Для неї було досить, що Польща вже зашахована козацькою революцією. Вона обмежувалася дипломатичною, грошовою, збройною і моральною (турецька варта при Б. Хмельницькому в Чигирині) підтримкою свого нового васала аж до його самої смерти. Короткотривалий епізод Переяславської умови Б. Хмельницького з царем не змінив факту васального піданства Б. Хмельницького султанові, тому що останній, вже після Переяславської умови, ще раз правно-документально підтвердив йому стан васальности на підвищених правах «еялоту», тобто найширшої автономії, яка припускалася для іншонаціональних і окраїнних провінцій Отоманської імперії. Наважившися на договір з Б. Хмельницьким і знаючи, що висунення претенсій на Україну визначало тяжку війну за неї, Москва вважала за вигідне для себе тлумачити цей договір, як прийняття Б. Хмельницького з підданства королівського в царське, іґноруючи новелу турецького васалітету гетьмана. З другого боку, Б. Хмельницький і його оточення не сприймали свого договору з Москвою, як васальний, а лише як союзний, що було цілком припустимим з огляду на автономні пра-

ва володаря України за османським «еялотом» і на ті мирні стосунки, що були до того часу між Москвою та Туреччиною і Кримом. Отже, тоді Б. Хмельницький не мав подвійного підданства. Він був між 1648—1652 роками васалом Кримського хана, а потім до кінця свого життя — васалом Турецького султана. Користаючися своїми суверенними правами, як князь (емір) України, він був з 1654 року союзником дружньої тоді до Туреччини і ворожої до Польщі — Московщини, так само як пізніше — під кінець життя — він став союзником ворожої до Польщі Швеції. Це був логічний процес гуртування сил, ворожих до блоку католицьких держав. Не треба забувати, що лише в 1648 році закінчилася страшна тридцятирічна війна поміж католицькими і протестантськими силами на терені Німеччини. Наскільки далекоглядною була запланована міжнародня акція Османської імперії в Східній Европі, можна бачити з того, що після смерти Б. Хмельницького Туреччина вперто продовжувала свою політичну лінію, не зважаючи на переорієнтацію до Польщі гетьмана Івана Виговського, всяко обстоюючи свої новоздобуті через Б. Хмельницького права на Україну, використовуючи для цього ім'я Юрася Хмельниченка та поновлений васалітет України за гетьмана Дорошенка, не завагавшись перед ризиком великої війни з Польщею і Москвою ї перед жертвами велитенського військового походу на Правобережну Україну в 1672 році, наслідком чого було утворення Подільського пашалику, що проіснував до кінця XVII ст.

Таким чином, залучаючи турецькі джерела для вивчення історії України гетьманської доби, одержуємо зовсім нове і значно правдивіше розуміння величних подій Хмельниччини і другої половини XVII століття. Зокрема, міжнародньої політики самого Б. Хмельницького, яка дотепер часто здавалася дослідникам якоюсь незрозумілою, та плутаною і зрадливою. Тепер, при вищенаведеній оцінці, цілком ясно вимальовується, як політика південної, чорноморської орієнтації, все інше з'являється конюнктурними додатками до цієї основної лінії, яка дала Б. Хмельницькому перемогу і незалежність України від Польщі та Московщини. Ослаблення Туреччини потягнуло за собою занепад Гетьманщини, подібно до того, як погром Візантійської імперії хрестоносцями, керованими Римом, спричинився до знесилення Київського князівства.

Василь Маркусь

СТАН СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НАУК ТА ДОСЛІДІВ НАД НОВІТНЬОЮ ІСТОРІЄЮ В УРСР (1954—1964)

(Докінчення)

Держава і право

В цьому розділі займемося станом і подамо огляд важливіших праць таких ділянок як теорія держави і права, внутрішня радянська політика, державне право та історія політично-правних установ і систем.

1. Терміном «теорія держави і права» радянська наука визначує теоретичну узагальнюючу дисципліну про державу, її істоту, функцію в суспільстві й місце в історичному розвитку, та про загальні основи права (в Західній Европі це називають філософією права). Ця дисципліна назагал дуже слабо розвинена в СРСР, хоч останнім часом є спроби її відродити. Ще слабше вона заступлена в працях наших учених в УРСР. Значно більші можливості й компетенції в цій ділянці мають Інститут права всесоюзної Академії Наук та журнали «Советское государство и право» (Москва) і «Правоведение» (Ленінград). Українські теоретики й журнали тільки популяризують вже устійнені погляди. Тому їхні причинки не знайшли ще вислів у якійсь солідній оригінальній праці. В 1958 р. вийшов мізерний підручник Є. Назаренко «Теорія держави і права» на сто й кілька сторінках, де зібрано все, що про це належить знати радянському студентові й викладачеві. Назаренко також написала працю-лекцію про «Право і правосвідомість в соціялістичному суспільстві» (Київ, 1959). Іншим автором, що спеціялізується в цій проблематиці, є доктор П. Недбайло, керівник катедри теорії та історії держави і права при КДУ, а віднедавна і працівник міністерства закордонних справ УРСР. Його невеликі праці: посібник «Основи теорії держави і права» (Київ, 1959), «Советские социалистичиские правовые нормы» (Львів, 1959) та «Применение советских правовых норм» (Москва, 1960) є тим єдиним, чим українське теоретичне правознавство може посвідчитися в цій ділянці. Але, знов же, і ці книги є лише вдалою популяризацією, а не якимось оригінальним внеском до радянської теорії права.

2. Окремо виділена катеґорія — наука про радянське суспільство і комуністичне будівництво — включає дві різні ділянки, до яких належать застосувати також дві відмінні методи досліду. Перша, це те, що ми визначили б як соціологія радянського суспільства і, послідовно, до вивчення суспільства і процесів нормально повинна б застосовуватися соціологічна метода. Однак класичне радянське суспільствознавство не визнає соціології, а тим самим і відмежовується від соціологічних метод. Замість емпіричного підходу до суспільних явищ та аналізи фактів і процесів, радянські дослідники намагаються підтягати їх під «об'єктивно», себто апріорно, існуючі суспільні закономірності, зформульовані марксизмом-ленінізмом. Таким чином, для наукової соціології в СРСР не залишається місця, як довго доґма і кожночасна партійна лінія заздалегідь визначують висліди дослідів.

А все таки стерильність радянської науки про суспільство змусила деяких учених піднести голос за підвищення її рівня і, прикриваючися поборюванням наслідків «культу особи», окремі дослідники піднесли голос за творення радянської соціології. На цю тему поміщено деякі статті у «Вопросах философии», а навіть існує спроба застосовувати соціологічні методи і прийоми, як ось шляхом опиту публічної опінії, до дослідження деяких явищ, напр., релігійности серед певних прошарків населення чи злочинности тощо. Коли партія погодилася на кваліфіковане використання соціологічних засобів та статистичної методи (в дуже обмежених випадках), а навіть реабілітувала сам термін«соціологія», то все ж в принципі залишається засудженою класична чи сучасна «буржуазна» соціологія як «об'єктивістична». Це все діялося чи ще якоюсь мірою продовжується в центрі, в московських наукових установах чи на сторінках московських періодиків. Периферія, в тому й Україна, не брала ніякої участи в цій дискусії.

Важко сказати, чи спроби і проблески в Москві утворити, поруч з марксизмом, ще й окрему соціологічну науку дадуть щось більше, як лише те, що створено Комітет радянських соціологів та в 1960 р. Радянську Асоціяцію політичних наук, для репрезентації в подібних міжнародних об'єднаннях. Якщо навіть й бути оптимістом щодо цього в загальнорадянському масштабі, то навряд чи українські науковці зможуть внести від себе щось поважнішого до суспільствознавства, бо там таки бракує добре підготованих кадрів у названих ділянках.

«Комуністичне будівництво» із його підкатеґоріями — партійне і радянське будівництво — становить комплекс проблем, зв'язаних із реалізацією комуністичної програми по лінії партії та державно-адміністративної машини. Складна структура, функції, принципи організації, взаємопов'язання, залежности, контролі, звітности, методи і стиль праці партійного й державного апарату і є предметом цієї «науки». «Комуністичне будівництво» це нормотворча дисципліна з наближенням і включенням до неї правних функцій. Її основною мето-

дою є інтерпретування норм, що і як правильно робити, себто інструктаж. Деяким відповідником «комуністичного будівництва» у західньому суспільстві є політичний процес, передусім у внутрішній політиці, законодавча, адміністративна і судова діяльність на різних щаблях центрального і місцевого управління та у співучасті з іншими суспільно-економічними підприємствами й установами.

Коли ж предметом цієї ділянки політичних наук на Заході є аналіза процесів, метод, дії і поведінки одиниць та груп, оцінка й шукання в суспільній динаміці і конфліктах якихось взаємопов'язань, закономірностей або ж тільки тенденцій без настанови стверджувати обов'язуючі норми і вказівки правильної політичної дії, то «комуністичне будівництво» зацікавлене саме в цьому останньому. «Комуністичне будівництво», якщо й уважати його за одну з дисциплін політичних наук (а радянська система за таку його уважає[30]), є нічим іншим, як прикладною теорією комуністичної політики.

Зрозуміло, що ця ділянка в літературі заступлена дуже широко. Маса статтей в ідеологічних та наукових журналах, зокрема у правничому, низка брошур та книг присвячені питанням радянської внутрішньої політики. Проте для науковця і теоретика не залишається велике поле для оригінальних дослідів та пропозицій. Вони обмежені не лише цілою системою марксистсько-ленінської доктрини, але й програмою партії та кожночасними позиціями й рішеннями державного і партійного керівництва. Автори українських праць з цієї проблематики є нічим іншим як популяризаторами авторитетних поглядів і думок керівників КПРС чи, в кращому випадку, можуть розробляти деякі оригінальніші ідеї, висловлені загальносоюзними авторитетами в ділянці філософії, права, економіки, партійної доктрини. В розробленні таких питань «комуністичного будівництва», як шляхи й етапи творення комуністичного суспільства, природа й функція т. зв. всенародньої держави, проблема власности і шляхи перетворення дотеперішніх її форм у одну суспільну власність, а навіть у питаннях національної політики українські автори останнього десятиріччя в УРСР нічого свого не внесли.[31] Чи не єдиним вийнятком є сміливі пропозиції харківського економіста О. Лібермана в ділянці економічної

---

30 Українська Радянська Енциклопедія, том 10, Київ, 1962, стор. 548.

31 Згадаємо лише деякі замітніші праці з цієї ділянки: І. Є. Кравцев: Пролетарський інтернаціоналізм і сучасний ревізіонізм. Держполітвидав УРСР, Київ, 1958; його ж: Сближение социалистических наций в процессе перехода к комунизма. Київ, 1960. Цей автор відомий в Україні як найзавзятіший пропаґатор теорії про «злиття націй» і «зближення мов». М. Камишан: Марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріяту. Держполітвидав УРСР, 1959; В. Маланчук: Торжество ленінської національної політики. Книжково-журнальне в-во, Львів, 1963.

32Більшість праць Овсія Лібермана, професора статистики й обліку Харківського Держ. Університету, появилися російською мовою в Москві,

політики, які викликали загальний інтерес в цілому СРСР і закордоном.[32]

3. Дещо краще стоїть на Україні ділянка державного права, себто вивчення установ і органів влади. Конституційне право, як також інші ділянки публічного права, заступлені кількома фаховими представниками, в тому числі й серед молодшого покоління. Сеньйором між ними є академік В. Корецький, завідуючий сектором держави і права Академії Наук УРСР (1949—1960), а від 1960 р. суддя Міжнародного Суду в Гаазі від СРСР. Корецький, властиво, правник-міжнародник і мало пише в ділянці конституційного права, проте керує головнішими працями сектора у даній ділянці. Він, наприклад, був головним редактором великої збірної праці «Історія держави і права Української РСР (1917—1960)», опублікованої сектором держави і права АН УРСР в 1961 р. Це — перший в СРСР систематизований виклад, історії держави і права однієї з союзних республік[33], написаний співробітниками Академії Наук та викладачами Київського й Харківського університетів.[34]

Підготовою до цієї колективної праці були монографії з історії держави і права УРСР, що почали з'являтися десь з 1956 р. Незадовільний стан дослідження цих питань стверджує і радянський автор С. Макогон в статті «Розвиток радянської правової науки на Україні за 40 років». Він писав в 1958 р.: «Слід констатувати, що і в галузі історії держави та права немає ще визначних монографій, в яких висвітлювалися б історія суспільно-політичної та державно-правової думки на Україні, історія зовнішньо-політичних відносин України в 1917—22 рр., державно-правових відносин УРСР та РРФСР в 1917—1922 рр., правове становище УРСР як суверенної держави в складі радянської федерації, участь УРСР в ООН та ін. Це далеко не повний перелік проблем, які потребують наукового дослідження».[35]

Праці, які після цього ствердження чи вже раніше почали з'являтися, якоюсь мірою виповнюють існуючу прогалину. З-поміж авторів належить відзначити насамперед Б. Бабія і його дві монографії з дослідженням державних органів першого періоду радянської влади на

але він також надрукував кілька статтей в українських журналах, зокрема «Економіка Радянської України».

[33] Майже одночасно появилися подібні праці про дві середньоазійські республіки: История государства и права Советского Казахстана, том 1 (1917—1925). Альма-Ата, 1961; История государства и права Узбекистана, том 1 (1917—1924). Ташкент, 1960; на початку 1960-их рр. готувалася аналогічна колективна праця в Білоруській РСР.

[34] Докладна рецензія на цю працю поміщена автором в „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.", vol. X, 1962, pp. 116—122.

[32] «Радянське право», ч. 1, 1958, стор. 27.

Україні.[36] Обидві праці корисно відрізняються від подібних попередніх праць тим, що дають доволі багато фактичного матеріялу з використанням архівних джерел. А. Таранов опублікував дві праці з конституційного права УРСР.[37] Ці монографії доволі поверхові, проте є вони першими від кін. 1920-их рр. окремими працями про конституційний розвиток УРСР.[38] Про тимчасові революційні органи комуністичної влади під час революції і громадянської війни на Україні написала невелику розвідку Л. Потарикіна, знов же з деяким використанням архівних матеріялів, що назагал до 1955—56 рр. не практикувалося.[39] О. Алексеєнко розглянув організацію і працю міських рад України в цьому ж періоді.[40] Автор якоюсь мірою входить в ділянку практичної політики, коли пропонує застосування деяких практик минулого в сучасній системі діяльности міських рад.

Невелика праця російського вченого В. Куріцина про взаємини між УРСР і РРФСР в початковому періоді дає деякий матеріял і насвітлення цих дуже своєрідних взаємин і тодішнього статусу УРСР.[41] Проте бракує глибшого дослідження цього періоду, як і назагал проблеми радянського федералізму трактується радше дескриптовно, а менше теоретично. Не подає нового матеріялу, ані свіжого насвітлення й праця Г. Александренка († 1963) про ідеологічні основи радянського федералізму.[42] Він є також автором більшої праці про «буржуазний федералізм» (Київ, 1962). Так само тільки декляративно-програмний характер має стаття згадуваного вже В. Корецького про проблему суверенітету УРСР.[43] Від автора, компетентного міжнародного правника, можна було очікувати ширшої аналізи радянської теорії суверенітету у конфронтації з подібними теоріями у західній на-

---

36 Б. М. Бабій: Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. В-во АН УРСР, Київ, 1956; його ж: Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925). В-во АН УРСР, Київ, 1961.

37 А. П. Таранов: Історія конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. В-во АН УРСР, Київ, 1957; його ж: Основні принципи конституції Української РСР. В-во АН УРСР, Київ, 1972.

38 Останньою працею із конституційного права УРСР була робота Г. Александренка: Конституція УСРР і СРСР, Харків, 1928.

39 Л. Л. Потарикіна: Ревкоми України в 1917—1920 рр. В-во АН УРСР, Київ, 1957.

40 А. Г. Алексеенко: Городские советы Украинской ССР (1917—1920 гг.). В-во КДУ, Київ, 1960.

41 В. М. Курицын: Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917—1922 гг. Госполитиздат, Москва, 1957.

42 Г. В. Александренко: Марксизм-ленінізм про державний федералізм. Київ, 1960.

43 В. М. Корецький: Розквіт суверенітету Української Радянської соціялістичної держави в складі СРСР, «Вісник Академії Наук УРСР», ч. 8, 1954.

уці. Але головне значення цієї статті полягає в тому, що автор вперше від 1920-их рр. взагалі порушив цю проблему. Варт відмітити, що аж після появи цієї статті проблемам суверенітету присвятили кандидатські дисертації Р. Синельникова та Р. Нейман; останній робить цікаве розрізнення між державним, народним та національним суверенітетом.[44]

Більшість цих праць, як бачимо, присвячені історичному оглядові державних установ і права. В 1957 р. АН УРСР навіть опублікувала окремий збірник «Нариси з історії держави і права Української РСР», в якому поміщено кілька цікавих розвідок; збірник, здається, розпочато як неперіодичне серійне видання, однак дальших томів цієї так потрібної публікації не видано. Так само в історичному пляні написана праця про профспілки України, найважливішу неурядову установу з істотними суспільними й адміністративними функціями.[45] Поряд з цим належить відмітити появу кількох робіт, в більшості статтей, з історії окремих ділянок права, карного, процесуального, земельного, житлового, права праці. Дещо солідніше виглядає між ними перший том мнографії проф. П. Михайленка з історії кримінального права УРСР, доведений до 1924 р.[46]

Небагато солідних праць, поза низкою журнальних статтей, присвячено сьогодні діючому конституційному й адміністративному праву. Варта згадати роботу В. Бражникова про форми і методи організації та діяльности обласних рад депутатів трудящих, написану за матеріялами і на досвіді обласних рад УРСР.[47] Д. Яковенко описав також в сучасному пляні структуру, функції і працю Верховної Ради УРСР та організацію і діяльність прокуратури УРСР.[48] Заслуговує на окрему увагу розвідка Є. Тихонової про право відкликання депутата, написана на ширшому порівняльному матеріялі не лише радянського і народньо-демократичного права і практики, але також

---

44 Р. Д. Нейман: До питання про державний, народний та національний суверенітет УРСР. Наукові записки КДУ, том XVI, вип. XIII, Київ, 1957.

45 А. Слуцкий, В. Сидоренко: Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. Профиздат, Москва, 1961 .

46 П. П. Михайленко: Нариси з історії кримінального законодарства Української РСР, частина перша. В-во АН УРСР, Київ, 1959; не вдалося нам встановити, чи вже опубліковано другу частину цієї доволі цікавої праці. Інша праця з цієї групи: Г. К. Матвеев: История семейно-брачного законодательства Украинской ССР. Київ, 1960. Докладніший огляд стану різних правничих наук переходить рямки цієї статті.

47 В. Є. Бражников: Обласна Рада трудящих. В-во АН УРСР, Київ, 1959.

48 Д. Т. Яковенко: Верховна Рада Української РСР — найвищий орган державної влади республіки. Київ, 1959; його ж: Кадри органів прокуратури Української РСР (1922—1925), Вісник Київського Університету, ч. 2, серія економіки і права, вип. 2, 1959.

західніх систем; праця поміщена у вже згадуваних «Нарисах з історії держави і права».[49]

Доцент КДУ С. Макогон видав конспект лекцій «Державне право країн народної демократії» (В-во КДУ, 1959), єдина українська праця з ділянки нерадянського конституційного права за останній період.

В цьому підрозділі ми повинні б ще згадати, як мається справа дослідів історії держави і права дорадянського періоду, зокрема ж періодів київської, литовсько-руської і козацької державности. Доводиться ствердити, що ця ділянка, після інтенсивних дослідів в 1920-их рр., зараз стоїть ще гірше, як загальна історія цих періодів. За вийнятком солідної, щодо документації і фактичного матеріялу, праці В. Дядиченка про суспільно-політичний лад Лівобережжя в 17-
ділянки. В. Дядиченко дає, крім загального соціяльно-економічного
ділянки. В Дядиченко дає, крім загального соціяльно-економічного тла, докладний огляд центральних органів влади на Гетьманщині і детально представляє статус, функції і ролю гетьмана, Генеральної старшини, полкового управління та низової адміністрації — сотенної і сільської. Крім цього, автор розглянув міське самоврядування, а зокрема обширно представив судову організацію та судочинство і, врешті, організацію козацького війська. Ця понад 500-сторінкова праця заслуговує на вичерпну і фахову рецензію на Заході.

В Москві про діяльність Малоросійського Приказу опублікував окрему працю К. Софроненко.[51]

Із «Щорічника» КДУ довідуємося, що в рямках катедри теорії та історії держави і права деякі викладачі досліджують дещо з історії українського права: А. Ткач — суспільно-політичний устрій і право України 14—18 вв., а А. Дубровіна — суспільно-політичний лад на Україні в другій половині 19 в.[52] В 1955 р. опубліковано у Львові як довідник для радянської адміністрації «Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином украинском советском социалистическом государстве». А. Пашук написав невелику розвідку про українське судівництво другої половини 17 ст. (Харків, 1961). Поза тим, велика ділянка оригінальних установ, правно-політичної системи тощо, які мали місце на українських землях на протязі довгих століть, залишається ще й досі поза увагою радянських правників та історикків.

Деяку працю пророблено при катедрах історії України Київського і Львівського університетів в ділянці дослідження історії україн-

---

[49] Є. А. Тихонова: «Право відкликання депутата». Нариси з історії держави і права Української РСР. В-во АН УРСР, Київ, 1957, стор. 141—196.

[50] В. А. Дядиченко: Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Вид-во АН УРСР, Київ, 1959.

[51] К. А. Софроненко: Деятельность Малороссийского Приказа Русского Государства во второй половине XVII—XVIII века, Москва, 1957.

[52] Науковий Щорічник за 1959 рік. В-во КДУ, Київ, 1960, стор. 72—73.

ського права XVII-XVIII ст. Зокрема джерелами та справою тогочасної кодифікації займалися В. Кульчицький, А. Ткач та В. Місяць. На жаль, їх праці опубліковано лише в частинах або резюме чи тезах по університетських збірниках.[53]

«Радянське право», єдиний правничий періодик в УРСР, зовсім не містить історично-правних статтей і матеріялів; є це, згідно з назвою, орган виключно чинного радянського права, в якому досить занедбана навіть історія радянського права. Що ж до «Українського історичного журналу», то і в ньому майже не заступлена історія українського державного права. Ця дискримінація українського минулого і української науки відбувається в той час, як в Москві й поза нею дедалі більше займаються дослідженням російських державних установ і права дореволюційного періоду.

Міжнародне право і політика

З ділянки міжнародного права і зовнішніх відносин появляється порівняльно мало праць. Проф. В. Корецький — уже літня людина, і його радше використовують для науково-організаційної і дипломатично-репрезентативних функцій. Кілька українців-міжнародників працює поза УРСР: в Москві — видатний історик міжнародного права В. Грабар († 1956 р.), автор багатьох праць з міжнародного публічного і приватного права, В. Лісовський (до поч. 1950-их рр. проф. КДУ), в Ташкенті — М. Яновський, в Саратові — І. Лукашук, та ін. В. Лісовський, поза своєю спеціяльністю (західні реґіональні спільноти), написав, між іншим, аналітичну і описову студію про міжнародні договори Б. Хмельницького.[54] Із молодших дослідників міжнародного права в УРСР можна ще назвати Н. Ульянову, що спеціялізується в міжнародніх організаціях[55], М. Коростаренка, К. Забігайла, М. Михайловського, В. Семенова та ін. На протязі 45 років радянської влади на Україні не було тут видано стандарт-

[53] В. С. Кульчицький: Кодифікація права на Україні у XVIII ст. Львів, 1958; його ж: «Суд і розправа» Ф. Чуйкевича — пам'ятник українського права XVIII ст. Тези доповідей секцій історичних та юридичних наук на науковій сесії Львівського Університету, Львів, 1961; А. П. Ткач: Про кодифікацію права на Україні у XVIII — першій чверті XIX ст. Вісник Київського Університету, серія економіки та права, вип. 1, 1961; його ж: «Екстракт Малоросійських прав» 1767 р. — цінна пам'ятка права України. Вісник Київського Університету, вип. 6, Серія права, 1965; В. Месяц: История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. Київ, 1964.

[54] Нотатку про це автор зустрів у російських журналах, на жаль, не вдалося встановити точного бібліографічного опису.

[55] Н.. Н. Ульянова: Международные демократические организации Вид-во АН УРСР, Київ, 1956; її ж: Участь Української РСР в Міжнародній Організації Праці. Нариси з історії держави і права Української РСР, Вид-во АН УРСР, Київ, 1957, стор. 197—225.

ного високошкільного підручника міжнародного права українською мовою.[56] Нарешті в 1962 р. повідомлено, що вперше в УРСР видано підручник міжнародного права українською мовою; його автором є М. Коростаренко, проф. Харківського Університету.[57]

Дещо краще, ніж міжнароднє право, стоїть справа дипломатичної історії та зовнішніх взаємин (це радше оптична оцінка, оперта на кількості, а не на якості робіт!). Тут зокрема вибився Р. Симоненко, дослідник політики західніх держав щодо України й Росії під час Паризької мирової конференції. Вислідом його кількарічної праці є дві книги.[58] Автор, без сумніву, переглянув багато джерел і мав доступ до рідких матеріялів (хоч не всіх!) стосовно своєї теми і доби. Проте, він потрактував ці проблеми не лише крайньо суб'єктивно, а джерела і факти представив тенденційно і селективно, але ще й маловнауково. Тенденційність у насвітленні подій, осіб і фактів очевидна. Але замітне і те, що оце вперше від багатьох років читач в СРСР довідується, що Україна становила аж такий фактор міжнародньої політики, що супроти неї, нібито, існувала окрема політика заокеанської великодержави. Невелику монографію опублікував в 1957 р. у видавництві КДУ П. Удовиченко «З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922)», присвячену головно турецько-радянським відносинам. Наступник Удовиченка на становищі постійного представника УРСР при ООН, Л. Кизя, сам кандидат історичних наук, зарепрезентував себе також працею із «диплрьоматичної» історії під такою промовистою назвою: «Вікова боротьба українського народу проти Ватікану» (разом з М. Коваленком), Київ, 1959.

Справа взаємин Радянської України з народніми демократіями насвітлювалася здебільшого в пропаґандивних брошурах і статтях. Щойно І. Євсеєв опублікував більшу працю про взаємини між Польщею і УРСР.[59] В ній автор розглядає політичну співпрацю між УРСР й народньо-демократичною Польщею, господарські взаємини та культурний обмін. Не зважаючи на те, що ці взаємини не відбуваються у нормальних рамках і на щаблі міждержавних стосунків, авторові вдалося виповнити великий том друго- і третьорядними справами, чим він довів, що й «з порожнього можна налляти». Цінними в книзі є статистичні дані про обмін населення в 1945—46 рр. Колишній партизанський керівник, а тепер співробітник інституту історії АН УРСР, В. Клоков написав працю про боротьбу слов'янських народів проти

---

56 Останній такий підручник в УРСР появився російською мовою: В. И. Лисовский: Международное право. В-во КДУ, Київ, 1955.

57 Див. рецензію М. Лазарева в «Робітничій газеті», 25 березня 1964.

58 Р. Г. Симоненко: Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр. Вид-во АН УРСР, Київ, 1957; його ж: Імперіялістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. Вид-во АН УРСР, Київ, 1962.

59 И. Ф. Евсеев: Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), Вид-во АН УРСР, Київ, 1962.

окупантів перед і під час другої світової війни.[60] Про Чехословаччину опублікував кілька праць С. Макогон. Деякі матеріяли і дослідження відносин між слов'янськими народами поміщено у збірниках, що появляються під загальною назвою «Історичні зв'язки слов'янських народів».[61]

Поряд з оглядово-інформативними й пропаґандивними публікаціями про чужоземні країни, з'явилося кілька праць, які мають деяке відношення до дипльоматичної історії. Варт відзначити монографію Ю. Боєва «Політика Франції на Балканах напередодні першої світової війни» (Київ, 1958). Балканські проблеми, зокрема новітню історію Болгарії досліджують з-поміж викладачів КДУ В. Жебокрицький та А. Мартиненко, Веймарську Німеччину — Т. Лазоренко, новітню історію Франції — А. Джеджура, англо-радянські відносини — В. Бруз, радянсько-польські взаємини — І. Кундюба; останній опублікував в 1959 р. працю «Исторические передпосылки краха панской Польши».[62]

Ряд робіт присвячено американській зовнішній політиці і внутрішній ситуації, самозрозуміло, в гостро «викривальному» дусі і з актуально-пропаґандивною настановою.[63] В. Волковинський з катедри нової історії і міжнародніх відносин КДУ опублікував, крім кількох статтей і брошур про Китайську Народню Республіку, також працю про колоніялізм.[64]

Якоюсь мірою до цієї категорії праць можна зарахувати і книгу А. Шлепакова про українську еміґрацію в Північній Америці.[65] Ця праця є першою, назагал мало вдалою, спробою з-боку радянських авторів дослідити дуже багате і складне минуле майже двомільйо-

---

60 В. И. Клоков: Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1935—1945 гг.). Вид-во АН УРСР, Київ, 1961.

61 Перший такий збірник надруковано в Києві у 1956 р. ;найновіший збірник містить статті до п'ятого міжнародного конґресу славістів (В-во АН УРСР, 1963).

62 Історія Київського Університету. В-во КДУ, Київ, 1959, стор. 240— 241.

63 Ось кілька назв з цієї тематики: В. С. Коваль: Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1942 — червень 1943). Вид-во АН УРСР, Київ, 1958; Л. О. Лещенко: Провал американської політики ізоляції Китаю. Вид-во АН УРСР. Київ, 1959; Ґ. Н. Цветков: Внутреннее положение США в период мирового кризиса (1929—1933), Київ, 1956; його ж: Современное внутреннее и международное положение США. Київ, 1959; його ж: Кому в США потрібна «холодна війна»? Держполітвидав, Київ, 1959; В. А. Тарасенко: Атомная проблема во внешней политике США (1945—1949 гг.) Вид-во КДУ, Київ, 1958.

64 В. І. Волковинський: Встановлення дипломатичних відносин СРСР з Китаєм (1917—1924 рр.). Вид-во КДУ, Київ, 1960; його ж: Розпад колоніальної системи імперіалізму. Вид-во «Радянська школа», Київ, 1959.

65 А. М. Шлепаков: Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.). Вид-во АН УРСР, Київ, 1960.

нової еміґрації в Канаді і США. Однак, читаючи книгу, відчувається, що авторові не настільки йшлося про дослідження цього минулого, як пр гостру критику північноамериканського капіталізму, з одного боку, і суспільно-політичних та релігійних позицій більшости еміґрантів, з другого. Нового ця праця вносить дуже мало, бо автор базується в основному на попередніх працях, до того дуже селективно і тенденційно підбираючи факти.

«Викривальною» є також гостро антисемітська праця Т. Кичка, опублікована в 1963 р., яка викликала несподівано великий розголос на Заході.[66] Можна сумніватися, чи ця книга заслуговувала на таку увагу, бо подібних писань не лише проти юдаїзму і евреїв, але — у пляні актуальної національної і релігійної політики КПРС — і проти православ'я, католиків і Ватикану, проти іслямізму, різних «буржуазних націоналістів», появляється в СРСР безліч.

Окремо слід згадати опублікований в 1959 р. у видавництві АН УРСР збірник документів, головно — чинних міжнародніх договорів, сиґнатором яких є УРСР, під назовю «Українська РСР у міжнародних відносинах» (відповідальний редактор Л. Паламарчук). Публікація охоплює всі конвенції, угоди та інші акти, які підписав уряд УРСР в 1944—1957 рр. Це був єдиний солідніший відбиток у радянській документації міжнародного права і відносин того факту, що УРСР вже скоро 20 років є членом ООН. Зайво згадувати, що ініціятива й цієї публікації не вийшла з київського Міністерства закордонних справ чи Академії Наук, тільки з Москви, бо водночас дано дозвіл на видання подібного тома документів в БРСР.[67] В 1966 р. появився другий подібний збірник, що містить міжнародні договори, конвенції та інші акти, що їх підписав уряд УРСР від січня 1957 до грудня 1965 р.[68]

При цьому цікавим буде відзначити, що деякі установи й заходи по лінії дослідів і популяризації міжнародних відносин, розпочаті кінцем війни і припинені згодом, досі не відновлено. Маємо на увазі факультет міжнародних відносин, відкритий при КДУ в 1944 з ініціятиви тодішнього міністра закордонних справ УРСР, Д. Мануїльського; з кінця 1940-их рр. при реорганізації КДУ, ділянки міжнародного права і відносин передано окремим катедрам, а факультет ліквідовано. Іншою ініціятивою був щомісячний журнал «Сучасне і майбутне», що виходив у Києві в 1945—52 рр. і був присвячений питанням міжнародного становища та зовнішньої політики СРСР і УРСР. Сьогодні в Україні такого періодика немає.

---

66 Т. Кичко: Іудаїзм без прикрас. Вид-во АН УРСР, Київ, 1963. .

67 Белорусская ССР в международных отношениях. Изд-во АН БССР, Минск, 1960.

68 Академія Наук, Сектор держави і права: Українська РСР у міжнародних відносинах. Вид-во «Наукова думка», Київ, 1966.

Історія суспільно-політичної думки

Досліди над політичною і правною думкою назагал дуже слабкі і, якщо йдеться про українську думку, обмежені тематично до т. зв. революційно-демократичних діячів. Загальна історія політичних ідей і доктрин є поза «смугою поселення» для українських дослідників і, академічного світу. На них можна тільки критично покликуватися при трактуванні проблем марксизму-ленінізму, але в жодному випадку заниматися ними незалежно. В цьому відношенні російські вчені мають порівняльно вільнішу руку щодо вибору тематики, хоч і до них, без сумніву, стосується вимога сучасности і партійности.

На Україні в станніх роках появилося кілька монографій і безліч брошур про прогресивні погляди деяких клясиків літератури, визнаних радянським режимом. Українська суспільна думка в УРСР зведена до кількох прізвищ, що їх радянська наука може політично чи ідеологічно використати як опонентів панівних відносин і системи свого часу. Вони і є доступні для дослідів, і тому в останньому десятиріччю появилося кілька скромних праць про таких авторів і їх погляди: І. Вишенський, Г. Сковорода,[69] суспільний мислитель 18 ст. Яків Козельський;[70] а далі про клясиків української літератури — Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українку, П. Грабовського, П. Мирного, М. Коцюбинського і ще деяких.[71] В більшості випадків ідеться тут про

---

[69] Т. С. Білич: Світогляд Г. С. Сковороди. Вид-во КДУ, Київ, 1957; П. М. Попов: Григорій Сковорода. Життя і творчість. Вид-во АН УРСР, Київ, 1960. В 1961 р. здійснено Інститутом філософії АН УРСР досі найповніше видання творів мислителя — «Григорій Сковорода: Твори в двох томах». Київ, 1961; вступна стаття Д. Острянина, П. Попова та І. Табачникова дає доволі поверхову, сьогодні зобов'язуючу оцінку поглядів Сковороди.

[70] В. С. Дмитриченко: Суспільно-політичні погляди Я. П. Козельського. Вид-во КДУ, Київ, 1957; Вибрані праці Козельського поміщено в «Юридических произведениях прогрессивных русских мыслителей». Госюриздат, Москва, 1959. В цьому томі зібрано також деякі історичні та правничі твори іншого юриста 18 ст. в Росії, Семена Десницького, родом українця.

[71] Ось кілька праць за розгляданий період про суспільно-політичні погляди цих письменників: Я. Д. Дмитренко: Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко. Изд-во АН СССР, Москва, 1954; М. И. Новиков: Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко. Изд-во АН СССР, Москва, 1961; А. С. Брагинець: Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. Львів, 1959; О. Мороз: Іван Франко в боротьбі проти буржуазної ідеології. Львів, 1956; О. Я. Лисенко: Соціологічні погляди Івана Франка. Київ, 1958; І. П. Головаха: Соціально-політичні і філософські погляди Лесі Українки. Київ, 1953; І. М. Куликов: Леся Українка — видатний український мислитель-революціонер. Харків, 1962; В. Ю. Євдокименко: Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного. Київ, 1955; Ю. Ф. Бухалов: Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського. Київ, 1957.

суспільно заанґажованих літераторів, а не про політичних мислителів чи навіть публіцистів (за винятком І. Франка). З виразним розрахуванням на зубожіння української інтелектуальної спадщини намагаються ті, які нині диктують українську культурну політику й визначують рямки наукових дослідів, зредукувати нашу політичну думку до літератури.

Дещо поширено це вузьке коло на кількох «проґресивних» діячів 19 в., таких як М. Максимович, О. Лазаревський,[72] С. Подолинський та М. Павлик.[73] Проте не досліджується М. Костомарова,[74] В. Антоновича, П. Куліша, М. Тугана-Барановського, І. Кістяківського авторів, які безперечно залишили тривкий слід в українській політичній і суспільній думці 19 і 20 вв. Якщо йдеться про М. Драгоманова, справжнього українського політичного мислителя і єдино визнаного поза Україною політичного теоретика, то і про нього з половини 1930--их рр. не опубліковано в СРСР ніякої монографії.[75] Так само не опубліковано досі його хочби вибраних творів, хоч в принципі Драгоманов в Україні вже реабілітований. Така дискримінація тим більше разюча, що в той же час в Росії передруковуються повні твори ряду «буржуазних» істориків і суспільних мислителів, як також пишуться про них праці. На Україні також досліджується ідеї російських дореволюційних діячів, між ними і таких, що їх необов'язково зараховується до революційних демократів. Лише в КДУ, як подає «Науковий щорічник за 1959 р.», написано кандидатські дисертації чи окремі монографії про суспільно-політичні погляди таких російських діячів: про О. Радіщева (В. Шинкарук, А. Дубровіна, П. Бонташ), про М. Добролюбова (М. Шлепаков), В. Бєлінського і О. Герцена (В. Катрич), І. Чернишевського (Є. Назаренко), П. Пестеля (М. Закревський) та про державно-правові погляди М. Сперанського (П. Бонташ).

Окремі невеликі причинки-статті до історії суспільно-політичної думки поміщено у двох збірниках, випущених Академією Наук в 1956 р.[76] Варт ще згадати дві праці, що трактують розвиток суспільної думки в певному періоді чи реґіонально; праця С. Макогона розглядає суспільну думку загально в Україні в першій половині 19 в., та

---

72 В. Г. Сарбей: Історичні погляди О. М. Лазаревського. Київ, 1961.

73 П. Т. Манзенко: Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. Київ, 1962.

74 Про М. Костомарова з'явилася невелика праця, в якій гостро критично розглядається його історичні твори; Л. К. Полухін: Формування історичних поглядів М. І. Костомарова Вид-во АН УРСР, Київ, 1959.

75 Щойно в 1965 р. появилася більш як скромна праця В. Л. Лукаренка: Світогляд М. П. Драгоманова. Вид-во «Наукова думка». Ця праця дуже селективно розглядає ідейні позиції мислителя, звужуючи його політичну доктрину та натягаючи т. зв. атеїзм Драгоманова.

76 З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні. Вид-во АН УРСР, Київ, 1956; Нариси з історії економічної думки на Україні. Вид-во АН УРСР, Київ, 1956.

книга Г. Гербільського — обмежений етап галицького відродження того ж періоду.[77] Деяку увагу присвячено питанням суспільно-політичної думки в працях О. Дея і П. Федченка з історії української журналістики.[78] Цінний вклад в цю ділянку вносять також праці М. Бернштейна з історії літературної критики.[79] Заповіджена вже давно Академією Наук більша синтетична робота з історії української політично-суспільної думки, на жаль, все ще не з'являється.

Українські вчені майже не працюють в дослідженні західньої чи східньої політичної теорії і правних доктрин. В 1961 р. В. Дмитриченко опублікував свій курс лекцій, прочитаних на філософському відділі КДУ «Нариси з історії суспільно-політичної та філософської думки народів СРСР доби феодалізму» (Київ, 1961).

Можна вказати як на певний курйоз для радянських умов на дослідження доцента КДУ, Л. Чіколіні, що займається середньовічними утопічними поглядами італійських мислителів — Франческа Доні та Фабію Альберґаті, а також на дослідження у львівському юридичному факультеті про середньовічні доктрини природнього права в Польщі. Ці рідкі факти кажуть нам догадуватися, що є ще більше таких «абстрактних» праць українських радянських учених, які є вислідом їх «захалявних» досліджень і глибоких особистих зацікавлень.

Висновки

Бажано зробити ще деякі загальні висновки з цієї статті, і так перевантаженої бібліографічними даними. Десять років в ділянці суспільно-політичних наук після смерти Сталіна становлять, без сумніву, певний крок вперед у порівнянні до того, що було в добу т. зв. культу особи. Поширилися рямки дослідної тематики, піднісся рівень наукових праць, дещо поліпшено методи дослідження, а головно збільшилася кількість публікованих праць. Все ж українські суспільно-політичні науки, особливо в українознавчих ділянках поважно від-

---

77 С. О. Макогон: Політична думка на Україні в першій половині XIX ст.; праця ще не друкована, її зреферовано в «Науковому щорічнику за 1959 рік». КДУ, Київ, 1960, стор. 71—72; Г. Ю. Гербільський: Передова суспільна думка в Галичині (30-і — середина 40-их років XIX століття). Вид-во ЛДУ, Львів, 1959.

78 О. І. Дей: Українська революційно-демократична журналістика, проблема виникнення і становлення. Вид-во АН УРСР, Київ, 1959; П. М. Федченко: Матеріали з історії української журналістики, перша половина 19 ст., вип. 1. Вид-во КДУ, Київ, 1959.

79 М. Д. Бернштейн: Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х — 60-х років XIX ст. Вид-во АН УРСР, Київ, 1959; його ж: Українська літературна критика 50—70-х років XIX ст. Вид-во АН УРСР, Київ, 1959.

стають від стану в 1920-их рр. Так званий марксистський метод далі є зобв'язуючим, хоч деякі автори намагаються його дещо вільніше інтерпретувати у стосунку до окремих історично-суспільних явищ.

У зв'язку з намаганням радянської науки взагалі вийти з ізоляції й рівнятися на світову науку (прагнення, в засаді, підтримуване керівництвом КПРС), на цьому дещо скористали й українські суспільно-політичні науки. Але рівнобіжна тенденція відсунути український інтелектуальний та суспільно-політичний процес на рівень провінції як лише галузь чи відміну загально-радянського чи російського явища, негативно відбивається на стані української науки. Її рямки вужчі від російської (всесоюзної) науки, функція радше популяризаторська, мова публікацій підкорена мовній політиці КПРС, себто фаворизуванню единої і спільної всесоюзної мови; зв'язки українських дослідників і вчених із закордоном ще більше прикорочено, як російських. Ряд солідних праць не мають шанси появитися українською мовою; їх друкують в центрі й по-російському, чим вони стають частиною російської науки. Немало передових українських суспільствознавців працюють поза УРСР і тим автоматично вносять свій вклад у російську науку.

Також декада посталінської доби (1964—1974) не внесла істотних змін. Учені історики й суспільствознавці, академічні й дослідні установи борються з тими самими труднощами реґляментації наукової організації та контролі змісту і висновків наукової думки, як це було й раніше. Партія та уся складна машина суспільної контролі збагатилися досвідом, як маніпулювати між тотальним підкоренням наукової діяльности партійному апаратові та постійним намаганням учених і дослідників до лібералізації. Сама партія усвідомляє, що тотальна контроля дає у висліді повну стаґнацію й деґенерацію думки. Проте й лібералізація може бути ще небезпечнішою, бо вона ставить визов самому існуванню політичної системи.

Між цими двома екстремами й точиться доля українських суспільних наук в Радянській Україні.

Симон Наріжний

ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО НЕСТОРА ЛІТОПИСЦЯ В КИЇВІ

(Продовження)

У признання заслуг Ф. Фортинського Т-во обрало його почесним членом, а після його смерти († 12 грудня 1902 р., на 56 році) присвятило його пам'яті засідання 19 січня 1903 р. з доповідями: М. Дашкевича, Т. Флоринського, А. Ясинського, Вол. Ляскоронського і пані А. Л. Іконнікової (гостя). В цих докладах і спогадах, опублікованих в XVII кн. Чтеній, покійний Ф. Фортинський схарактеризований як людина, вчений, професор і громадський діяч.

Щороку перед загальними річними зборами переводилася перевірка грошових справ, бібліотеки й майна Т-ва. Переводила цю перевірку спеціяльна ревізійна комісія, яку обирали за місяць до річних зборів в складі трьох членів (§ 42 статуту). Членами Ревізійної Комісії в різних роках найчастіше були: Ю. Кулаковський, Н. Молчановський, М. Василенко, Н. Стороженко, В. Щербина, Ор. Левицький, В. Істомин і інші.

Діяльність ІТНЛ і обсяг його праці оформлювалися поступово. Діяльність ця виявлялася головно в формі засідань і публікацій. Т-во з невеликого гуртка, переважно професорів київського університету та Духовної Академії, що збиралися первісно поза університетом, навіть на приватних квартирах, згодом перетворилося в справжню наукову установу. Оглядаючи 25-ліття Т-ва, М. Дашкевич писав, що «тепер в складі його (Т-ва) числяться майже всі, хто в Києві займається історичною наукою, потім дехто з провінціяльних любителів старовини і багато з іногородніх вчених . . . » (Чтенія 1899 р., ст. 12).

Вже за першу чверть століття Т-во і при скромних матеріяльних засобах дало значні наслідки. Воно викликало помітний інтерес до історичної науки й об'єднало за спільною працею в Києві наукових працівників. Воно складалося з самих різних спеціялістів історичних та філологічних наук, тому й не могло обмежитися в своїй праці якоюсь одною вузькою спеціяльністю.

Діяльність Т-ва полягала головно в розробленні історичних питань і то переважно присвячених Україні. Т-во слідкувало за розвитком історичної науки, ознайомлювало на своїх засіданнях членів і гостей з працями окремих дослідників, уможливлювало обговорення цих праць, допомагало збирати матеріяли для наукових дослідів і їх пуб-

лікувати. Багато праць членів Т-ва було й написано лише в зв'язку з призначенням їх для читання в Т-ві, хоч багато таких праць появилося потім друком не в органі Т-ва, а в інших публікаціях. Реферати на засіданнях Т-ва викликали звичайно живий обмін думками й часом досить ґрунтовні додаткові уваги. Т-во не мало достатніх матеріяльних засобів і тому не могло організовувати ні археологічних розкопів, ні колективного розроблення архівних матеріялів. Але окремі його члени провадили те й друге.

Не мало Т-во подостатком засобів і на видання пам'яток та історичних матеріялів, хоч деякі з них члени Т-ва й підготовили до друку, напр. Житіє Федора Студита порівняне з грецьким текстом П. Терновським. Не здійснило Т-во й принятого в 1875 р. проекту В. Іконнікова в справі складення історичного пояснювального словника юридичних, церковних та інших термінів в пам'ятках давньо-руської літератури, хоч ця робота також була почата. В 1883 р. розпочало Т-во з ініціятиви Ів. Лучицького й працю біля збирання етнографічно-археологічних матеріялів, для чого була обрана навіть спеціяльна комісія. Але ця праця, так само через брак засобів, не була доведена до кінця.

20 вересня 1909 р. на пропозицію Юл. Кулаковського була обрана комісія для перегляду й закінчення початого П. Терновським рукопису давньо-руського словника. До цієї комісії увійшли: В. Іконніков як голова, Ів. Каманін, М. Істомин, П. Смирнов, А. Лобода, В. Завітневич, С. Маслов та інші.

Поступово розвивалися й зв'язки Т-ва з іншими науковими установами, участь Т-ва в різних наукових підприємствах, обмін виданнями й т. п. Організаційна діяльність Т-ва, зокрема по підготовці археологічних з'їздів, була досить значна. В 1902-03 р. Т-во брало участь в обміркованню архівної реформи в Росії (в зв'язку з проектом Самоквасова та гр. Уварова), для чого воно обрало й спеціяльну комісію під головуванням М. Владимірського-Буданова, в складі Ів. Каманіна, Ф. Титова, М. Ясинського і Г. Афанасієва. Ця комісія виробила свій доклад в справі архівної реформи.

В 1904 р. Полтавська Учена Архівна Комісія звернулася до Т-ва з пропозицією вияснити питання про рік заснування м. Переяслава (це в зв'язку з святкуванням тисячоліття цього давнього міста). Т-во приняло ту пропозицію й обрало для того спеціяльну комісію в складі А. Стороженка, В. Ляскоронського і П. Голубовського.

Одною з найголовніших і найтриваліших форм діяльности Т-ва були його наукові засідання, які воно почало відбувати майже від самого початку свого існування. Перше засідання ІТНЛ відбулося 3 лютого 1873 р. під головуванням М. Тулова в присутності 12 членів. Першим докладчиком був І. І. Малишевський, який реферував тоді про відкриті ним нові матеріяли до історії перших часів університету. Спочатку засідання Т-ва відбувалися в помешканнях окремих його членів і це надавало їм «слишкомъ ужь семейный характеръ». Як

видно з ухвали ради 24 лютого 1885 р. Т-во згідно з § 16 тодішнього свого статуту мало звичайно приватні засідання тільки членів. Були це властиво закриті засідання Т-ва. На такому засіданні напр. 16-го вересня 1873 р. В. Б. Антонович повідомляв про скарб знайдений Самоквасовим у Чернігові. Але про деякі й тодішні засідання зазначено, що вони відбулися в присутності сторонніх осіб. Як видно із згаданої ухвали 1885 р., такі засідання призначала рада Т-ва окремо і на них читали лише ті члени, які бажали викладати в присутності сторонніх відвідувачів. Згідно з ухвалою ради з 24 лютого 1885 р., Т-во мало навіть окрему категорію членів-відвідувачів, яких вибирали закритим голосуванням і яким видавали окремі білети. З секретарського звіту М. Дашкевича за 1892 р. можна робити висновок, що в перших роках дехто з членів обстоював думку про закритий характер діяльности Т-ва (т. з. з закритими засіданнями), але це прийнято не було.

Пізніше, по статуту 1893 р., справа засідань Т-ва була реґляментована з деякими змінами. § 39 цього статуту визначав, що засідання Т-ва бувають публічні й приватні. Публічні засідання можуть бути трьох родів: річні, надзвичайні (це в особливо урочистих випадках) і платні; при чому урочисті і платні засідання мали відбуватися в актовому залі університету. Звичайні ж засідання Т-ва відбувалися в одній з університетських авдиторій і сторонні відвідувачі допускалися на них або по спеціяльним білетам або по рекомендації членів. Для таких осіб не-членів, що хотіли постійно відвідувати засідання Т-ва, видавала рада поіменні вхідні білети, дійсні на ціле трьохліття (§ 41). На деякі засідання, коли переводилися вибори й інші адміністративні справи, посторонні відвідувачі не допускалися зовсім (§ 42). Засідання Т-ва відбувалися лише в часі академічного року (§ 38). Порядок засідань був у завідуванні голови й секретаря. Про засідання Т-ва (час, місце й доклади) треба було не менше як за три дні повідомляти ректора університету.

На загальних річних зборах подавали звичайно звіт з діяльности Т-ва. В перших роках ці збори відбувалися звичайно на початку календарного року — в січні, лютому або березні. 1885 р. рада ухвалила відбувати їх 27 жовтня, в день пам'яти «Славного діеписателя» Нестора, або принаймні в ближчу до цього дня неділю. Також в статуті 1893 р. було визначено, що річні збори призначаються на день св. Нестора 27 жовтня (§ 40). У зв'язку з цим і рік діяльности Т-ва закінчувався 27 жовтня, — в цей день відбувалися річні збори зі звітами. Часом через якісь важкі причини або через незалежні від Т-ва обставини річні збори відбувалися й значно пізніше. Напр. в 1897 р., в зв'язку з 25-літтям офіційного відкриття Т-ва, рішено було відбути річні збори не 27 жовтня р., а 14 січня 1898 р. Також у 1905 р. з причини закриття університету Т-во не могло відбути річних зборів 27 жовтня і вони відбулися аж 15 січня 1906 р.

Свої наукові засідання Т-во відбувало досить реґулярно; кількість їх в окремих роках не була однакова, але пересічно біля 11 засідань

річно. Були роки, коли Т-во мало всього 4 засідання, але в інші роки відбувало їх і по 17. Всього за перші 25 літ своєї діяльности (1873—1898) Т-во мало 273 засідання; з них суто наукових було 260, а решта була присвячена різним біжучим справам Т-ва. На всіх цих засіданнях було прочитано 550 докладів.

На засіданнях Т-ва, як згадує М. Стороженко, було щось і в роді невеликих книжних виставок. М. Стороженко, як став членом Т-ва (в 1887 р.), рідко коли пропускав його засідання, «бо повсегда почуєш було щось цікаве, побачиш нові книжки, що було їх розкидано на столі із зеленою сукнею, щоб можна було членові на них передивитися . . . »

Кількість докладів на кожному окремому засіданні Т-ва була не однакова — від 1 до 4, але здебільшого на одно засідання приходилося по 1-2 доклади. Бувало, хоч рідко, що доклад забирав і два засідання — початий на одному засіданні, закінчувався на наступному. Деякі з докладів носили дрібний, причинковий характер, але багато з них піднімали й важні історичні та археологічні питання, напр. — про колонізацію Наддніпрянщини, про городища-майдани й т. д.

По своєму змісту читані в Т-ві доклади дуже різноманітні. Належать вони в переважній більшости до історії й філології, значно менше їх було з інших близьких ділянок, як антропологія та етнографія. Серед історичних і філологічних докладів в свою чергу переважають або прямо присвячені, або зв'язані з історією України; значна частина присвячена також археології України. В цьому ніби здійснювався колишній задум М. Максимовича про досліди «южнорусской старины и ея памятниковъ». Деяка кількість докладів в Т-ві була присвячена і всесвітній історії, загальним проблемам історичної науки й історіографії, історії московської держави й різним слов'янським справам, історичній географії, історії мистецтва, церковній археології, діяльності інших наукових установ, з'їздів і комісій; присвячувалася увага також новинам наукової літератури, а також різним річницям і ювілеям. Загального списка докладів в ІТНЛ немає, але перегляд їх по віддалам за перше 25-ліття маємо в нарисі М. Дашкевича (Чтенія, кн. XIII, ст. 54—94).

На засіданнях Т-ва було багато докладів про різні історичні джерела і пам'ятки, зокрема до історії України. Особливо докладно розроблювалася історія землеволодіння на Україні, при чому найбільше докладів на цю тему зробив І. В. Лучицький, а також М. П. Василенко і М. Н. Ясинський. З археології за перші 25-ліття найбільше докладів прочитав В. Б. Антонович. Частіше інших на археологічні теми реферували: В. Завітневич, Ю. Кулаковський, Ф. Кнауер та інші. Більшість археологічних докладів в Т-ві належала українській території й тематично стосувалася Києва та інших міст. З ними зв'язані й доклади про різні давні пам'ятки. Про давній літопис читали свої праці: І. Хрущов, М. Тулов, А. Соболевський, П. Терновський, А. Котляревський та інші. Багато докладів було з нової історії Укра-

їни. Читали їх: В. Антонович, Ор. Левицький, І. Каманін, А. Андрієвський, С. Голубев, А. і М. Стороженки, М. Василенко, М. Грушевський, І. Лінниченко, Вас. і Вол. Ляскоронські, В. Щербина, Ол. Лебединцев, П. Терновський, Ф. Николайчик і т. д. З історії литовсько-руської держави читали: М. Владимірський-Буданов, І. Малишевський, М. Дашкевич та інші. Реферати до історії московської держави і Росії робили: В. Іконніков, Н. Оглоблін, П. Розанов, Е. Кивлицький, І. Хрущов, А. Дмитрієвський, А. Романович-Славатинський і т. д. З історичної географії читали: П. Г. Лебединцев, В. Антонович, І. Малишевський та інші. Реферати до історії Сибіру читав Л. С. Личков, на різні правничі теми М. Владимірський-Буданов, а з історії української культури С. Голубев. Звіти про книги давали: В. Іконніков, А. Котляревський, В. Антонович, М. Петров, Ф. Титов, І. Малишевський, А. Стороженко, Ф. Мищенко, І. Луцький, Ю. Кулаковський і т. д. Огляди подій біжучої історичної літератури були особливо важні в ті роки, коли «в загальній журналістиці критика й бібліографія майже зникли».

Докладчиків у Т-ві в окремі роки виступало не однакове число. Так само окремі докладчики читали не однакове число докладів, але загалом не по багато, по 1-2 доклади в рік. Таких випадків, як 5 докладів Г. Павлуцького в 1911-12 р. дуже мало. Цього року в Т-ві відбулося 15 засідань з 31 докладом, а докладчиків було 19. У 1899-90 р. було засідань 16, докладів 30, докладчиків 20; в 1900-01 р. засідань 14, докладів 27, докладчиків 19. У 1879 р. було засідань 9, а докладчиків 10; в 1877 р. 8 засідань виповнили своїми докладами 8 членів.

Докладчики звичайно виступали на засіданнях з своїми докладами персонально, але бували випадки, що на засіданнях були рефеpовані й праці відсутніх членів. Такі випадки передбачені і в статуті 1893 р., в § 43 якого сказано, що іногородні члени можуть присилати свої праці для читання в Т-ві й для друку. Частіше інших, здається, присилав свої реферати Ол. Соболевський, коли став професором петербурзького університету й виїхав з Києва. На засіданні 14 січня 1896 р. секретар читав доклад відсутнього члена Т-ва Н. Оглобліна. 15 березня 1898 р. П. Голубовський реферував працю Ф. Николайчика про роменський ярмарок.

Крім членів, на засіданнях Т-ва виступали інколи з докладами й сторонні особи, як напр. А. Л. Берло, А. Л. Іконнікова й інші. Згідно з статутом «Члени-кореспонденти і сторонні особи можуть бути з дозволу голови допущені до читання рефератів на приватних засіданнях» (§ 43). Допускаючи на своїх засіданнях читання посторонніх осіб, Т-во мало на увазі підтримати серед місцевої інтеліґенції, особливо серед молоді, інтерес до наукових праць і підготовити їх до майбутніх занять. Ці надії, як читаємо в звіті за 1903-04 р., вповні виправдалися. На засіданні 1 березня 1881 р. виступав з докладом Дм. Багалій, але цього «посторонпего посѣтителя» на тому ж засіданні вибрали і в члени. Таких виступів кандидатів у члени Т-ва було

кілька. На засіданні 4 жовтня 1881 р. виступав з докладом посторонній відвідувач А. Стороженко, якого на тому ж засіданні вибрали в члени. А. Г. Богумил не був членом Т-ва, але аж двічі виступав з докладами (і то через рік), але потім несподівано помер. На гоголівському засіданні між докладчиками був і не-член — проф. стипенд. по катедрі західніх літератур І. Шароволський. 14 березня 1903 р. Ів. Каманін читав звіт присутнього на засіданні студента В. М. Щербаківського про археологічну екскурсію останнього. В. М. Щербаківський давав пояснення членам до зроблених ним фотографій церков і різних старовинних річей.

Деякі засідання Т-ва мали відмінний характер — вони відбувалися в присутності визначних гостей, або при участі кобзаря чи сказателя, або присвячені особливим подіям чи темам. Так, зібрання членів Т-ва 20 травня 1873 р. було присвячене слуханню співця давніх билин, селянина Олонецької губ. Василя Щеголенкова, який прийшов на богомілля до Київа. На засіданні Т-ва він переказував билини про Іллю Муромця, Дюка Степановича та про Голубинну книгу. На засіданні 31 березня 1902 р. слухали спів і «сказ» билин «сказителя» І. Т. Рябушинського, якого тоді обрали і в члени-кореспонденти Т-ва. На засіданні 25 вересня 1905 р. виступав кобзар М. С. Кравченко, який під акомпаніямент кобзи проспівав думу про втечу трьох братів з Озова, про Мороза і жартовливу пісню «Кисіль». Пояснення до його виступів давали А. Лобода і Ор. Левицький.

Спеціяльного характеру засіданням Т-ва надавали і відвідини декого з визначних осіб. На річному засіданні 27 жовтня 1904 р. був присутній тод. міністр освіти В. Г. Глазгов у супроводі куратора київської учбової округи В. І. Беляєва та членів ради міністра кн. Д. П. Голіцина і А. М. Позднеєва. Ю. Кулаковський сказав на тому засіданні патріотичну промову, нав'язуючи до російсько-японської війни, а присутнього міністра обрали в почесні члени Т-ва. Засідання 16 квітня 1906 р. відбулося під почесним головуванням гр. П. С. Уварової, яка реферувала про підготовку до XIV археологічного з'їзду в Чернігові. На засіданні 22 лютого 1910 р. був присутній А. П. Яблоновський, який дякував за вибір його в почесні члени з нагоди 50-ліття наукової діяльности.

Спеціяльними засіданнями або принаймні окремими докладами Т-во відзначало різні наукові ювілеї, здебільшого своїх членів. Спеціяльне засідання було пам'яті М. Максимовича «духовного отца нашего Историческаго Общества», з нагоди 100-ліття його народження; доклади на цьому засіданні читали: В. Науменко, П. Голубовський, А. Лобода й Ів. Каманін. Т-во святкувало пам'ять і заслуги таких учених діячів, як І. І. Срезневський, О. Бодянський, А. Кістяковський, І. Малишевський і багатьох інших, членів і не членів Т-ва. Відзначило воно й 75 річницю смерти Н. М. Карамазина та 50-ту річницю В. А. Жуковського, смерть Момзена, Ф. Палацького, С. М. Соловйова і т. д. 14 березня 1903 р. Т-во на запрошення Київського Літера-

турно-Артистичного Товариства ухвалило вислати своїх представників для піднесення адреси М. В. Лисенкові з нагоди його ювілею. Воно вітало й М. Петрова з нагоди 35-ліття й М. Сумцова з нагоди 25-ліття наукової діяльности. Відзивалося Т-во й на святкування та ювілеї інших наукових установ, як 50-ліття Київського Центрального Архіва, та деяких культурних і навіть політичних подій. Воно посилало свого депутата М. Ясинського на ювілей 100-ліття дорпатського університету (12 грудня 1902 р.). У зв'язку з цим ювілеєм тодішній ректор дорпатського університету А. Филипов був обраний почесним членом Т-ва. В 1904 р. ІТНЛ вислало адресу-привіт історичному Т-ву при московському університеті з нагоди 100-ліття його існування; відгукнулося воно й на відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві та І. Федорову в Москві. 18 жовтня 1887 р. було ухвалено, щоб у зв'язку з святкуванням 900-ліття охрещення Руси Т-во видало збірник. На урочистому засіданні 25-ліття ІТНЛ, що відбулося 14 січня 1898 р. тодішній голова В. Антонович подав «Характеристику діяльности Б. Хмельницького». (Це з нагоди 250-ліття початку Хмельниччини). В цьому докладі В. Антонович подав високу оцінку великого гетьмана і розвинув свої погляди на бездержавність українського народу та його льояльність до «придержащей» влади (королівської чи царської). Досить жвавий обмін думками викликав в Т-ві доклад Ів. Каманіна 9 жовтня 1911 р. про договори Б. Хмельницького з Москвою, Польщею та Швецією. Свої погляди на характер зв'язку України з Московщиною висловили тоді, крім докладчика, також М. Василенко і В. Іконніков. 19 листопада 1896 р. відбулося засідання присвячене століттю смерти цариці Катерини II з докладом В. Іконнікова про «значіння царювання імперат. Катерини II». Докладами В. Іконнікова та Вас. Ляскоронського відзначило Т-во й 200-ліття Полтавської битви. З таких офіційних проявів треба згадати й доклад П. В. Владимірова «О высокихъ историческихъ заслугахъ почившаго въ Бозѣ Государя Императора Александра III въ разработкѣ русской исторической науки».

З таких спеціяльних засідань особливо пам'ятним було шевченківське засідання 1 березня 1881 р. з нагоди 20-ліття смерти поета. Вступне слово на цьому засіданні сказав голова А. А. Котляревський, а доклад мав В. Б. Антонович про твори Т. Шевченка на історичні сюжети. Цікаву згадку про це засідання подає Ігнат Житецький.

«То була неділя як звичайно, коли ввечері, о 7-ій годині, чималий натовп народу добивався найти собі місця в великій VI авдиторії університету. Пройшла чутка, що перше в Київі з давніх часів буде вшановано пам'ять Т. Г. Шевченка не таємними церковними панахидами «по рабѣ божіи Тарасіи», а прилюдно в явнім, відвертім засіданні наукової установи. І справді було так: спершу голова Ол. Ол. Котляревський сказав чітким зворушливим тоном своє вступне слово пам'яти поета, і промовив піднесеним голосом: «да получитъ же общее признаніе и уваженіе политическая дѣятельность родного намѣ края на языкѣ ему роднымъ, да утвердится за нею полное право безбояз-

неннаго, ничѣмъ не стѣсняемаго существования и развитія . . . » І хвиля гучних, радісних оплесків, незвичайних для такого місця і засідання, покрила останні сміливі на той час слова улюбленого і поважаного професора. Коли численні слухачі заспокоїлися, тихим, але виразним голосом В. Б. Антонович оповідав за відродження історичного минулого в поезії Шевченка, зауваживши його фактичні помилки й підкресливши певний факт загально побутового життя, історичної перспективи, прозріння в творах поета з'ясованих пізніше історичних фактів і розуміння національних та соціяльних відносин трьох станів людности на Україні і його палке побажання дружнього життя всіх людей в благодатній південній країні. Задоволені слухачі неохаче розходилися помалу після доповіді, і голова мусів зробити перерву, щоб потім перейти до дальшого докладу про нову археологічну знахідку на Чигиринщині» (Україна, Київ, 1929 р., кн. 32, ст. 28—29).

Той самий автор згадує ще й про друге дуже пам'ятне засідання ІТНЛ, а саме — про виступ Ол. Соболевського 20 листопада 1883 р. і про викликану ним дискусію на тему колонізації Наддніпрянщини. «Соболевський поновляв стару теорію Погодина і підтверджував її документальними даними рукописних текстів Київської псалтирі 1397 та ще трьох пам'ятників першої половини XV-го віку. Висновок його міркуваннів був той, що «въ Кіевѣ въ XIV—XV вѣкахъ, а слѣдовательно и раньше было великорусское нарѣчіе, и что нинѣшнее малорусское населеніе мѣстъ ближайшихъ къ Кіеву, какъ и всей страны къ востоку отъ Днѣпра, — населеніе пришедшее приблизительно въ XV в. сюда съ запада, изъ Подоліи, Волыни и Галиціи ассимилировавшее собою остатки старого кіевскаго населенія». На другім засіданні Товариства Нестора 18 грудня своє твердження Соболевський підтримав посилками ще й на Печерський пом'яник кінця XV-го віку. На першому засіданні коротко, а на другому докладно йому відповідали, і спростували його гіпотезу численні опоненти. Згадується, що на першому засіданні було не так то багато слухачів, бо за реферат Соболевського не чули широкі кола громадянства. А тема була гостра, торкалася сучасних інтересів українства, — під філологічними довідками крила одіозне питання про відносини українства до великорущини і набувала ухилу політичного.

На друге засідання в грудні перед великою шостою авдиторією університету вже заздалегідь до 7 годин вечора було не проступитися. Тьма тьмуща молоді — жвава, збентежена, з піднесеним нервовим настроєм та велике число всякого громадянства не вмістилося в великій залі і навстоячки, відчинивши внутрішні вікна з авдиторії в коритар, прислухалась до суперечок і дискусії. Спершу Пав. Гн. Житецький докладав на ту ж тему, що і Соболевський, і заперечував, що на самісіньких лише фонетичних відмінках, не беручи на увагу морфологію і синтаксу, а також обминаючи живу народню мову, не припустимо будувати таку широку і всебічну теорію. Він зауважив, що стверджуючи гипотезу ніби то в Київі XIV та XV-го віку

говорили по-великоруському, треба припустити, що Київ стояв на території великоросійського говору. Не можна ж думати, щоб лише в одному місті Києві вимовляли по великоруському, а по всій київській землі інакше. Це була б гипотеза не тільки не наукова, а просто фантастична нісенітниця. Повинно, як не як, докладно ж довести межі території київського великоросійського наріччя, а це завдання безнадійне. Навсправжки в кінці XIV-го і в початку XV-го в., як і пізніше, і по околицях Київа, і по Лівобережжю Дніпра на північ і схід від Київа мова була українська. Та якби й допустимо було визнати теорію Соболевського наступної колонізації Київської землі, то все ж не стане зрозумілим, як це, коли колонізація йшла з Волині та Галичини, в самому Київі опісля з'являється не Волинська і Галицька мова, а українська, од них посутнє одокремлена.

Проф. Н. Д. Дашкевич, посилаючися на літописні свідоцтва, доводив, що історичні дані не стверджують домислів за етнографічні значні зміни складу населення Київської країни до XVI-го віку. Змістовно одповідав Соболевському В. Б. Антонович, зауваживши поперед, що теорія наступної західньої колонізації Київщини, зовсім уникає фактичних указівок на час і місце колонізаційного руху і поширення залюднення краю; а якби справді були подібні пересування народніх мас, то зовсім неймовірно, щоб такі події не залишили ніяких історичних споминів і фактичних указівок, ніби такий великий рух відбувся в доісторичні часи, не в XIV—XV віках. Спростовуючи твердження Соболевського, Антонович переглянув питання за оселення Київської Землі в XVI столітті на підставі документів перепису повітових замків Київщини, а ці документи дали висновок, що нема ніяких даних гадати за значний наплив людности в Київську Землю з заходу за XV-й вік, і що оборигенами її були Українці, а захожими людьми — переважно Білорусини.

З великою уважністю заслухала численна авдиторія доклади і змагання в напруженій тиші. Самі доповідачі нервувалися, як ніколи не було на статочних засіданнях Товариства старого Нестора-Літописця. Вже після 11 години вечора, в незвичайний до того час, розійшлись одвідувачі, жваво обмірковуючи гострі питання, що ставилися, вирішувалися й наближалися до сучасних інтересів Українців, і людей ворожих до всякого українства». (Ігнат Житецький: Заходи коло організації історичного Товариства в Київі. Україна, 1929, кн. 32, ст. 29—30).

З культурних річниць, святкованих Т-вом, треба окремо згадати його гоголівські свята. Їх було два — в 1902 р. з нагоди 50-ліття з дня смерти М. Гоголя й 1909 р. в століття народження. Особливо широко закроювалося Т-вом відзначення 50-тої річниці смерти М. Гоголя. Ще 11 березня 1900 р. Т-во з ініціятиви свого тодішнього голови М. Дашкевича обрало спеціяльну комісію для участи в святкуванні 50 річниці смерти М. Гоголя (21 лютого 1902 р.). Ця комісія намітила для Т-ва такий плян святкування: 1) урочисте засідання пам'яти М. Го-

голя 20 лютого 1902 р. з промовами М. Дашкевича, В. Маліміна і А. Лободи; 2) влаштування в стінах Університету св. Володимира гоголівської виставки; 3) присвятити М. Гоголеві 1. і 2. вип. Чтеній Т-ва за 1902 р. Пізніше ця первісно намічена програма була ще розширена, особливо після того, як рада університету, ідучи в цій справі на зустріч Т-ву, асигнувала йому в 1901 р. 500 руб. на влаштування гоголівського свята. Т-во інтенсивно взялося за підготовку — його комісія і члени почали збирати різні пам'ятки зв'язані з Гоголем, зокрема його портрети, а Т-во дістало від сестри М. Гоголя частину гоголівського архіву. З ініціятиви голови М. Дашкевича Т-во на поч. 1902 р. влаштувало в Києві низку публічних лекцій, присвячених М. Гоголеві та його творчості (Читали: В. Чаговець, І. Шаровольський, Г. Александровський, Ів. Каманін, Н. Бокадоров і В. Завітневич). Т-во намічало читання цих лекцій в авдиторіях Університету св. Володимира, але «въ силу мѣстныхъ и временныхъ обстоятельствъ» не дістало на це згоди від начальства, так що ці публічні лекції відбулися в будинку київського біржового комітету. Присвячені Гоголеві публічні лекції пройшли спокійно, але не притягли багато слухачів і влаштування їх принесло Т-ву дефіцит. Вони майже повністю були видруковані потім в XVI кн. Чтеній і в гоголівському збірнику Т-ва. З протоколу засідань Т-ва 17 лютого 1902 р. довідуємося, що куратор київської учбової округи відмовив дозволити вшанування пам'яти М. Гоголя в стінах університету, тому університетське «чествованіе не можетъ состояться». Сталося це в наслідок тодішніх студентських заворушень у Києві. В зв'язку з цим і Т-во не дістало від начальства дозволу влаштовувати гоголівське свято в помешканнях університету. Через це Т-во відступило від влаштування наміченого урочистого засідання й гоголівської виставки. Зібрані для останньої пам'ятки в кількости 120 ч.ч. були передані до Київського Городського Музею Старовини, де виставка їх мала успіх. Дуже важною подією в зв'язку з гоголівською річницею 1902 р. було видання спеціяльного гоголівського збірника, який склався з трьох випусків XVI кн. Чтеній і вийшов також окремо з власним титульним листом і віньєтою роботи Г. Павлуцького. Гоголівський збірник був ілюстрований зокрема добрими портретними репродукціями на вставних листах. Видання його обійшлося Т-ву більше 2000 руб. (На це видання Т-во дістало від Університету св. Володимира більше 1000 руб.). Продажна ціна гоголівського збірника була 4 р. 50 к. З виданням його Т-во мало багато праці, а поява його запізнилася, бо виявилася неакуратність друкарні, й друк його треба було переносити й закінчувати в іншій друкарні.

В 1909 р. з нагоди 100-ліття народження М. Гоголя Т-во брало участь в гоголівській виставці при Університеті св. Володимира, привітало відкриття пам'ятника Гоголю в Москві і влаштувало 19 квітня своє засідання пам'яті М. Гоголя з докладами А. Богуміла, А. Лободи й І. Каманіна.

Засідання в ІТНЛ проходили звичайно тихо-мирно, без інцидентів. З приводу докладів відбувалися дискусії — часом досить ожив-

лені, — які сприяли виясненню й рішенню поставлених проблем, але завжди ці дискусії носили строго академічний характер. Подія на засіданні 25 березня 1907 р. мабуть була одинокою в свому роді. На цьому засіданні читав доклад П. Н. Ардашев про «Історичний матеріялізм». Історичний матеріялізм докладчик схарактеризував як застарілу історіософічну теорію. Ще перед самим докладом головуючому на засіданні Кулаковському подали з публіки записку з проханням дозволити стороннім участь у дискусії по цьому докладу. Кулаковський не дозволив. Тоді з публіки зробили на початку докладу протест, який перетворився «въ большой безпорядочный шумъ», а частина публіки «демонстративно удалилась». У зв'язку з цим незвичайним інцидентом треба згадати, що ще в 1903 р. було зроблене міністерське розпорядження, щоб голови наукових товариств не допускали в публічних засіданнях до читання доклади «неудобные по своему содержанію» взагалі і щоб від учнів середніх шкіл вимагали дозвіл начальства цих шкіл на відвідування засідань товариства.

Про засідання Т-ва списувалися протоколи. Зміст їх в різних часах, за різних секретарів, був не однаковий. У 1894-95 р. було ухвалено записувати до протоколів і дискусії (важніші возраженія); при чому складати їх мав секретар по згоді з автором. Протоколи засідань за секретарювання А. Лободи написані не однаково — в деяких є й зміст докладів, а в більшості зазначена лише сама тема та часом вказано, де той доклад видрукований; зміст дискусії звичайно не наводиться, — тому й протоколи ці не такі змістовні, як перед тим; зате річні звіти в Лободи повніші.

Про засідання Т-ва в рр. 1878-87 друкувалися в Чтеніях «Свѣдѣнія», що були фактично протоколами. В цих «свѣдѣніях» подавалися й резюме докладів (для деяких досить обширні), зазначалися й уваги. Деякі резюме в «свѣдѣніях» були властиво цілими докладами, як напр. реферат В. Науменка про Г. Квітку-Основяненка на засіданні 19 листопада 1878 р. (Чтенія, кн. 11, ст. 78—87). Звіти про засідання й читані там доклади друкувалися не тільки в Чтеніях, а також і в різних інших органах, як Унив. Изв., Кіев. Стар. і навіть в деяких органах преси. Особливо багата хроніка Т-ва містилася на сторінках Кіевскої Старини за головування В. Антоновича. Останній, як свідчить Ігнат Житецький, «бажав, щоб в «Кіевск. Старинѣ» мали місце деякі реферати і звіти засідань товариства Нестора. Він підказував редактору думку, що «Кіевск. Старина» з'являється ніби то органом ученого зібрання, і Лебединцев не відмовлявся так себе реклямувати та використовувати прихильність голови і членів товариства для успіху журналу. Він старанно одвідував засідання, особливо тоді, як стояли на черзі цікаві і цінні доклади і усякими засобами піклувався діставати для «Кіевск. Старины» зачитані реферати та звідомлення. «Вотъ уже рыболовъ пришелъ выуживать статьи», жартували лектори, перефразуючи Гоголя, коли бачили, як Лебединцев з лукавою усмішкою проходить до свого місця за столом засідання вчених дослідників». (Україна, Київ, 1929 р., кн. 32, ст. 28).

У 1895-96 р. Т-во взялося за організацію публічних лекцій про Київ і систематичних викладів на інші теми. Для цього була обрана спеціяльна комісія. Публічні виклади з історії Київа були початі з ініціятиви Ол. Лазаревського. Розпочалися вони в березні 1896 р.; лекторами були — В. Антонович і П. Армашевський. В тому ж 1896 р. почалися й публічні курси з різних галузів історичного знання. За час з листопада 1896 р. по березень 1897 р. було прочитано 9-ма лекторами — членами Т-ва поверх 70 публічних викладів.

Публічні читання в ІТНЛ продовжувалися і в пізніших роках. Вони були звичайно платними й давали Т-ву значний прибуток. В 1898-99 р. завідував цими публічними читаннями по вибору Т-ва поч. член І. Лучицький. Відбувалися вони по програмі затвердженій Радою Т-ва. Лекторами того року виступали: Ф. Фортинський, І. Лучицький, М. Дашкевич, П. Владиміров, П. Голубовський і інші. В програмі були курси з історії Греції, Середньовіччя, Слов'ян, Росії, нових часів, історії літератури й т. д. Успіх цих курсів був значний. В одному осінньому семестрі цього року на всі курси записалося біля 250 слухачів, а на окремі курси від 5 до 92 слухачів, так що дехто з лекторів мав авдиторію поверх 300 слухачів. Валового прибутку в одному осінньому семестрі Т-во мало від курсів поверх 3000 руб. Виклади в 1899/1900 р. мали менший успіх, ніж попереднього року. В 1902/03 р. Т-во рішило відновити читання публічних лекцій. В 1903/1904 р. воно зорганізувало їх при участи таких лекторів: Г. Афанасієв — історія Ірляндії, П. Голубовський — історія московської «смути», М. Довнар-Запольський — Селянські Стани в Росії, В. Малінін — Новіша російська література, В. Перетц — початковий і середній періоди малоруської літератури. В 1904/05 р. з ініціятиви Ю. Кулаковського намічалася організація публічних лекцій про репрезентативне правління на заході і в Росії, але цей задум не був здійснений.

Про видавничу діяльність ІТНЛ дбало від початку. Вже § 2 його першого статуту передбачав видання власного органу — наукової газети. На засіданні 21 листопада 1874 р. тодішній секретар І. П. Хрущов запропонував почати видання Листка Т-ва, в якому мали друкувати протоколи, витяги з рефератів, бібліографію, повідомлення й т. п. Цей Листок розміром 1-1½ друк. аркушів мав виходити щомісяця. Зібрання Т-ва поставилося до цього проекту Хрущова прихильно — ухвалило видавати такий Листок, але при умові, що на це видання знайдуться грошові засоби. Та грошей не знайшлося... На початку 1876 р. рада Т-ва ухвалила видати збірник статтей і випустити його як додаток до київських «Университетскихъ Извѣстій». Але й це здійснено не було. В 1877 р. знову обговорювали в Т-ві справу збірника й заходжувалися навіть біля вибору редакційної комісії. Та перший том наукового органу ІТНЛ — членія появився аж в 1879 р. Друкований він «по опредѣленію» Історично-Філологічного Факультету Університету св. Володимира, деканом якого тоді був В. Іконніков. Цей том і виданий за редакцією В. Іконнікова. Друкований він в уні-

верситетській друкарні, має 317 стор. тексту і 3 таблиці. Цей перший том Членій містить відомості про склад Т-ва, його засідання в 1873-77 рр. і деякі окремі праці, читані в Т-ві протягом цього часу. Вже в першому томі Чтеній, як і в більшості інших, українознавчі матеріяли загалом переважають, хоч є дещо й з неукраїнської історії (праці П. Розанова, І. Хрущова, В. Іконнікова, П. Дашкевича й інші).

У 1879 р. заходилися й біля видання другого тому Чтеній, але за браком коштів не могли того так скоро здійснити. Тодішній голова А. Котляревський на річних зборах Т-ва 25 березня 1880 р. запевняв, що в цьому році видання того другого тому буде докінчене, але фактично другий том появився аж 1888 р., тобто через дев'ять літ після першого. Другий том вийшов «по опредѣленію» Правління Університету св. Володимира, під редакцією М. Дашкевича і А. Соболевського. Складається він з двох частин. У першій містяться матеріяли про саме Т-во в рр. 1878-87, його склад, засідання й читані доклади (ст. 285). Цю частину зредаґував М. Дашкевич. Друга частина за редакцією А. Соболевського тематично присвячена 900-літтю Хрещення Руси (ст. 128). В першій частині деякі доклади подані повно, деякі в скороченні, а багато з них тільки названо; про деякі зазначено, де вони опубліковані. По змісту багато з них археологічних та етнографічних, багато присвячено оглядам нової літератури, повідомленням про археологічні розкопи тощо.

Дальші книги Чтеній появлялися вже реґулярно. Реґулярне видавання Чтеній стало для ІТНЛ можливим лише після того, як 18 травня 1889 р. цар затвердив «мнѣніе» державної ради про призначення Т-ву від казни щорічної субсидії в розмірі 800 руб. Т-во обрало тоді комісію для організації видавничої діяльности під головуванням І. Малишевського в складі — С. Голубева, О. Левицького, Т. Флоринського, Ф. Фортинського і М. Дашкевича. Ця комісія виробила й «соображенія» щодо видавничої діяльности Т-ва. В 1889 р. до редакційної комісії Чтеній були обрані В. Антонович і В. Іконніков.

Згідно з правилами, затвердженими 1 жовтня 1889 р. «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца» мали бути періодичним виданням, з одною або двома книжками на рік. Кожна книжка мала мати приблизно до 20 аркушів і складалася з трьох відділів — протоколи, досліди і реферати, матеріяли історичні. Два останні відділи мали бути по можливості однакові розміром. За видрукувані в Чтеніях досліди авторам належав гонорар до 20 руб. за аркуш, а за матеріяли платили не більше 10 руб. Редактором Чтеній, згідно з цими правилами, мав бути секретар Т-ва. Йому за редакцію протоколів і остаточну коректу інших відділів належало до 100 руб. гонорару за том. Гонорар мали виплачувати по виході книжки. Для редакційної праці мали вибирати спеціяльний редакційний комітет, який складався з президії ради Т-ва та двох членів по вибору. Цей Комітет мав право вибирати й скорочувати статті в Чтеніях. Йому належали й господарські рішення в справах видавництва.

В 6 п. видавничих правил 1889 р. сказано, що при виборі статтей для Чтеній перевага належить дослідам і матеріялам, які безпосередньо відносяться до російської історії і особливо до історії «южнорусской». Але можуть бути друковані й статті з історії інших слов'ян, а також і з інших галузів російської історичної науки. До другого відділу Чтеній можуть входити повідомлення про важніші книги й видання, які стосуються до наук, що їх розробляє Т-во, а також загальні бібліографічні нариси про розвиток цих наук. Статті для Чтеній мали бути тільки оригінальні (не перекладні). Чтенія мали друкуватися в кількости 400 примірників, а крім того окремі статті мали виходити сепаратними відбитками по 50 прим. — така кількість за кошт Т-ва, а коли хтось з авторів хотів відбиток більше, то мав оплатити їх з свого гонорару; в 1901 р., в зміну цього правила, було ухвалено видавати авторам статтей лише по 25 примірників відбиток і то лише в тому разі, коли стаття має більше 2 аркушів, і таку відбитку видавали без титульного листа й окладинки; а коли стаття була більша 5 аркушів, то відбитка виготовлялася з титульним листом і окладинкою за рахунок Т-ва.

Ціна кожної окремої книжки Чтеній була установлена 1889 р. в два рублі з пересилкою. Пізніше ціна окремих книжок була становлена в залежности від витрат на видання, а саме VIII, X і XI кн. — 2 руб., IV і V — по 2 р. 50 к., II, VII, IX і XIII по 3 руб., VI — 3 р. 50 к., XII — 4 руб. і т. д. Книгарням давалася знижка 25%. Всім дійсним членам Т-ва, які своечасно платили членську вкладку, видавали Чтенія безплатно; нововибраним членам давали безплатно лише дальші книги Чтеній (а не всі перші).

По статуту 1893 р. рада Т-ва виділяє редакційний комітет, який займається розглядом наукових праць, запропонованих Т-ву для друку і робить ухвалу про їх видання. До складу редакційного комітету входили члени бюра ради (голова, його заступник, секретар і скарбник), а крім того три члени Т-ва вибрані радою (§ 27). Секретар Т-ва виконував обов'язки його редактора (§ 32). З § 4 статута довідуємося, що на основі цензурних приписів 1886 р. праці Т-ва могли виходити без т. зв. «предварительної цензури».

Рішальний вплив у редакційному комітеті належав членам бюра ради. До редакційного комітету вибирали звичайно найповажніших членів Т-ва, як В. Антонович, В. Іконніков, М. Владимірський-Буданов, М. Дашкевич; пізніше — А. Стороженко, А. Лобода, Г. Павлуцький та інші. Редакційний комітет Т-ва звичайно не мав багато засідань — напр. в 1901-02 р. всього два засідання за рік.

14 травня 1894 р. рада Т-ва затвердила окремі правила для редакційного комітету. Цей реґулямін містив у собі деякі зміни старих та деякі нові правила щодо редакції й видання Чтеній. Всіх §§ в ньому було 19 (Опубліковані в кн. IX Чтеній). Вони досить докладні — передбачають навіть деталі. Останній 19 § їх каже, що у випадках, непередбачених цими правилами, редакційний комітет має звертатися

по рішення до ради Т-ва. Згідно з цими правилами редакційному комітету належить головне завідування виданнями Чтеній і взагалі видавничою діяльністю Т-ва, також і господарськими справами видавництва. Статті й матеріяли, запропоновані для Чтеній, мали бути раніше прочитані й обговорені в Т-ві. Тільки після того редакційний комітет рішає про друк їх в Чтеніях, при чому остаточне затвердження цих рішень належить раді Т-ва. Чтенія мали бути періодично-правильним виданням у двох книгах кожного року; перша книга мала виходити біля 15-го квітня, а друга біля 15-го жовтня. Розмір кожної книги намічався не більший 15 друк. аркушів. В тому разі, коли б не було можливо випустити двох книг, мала вийти одна розміром біля 30 аркушів. Кожна книга Чтеній мала складатися з трьох відділів: 1) протоколи засідань і важніші постанови ради, річний звіт, списки членів Т-ва, виділу й ради; 2) повідомлення (сообщенія) й досліди; 3) матеріяли історичні й історично-літературні. Відділ матеріялів мусів мати показник імен історичних і географічних, а разом не смів бути більший половини книги. Крім цих трьох відділів в Чтеніях, згідно з правилами 1894 р., міг бути й четвертий — критично-бібліографічний відділ.

Правила 1894 р. багато в чому повторювали попередні видавничо-редакційні норми Т-ва. Так само, як і в попередніх правилах, і в правилах 1894 р. було зазначено, що статті й матеріяли в Чтеніях мали бути лише оригінальні, а не перекладені. При виборі матеріялів і статтей для Чтеній перевагу мали давати тим, що стосуються до російської історії, зокрема «южно-русской», а також до історії літератури русскої і народньої словесности. Але в тих правилах сказано, що можуть бути поміщені в Чтеніях і статті з історії інших слов'ян, а також і з інших галузів історичної науки, що входять в обсяг занять Товариства.

Рукописи, вибрані редакційним комітетом для Чтеній, поступали до секретаря, як редактора для приготування їх до друку. Редактор мав право робити помітки і деякі стилістичні поправки. Рукописи, віддані до редакційного комітету, що поступали вже в друк, авторам для поправок не поверталися. Помічник секретаря прочитував по оригіналам перші коректури видань Т-ва, але не смів робити поправок ні в оригіналах, ні в рукописних списках. Він же тримав зв'язок з друкарнею. Наклад Чтеній в цих правилах становлений на 400 прим., а окремих відбиток по 50 прим. По виході Чтеній видавався гонорар: за досліди по 20 руб. за аркуш, за критично-бібліографічні сообщенія по 15 руб., за бібліографічні замітки по 10 руб., а за матеріяли також не більше 10 руб. за аркуш. В 1894-95 р. рада Т-ва ухвалила зменшити гонорар за матеріяли в Чтеніях до 3 руб. за аркуш, а в тому разі, коли матеріяли друкувалися з примітками, платити по 5 рублів за аркуш.

Секретар за підготування проторолів до друку, а помічник секретаря за читання перших коректур діставали гонорар, не більше 100

руб. за книжку. Ціна книжки установлювалася кожного разу редакційним комітетом. Книгарням при купівлі за готівку давалася знижка, не більше 25%. По виході книжки Чтеній редакційний комітет мав скласти список тих установ і осіб, що їм книжка мала бути вислана безплатно або в обмін. Дійсні члени Т-ва діставали книжку безплатно, лише при умові, що заплатили членський внесок за той рік. Члени-кореспонденти одержували безплатно тільки ті книжки Чтеній, в яких були видруковані їхні матеріяли. Виданнями Т-ва завідував бібліотекар.

Цими правилами, з невеликими пізнішими змінами, й керувалося Т-во в своїй видавничій діяльності, зокрема при виданні Чтеній.

На основі цензурного статуту 1866 р. праці ІТНЛ могли виходити без попередньої цензури. Перші книги Чтеній виходили «по опредѣленію» органів Університету св. Володимира — його Історично-Філологічного Факультету або Правління. Починаючи з книги VIII, Чтенія виходять «по опредѣленію» ради самого Т-ва. На кожній книжці Чтеній, а пізніше і на кожному випуску їх, зазначений їх редактор або редактори. Були це здебільшого голови та секретарі Т-ва. Як редактори Чтеній найчастіше фіґурують: М. Дашкевич, Ю. Кулаковський і А. Лобода. Окремі томи і випуски Чтеній редаґували: В. Іконніков — I; Ол. Соболевський — II; М. Дашкевич — II-IV, VI, VII, XIV-XX; М. Владимірський-Буданов — V-VII; П. Владиміров — VIII-IX; В. Завітневич — X; Ол. Лазаревський — XI; М. Ясинський — XII, XIV; Ю. Кулаковський — XX-XXIV; А. Лобода — XX-XXIV.

Чтенія довший час, аж до 1900 р., виходили цілими книжками, як річники. Це мало при виданні деякі невигоди. На засіданні 14 листопада 1899 р. було принято внесення редакційного комітету про видання Чтеній надалі в 3-х випусках річно, розміром 10—12 друк. аркушів кожний випуск. В цій формі й почали виходити Чтенія починаючи з XIV книги. З 1901 р. Чтенія виходять щорічно в 4-х випусках, як квартальник. Перехід на видання Чтеній випусками мав ті вигоди, що друк не задержувався від затримки когось одного з авторів, як то бувало при виданні Чтеній річниками в одній книзі — такі задержки бували напр. при виданні кн. кн. XII і XIII.

Матеріяли й праці в Чтеніях не були підібрані по змісту, але вони розподілялися в певних відділах. Цих відділів було від 3 до 5; в різних річниках вони мали не зовсім однакові назви й обсяг. Були це: 1) Відомості про засідання з короткими резюме докладів та звітами й списками членів, 2) досліди, 3) матеріяли, 4) бібліографія, 5) додатки. Окремі відділи Чтеній мали й свої назви, — в кн. XX були ці назви такі: 1) Літопис діяльности ІТНЛ, 2) повідомлення й досліди, 3) матеріяли, 4) бібліографія, 5) замітки й вістки.

В 1899 р. було ухвалено друкувати в третьому відділі Чтеній матеріяли не тільки історичні, а також і етнографічні та завести в Чтеніях ще два нові відділи: бібліографії й звісток та заміток. Тоді ж

було ухвалено подбати про поліпшення паперу та шрифту і взагалі надати Чтеніям ліпшого зовнішнього вигляду, що й було здійснено з 1900 р.

Деякі відділи з Чтеній виходили окремо як збірники; напр. з II книги збірник на пам'ять 900-ліття охрещення Руси, а з кн. XVI великий гоголівський збірник. Крім того праці окремих авторів появлялися відбитками, а яких деякі були й значних розмірів.

Чтенія друкувалися в Київі, але не всі книжки в друкарні того самого власника. Перший том був друкований в університетській друкарні в Київі, книжка друга в друкарні С. Кульженка, третя й четверта в друкарні В. Завадського, книжка восьма в друкарні Т. Корчак-Новицького, сімнадцята в типо-літографії Р. Лубковського, вісімнадцята й дальші в Т. Мейнандера.

Розмір окремих книжок був неоднаковий, від 178 (в III т.) і більше 550 стор. (в XVI т.), але найбільше книжок вийшло розміром біля 400 стор. В залежности від цього й ціна окремих книжок Чтеній була не однакова. В 1901 р. ціна кожного випуску по підписці була установлена в 1 р. 50 к., а цілого річника в 5 рублів.

Річної державної субсидії не вистачало на покриття всіх видатків по виданню Чтеній. Напр. на видання кн. VI витрачено 1182 рублів, а на видання XX т. 1301 руб. Все ж державна субсидія була основною сумою, яка покривала, хоч і неповно, ці витрати. Деякі менші суми на видавничі справи поступали часом як пожертви від членів, але їх не було багато та й ті мали часом спеціяльне призначення. Наприклад д. чл. Ласкин пожертвував 100 руб. на видання свого «Словаря древностей Константинополя».

Ілюстрацій в Чтеніях порівнюючи небагато. Це здебільшого добре виконані на окремих листах вставні портрети, а саме: В. Іконнікова (в XIX кн.), Ф. Фортинського (XVII кн.), В. Антоновича (XXI кн.), М. Дашкевича, П. Терновського і т. д. Багатше інших ілюстрований гоголівський том Чтеній.

Починаючи з IX кн., Чтенія виходили в окладинці з віньетою Г. Павлуцького. Ця віньета зроблена Г. Павлуцьким на основі постанови ради Т-ва з 4 лютого 1895 р. Матеріялом для неї послужили Павлуцькому давні руські мініятюри, зокрема з Изборника Святослава. В композицію віньети введений Нестор-Літописець Антокольського (рисунок в Словарі русских художніков Н. Н. Собко. СПБ, 1893 р., т. I, в I). Вгорі на рогах віньетної рамки уміщені фіґури, подібні до стилізованих тризубів. Літери для титульного листа Членій Г. Павлуцький взяв з заголовних літер юріевського Євангелія (б. 1120 р.). Свої пояснення до віньети Г. Павлуцький подав у IX книзі Чтеній (стор. 62—64).

28 грудня 1899 р. було заслухане внесення голови про зміну віньети на книгах Чтеній. У зв'язку з цим було ухвалено прохати Г. Павлуцького виготовити новий проект віньети, щоб він був 1) з зображенням преподобного Нестора на основі мініятюри в одному з дав-

ніх рукописів і св. кн. Володимира на основі давніх монет, 2) з орнаментикою у візантійському стилі. Нова віньєта Г. Павлуцького була прийнята 6 травня 1900 р. і вперше появилася на III вип. XIV книги Чтеній. Ця віньєта різниться від попередньої. Зображення Нестора-Літописця подане на ній по зображенню ченця в Радивилівському Списку Лаврентієвського Літопису та по зображенню євангелиста Луки в Остромировому Євангелію й по євангелисту Марку в Київо-Софійському Соборі; кн. Володимир зображений на основі монет, а рамка зроблена по орнаментам Київо-Софійського Собору. З цією віньєтою й виходили дальші випуски Чтеній.

Покажчика до Чтеній немає. Складення такого покажчика було б одним з важливих бібліографічних завдань. Для загальної орієнтації в опублікованому там матеріялі подаю в додатку до цієї статті часткові зазначення про зміст окремих томів Чтеній.

(Далі буде)

Історія української іміґрації

John-Paul Himka

IVAN VOLIANS'KYI

The Formative Years of the Ukrainian Community in America

The period 1870—1918 forms an integral unit in the schematization of the history of the Ukrainian immigration in the United States. Although individual Ukrainians had emigrated to the United States prior to the 1870's, it is only at this time that the immigration assumed sufficient mass to establish immigrant communities; and although Ukrainians continued to emigrate to the United States during the inter-war period, World War I brought with it a drastic reduction of the immigration quota. Moreover, the logical unity of the period 1870—1918 is maintained by the constant concern during this period with four crises: the institutional, social, national and religious crises. Although Father Ivan Volians'kyi[1] (1857—1926) spent only a short time in America, from 1884 to 1889, he was the man who laid the foundations of organized Ukrainian community life in the United States. This article will examine his activities in relation to the four crises which characterize the early period of the history of the Ukrainian immigrant community in the United States.

I. The Institutional Crisis

All societies, to maintain functional vitality, establish institutions, means of social communication. The Ukrainian immigrants of Shenandoah, Pennsylvania needed to establish institutions to give structure to immigrant community life. To this end, they wrote to the administrator of the L'viv Metropolia, Syl'vester Semratovych, requesting him to assign them a priest. In answer to their request, Ivan Volians'kyi, together with his wife, arrived in New York in December, 1884 and from there travelled to Shenandoah.

Here, in a rented hall, Volians'kyi celebrated the first Ukrainian Catholic liturgy in America on Sunday, the feast of the Immaculate Conception.[2]

---

[1] Rev. Ivan Volians'kyi was born into a priestly family in 1857 in the village of Iabloniv (today in Ternopil' oblast'). In 1884 he came to America and began the work described below. He was recalled to Ukraine in 1889, but returned to America for a short time in 1890. In 1896, he travelled to Brazil to investigate the conditions of the Ukrainian community in that country, In 1907 ,at Bishop Soter Ortyns'kyi's consecration in L'viv, Father Volians'kyi preached the sermon. During the Ukrainian revolution of 1917—1920 he served as a missionary in Kholmshchyna. He died in 1926 as pastor of Dychkiv near Ternopil'.

[2] I. Volians'kyi, "Spomyn z davnykh lit", *Svoboda,* September 5, 1912.

According to one immigrant: "I don't know from where, but so many of our people came that we packed the church. Apparently people came from everywhere."[3]

The temporary chapel in Pheeney's hall on Coal Street was the beginning of a large church-buiding campaign. Funds were collected to buy lots on Center Street and to pay for the labor of carpenter Smith and sons in addition to building materials. In the spring of 1885, the Shenandoah community began building the first Ukrainian Catholic church in America. In spite of a number of mishaps during construction, "the church was finished in autumn after the feast of St. Michael and the church was named St. Michael's."[4] Later, three bells were acquired (named Sylvester, John and Julian) which were a source of prestige for the Ukrainians in Shenandoah, "because in all of Schuylkill county till this time only one church, in Pottsville, had thee bells at once, and ours is the second."[5] Along with the church some ground was set aside for a cemetary. According to one writer, Lutsyk, of strong Russophile biases, "the Latin priests would not allow the Rusins [Ukrainians] to be buried in their cemetaries."[6]

By the time Father Volians'kyi left America, five other Ukrainian churches had been built: in Jersey City, N. J.; in Minneapolis, Minn.; and in Shamokin, Freeland and Kingston, Pa.[7] In a number of other cities committees had been formed to raise funds.

These church committees were the first organized groups among the Ukrainians in America. In Shenandoah the Brotherhood of St. Nicholas was soon established along with classes and a reading room.[8] In Olyphant there existed a reading-room and an organization called "The Circle of Young Emigres" (since 1885) which became the Brotherhood of St. John the Baptist in 1888.[9]

---

[3] Teodosii Talpash, "Z moikh spominiv", *Propamiatna knyha vydana z nahody sorokolitn'oho iuvyleiu Ukrains'koho Narodnoho Soiuzu*, ed. Luka Myshuha (Jersey City, 1936), p. 273.

[4] Volians'kyi, "Spomyny". See also Mykhailo Pavlyk, "Pochatky ukrajins'koi organizatsii na chuzhyni", *Kaliendar "Svoboda"*, 1920, p 53. The latter consists of excerpts from Pavlyk's "Rusyny v Amerytsi", which originally appreared in *Tovarysh* (L'viv) in 1888.

[5] *Ameryka*, 15 August 1886, reprinted in Iuliian Bachyns'kyi, *Ukrains'ka emigratsiia v Z'iedynenykh Derzhavakh Ameryky* (L'viv, 1914), p. 444. On the value of Bachyns'kyi's work as a primary source, see: Liubomyr Vynar, "Iuliian Bachyns'kyi — vydatnyi doslidnyk ukrains'koi emigratsii", *Ukrains'kyi istoryk*, VII (1970), no. 4 (28), pp. 30—43.

[6] Ieronym Ia. Lutsyk (Roman Surmach), *Narodnaia istoriia Rusy . . . i amerykanskoi Rusy* (New York, 1911), p. 327.

[7] Volians'kyi, "Spomyny". For variant lists, see also: Bachyns'kyi, *Ukrains'ka emigratsiia*, p. 257, and Luka Myshuha, "Iak formuvavsia svitohliad ukrains'koho imigranta v Amerytsi", *Propamiatna knyha*, p. 36.

[8] *Ameryka*, August 15, 1886. See also Pavlyk, p. 54; Volodymyr Simenovych, "Z moho zhyttia", *Kaliendar Ukrains'koho Narodnoho Soiuza*, 1931, p. 71; S. Demydchuk (ed.), "Prychynky do istorii ukrains'koi emigratsii v Zluchenykh Derzhavakh", *Kaliendar Prowydinnia*, 1932, p. 84.

[9] Demko Khomyn in *Propamianta knyha*, p. 711 .

In 1887, the Brotherhood of Ss. Cyril and Methodius was founded in Shamokin.[10] These groups took on the functions of emigre political organizations (primarily interested in immigrant affairs) and much-needed insurance cooperatives.[11]

According to Iuliian Bachyns'kyi, during Volians'kyi's stay in America fourteen of these various organizations joined together as branches of a single organization, *Spoluchenie bratstv rus'kykh* (Union of Rusin Brotherhoods), in English, "The Greek Catholic Union." "This organization, however, soon fell through," writes Bachyns'kyi. "After Volians'kyi's departure, there was not one man who could betake himself with equal energy to the maintenance of the existing Brotherhoods nor to the establishment of new ones." Father Volians'kyi himself, however, seems to contradict Bachyns'kyi's account of a united organization: "I thought even then about a union of the Rusin fraternities which were formed during my stay, but there were still a little too few of these fraternities for a union, and so this idea was realized only after my departure."[12] Perhaps Volians'kyi preferred to give credit to the Ukrainian National Association[13] as the first united organization of Ukrainian immigrant groups. Perhaps the decline of the Union after his departure was fraught with controversy and wounded feelings. Regardless, Bachyns'kyi seems certain of its existence, even giving details from its statute.[14]

Along with the churches, of course, came choirs, the first of which was led by Volodymyr Simenovych[15] in Shenandoah. Father Volians'kyi and his wife also coached an amateur acting troupe whose membership went beyond nationality: Lithuanians, Poles, Hungarians and even a Frenchman joined together to perform first in Shenandoah and then in other Pennsylvania towns, "doing anything," Simenovych wrote, "as long as it could entertain our people."[16] Lutsyk took a dim view of the troupe: "Volians'kyi tried to establish a theatre, but it only brought ridicule on himself and, what is worse, on the Rusin name."[17] It is likely that Lutsyk's primary objection to the troupe was its multinational composition. In this connection, the 1887 July 4th parade in Shenandoah might be mentioned; Father Volians'kyi led the Ukrainian community

---

10 *Propamiatna knyha*, p. 735.

11 For details on the insurance policies, see Bachyns'kyi, pp. 311—313.

12 Volians'kyi, "Spomyny".

13 Founded in 1892, the Ukrainian National Association published and still publishes *Svoboda*, the paper in which Volians'kyi's memoir appeared.

14 Bachyns'kyi, pp. 311—313.

15 Volodymyr Simenovych (1859—1932) came to Shenandoah in March 1887. Active in Ukrainian emigre life, Simenovych edited several immigrant publications. He later became a physician and lectured in medicine at the University of Chicago. Simenovych, pp. 69—72; Myshuha, p. 36.

16 Simenovych, p. 71.

17 Lutsyk, p. 327. Volians'kyi's successor and erstwhile rival, Kost' Andrukhovych also had nothing good to say about the acting troupe. See Demydchuk, p. 84.

in this parade which was the first organized Ukrainian participation in an American civic enterprise.[18]

By far one of the most important cultural-organizational steps taken by Volians'kyi was the publication of the first Ukrainian newspaper in the United States, aptly named *Ameryka*. "A short time after my arrival many people would call on me from different places to settle their spiritual needs, so that soon an idea came to me for maintaining unity among our people — the publication of a newspaper in our native language."[19]

Volians'kyi began to teach himself printing; he bought a small hand press in New York and sent to the Stauropigian Institute in L'viv for Cyrillic type. The institute sent back the large, clumsy Cyrillic type used for printing Church Slavonic liturgical texts. With this apparatus he printed the first edition of *Ameryka* on August 15, 1886. He learned printing at the print-shop of the *Evening Herald* and then passed on his knowledge to two helpers: Hryhorii Dol'nyi, the young cantor at St. Michael's, and a still younger boy, Vasyl' Sarych. Later, a Serb, named Njehotović, took over as type-setter.[20] At first they used the hand press, but after a while found it easier to use the *Herald's* print-shop. There were problems with both the shortage of the Church Slavonic type and with its clumsiness, but later *Ameryka* received a good set of the secular alphabet.[21]

Father Volians'kyi edited the paper himself although Mrs. Volians'ka also did some "editing with scissors" (clipping articles from Ukrainian-language periodicals from abroad which appeared in a section entitled "News from the Old Country"). Simenovych assumed editorship starting with issue no. 10 in 1887, and a professional printer, Mr. Bachyns'kyi, took over the publishing. A subscription cost $ 2.00 a year for a bi-weekly of relatively small format.[22]

Ameryka did not appear regularly due to Father Volians'kyi's long missionary journeys (he would travel as far west as Minneapolis to visit Ukrainian settlements) and there was an interruption in 1888 when Simenovych returned to Europe at Volians'kyi's behest to request more priests from Metropolitan Sembratovych.

Ameryka ceased publication on February 22, 1890.[23] Volians'kyi diplomatically skirted the issue of why it ceased publication: "What fate met the newspaper *Ameryka* after my departure, I cannot exactly relate. I only know that *Ameryka* soon ceased publication and in its place appeared *Svoboda*."[24] Both

---

18 Wasyl Halich, *Ukrainians in the United States* (Chicago, 1937), p. 131; based on (unavailable to me) Mykhailo Pavlyk's article in *Tovarysh* (see above, note 4).

19 Volians'kyi, "Spomyny".

20 Antin Petrovs'kyi, "Moi pershi roky v Amerytsi", *Ukrains'kyi Robitnychyi Soiuz Kaliendar,* 1939, p. 83.

21 Volians'kyi, "Spomyny".

22 *Ibid.* and V. Ihnatenko, *Bibliohrafiia ukrains'koi presy 1816—1916* (reprinted; State College, Pa., 1968), p. 80.

23 Ihnatenko, p. 80.

24 Volians'kyi, "Spomyny".

Halich (p. 112) and Bachyns'kyi (p. 445) lay the blame on Rev. Kost' Andrukhovych's mismanagement (Andrukhovych was Volians'kyi's successor). Andrukhovych started a weekly called *Ruske slovo* in 1891, but it ceased publication in the same year it appeared.

Those who have seen the paper *Ameryka* offer differing evaluations. Dmytro Kapitula, who came to the United States in 1888, complained that "there were no newspapers, and no one knew how to read English. True, in Shenandoah *Ameryka* began to come out, but it wasn't much to read."[25] It is difficult to tell whether Kapitula was referring to quantity or to quality. Father Nestor Dmytiv, on the other hand, was more outspoken in his criticism: "Just as life was miserable at the very beginning for the Rusins here in America, so was their little newspaper. It had to be. It was miserable both in content and external form. Our people, Lemky, for a large part illiterate, were unable to see the need to read newspapers. All the people's attention and enthusiasm were directed toward the organization of church groups and the construction of churches."[26] A Russian journalist, E. N. Matrosov, who was at that time in America, emphasized the progressive attitude of *Ameryka* in regard to the workers' movement.[27]

II. The Social Crisis

To understand the progressive attitude detected in Volians'kyi's paper *Ameryka*, one must remember that a radical political orientation (socialist, anti-clerical) was just then gaining strength among the young Ukrainian intellectuals of Galicia. Although this movement grew in close cooperation with Polish socialists in Galicia (notably Bolesław Wysłouch and Bolesław Limanowski) and with Ukrainian emigres from the Russian Empire (notably Mykhailo Drahomanov and Serhii Podolyns'kyi), it was based on a solid nucleus of native intellectuals led by Ivan Franko and Mykhailo Pavlyk.

A fact which has long been neglected in the literature about Volians'kyi is precisely his links, through Simenovych, with the budding radical movement in Ukrainian Galicia.[28]

When Simenovych had returned to Europe in 1888 to request more priests for the American Ukrainians, he invited Ivan Franko to come to Shenandoah and edit *Ameryka*. In a letter from Franko to Drahomanov (September 3, 1888) we find the following:

> The thing is this: we are now preparing to travel to America, to Shenandoah, where we have been asked to take on the editing of *Ameryka*.

---

[25] Dmytro Kapitula, "Shcho znachylo kolys' buty imigrantom", *Propamiatna knyha*, p. 266.

[26] N. Dmytriv, "Rus'ke pys'menstvo v Amerytsi", *Svoboda*, 15 January 1901.

[27] Ia. Ch[yzh], "Iuvilei ukrains'koi presy i knyzhky v Amerytsi", *Kaliendar Ukrains'koho Robitnychoho Soiuza*, 1937, p. 136.

[28] Simenovych had known Franko in Galicia. In fact, Franko had taught him Greek. Simenovych, p. 70.

> The pay is God knows what, some fifty dollars a month. This means just a little more than what we get here at *Kurjer Lwowski* [a Polish progressive newspaper where Franko worked]. But, nevertheless, it will be a chance to work not for foreigners but our own people and to breathe fresh air. And for me, I think, the "school of America" will be an important and valuable asset; it would be very useful for me to go through a five-year course at least. I'm still healthy enough, I shirk no work, and so I think: why not try my luck across the ocean? Especially since here in L'viv you could sit for a century and accomplish nothing. Please write me your opinion about this and if perhaps you have some practical advice about when and how to best cross the sea, I would be very grateful.[29]

Drahomanov responded favorably to Franko's plans, but was afraid that "right from the start you'll fall into conflict with the priests.' "But," Drahomanov added, "if you're afraid of the wolf, don't go into the forest."[30]

On November 6, 1888, however, Drahomanov received the following word from Franko:

> I've postponed my journey to America, mainly because my wife is ill and hopes to get a little more money. From my talks with Dr. Simenovych I gather that *Ameryka* is [financially] on shaky ground and that they mainly need someone there to take charge of finances. Moreover, people who know Rev. Volians'kyi personally have made it clear to me that I'll have a bit of trouble reaching an understanding with him. At any rate, I must think this thing out well.[31]

Although in the middle of December Franko was still considering going to America,[32] nothing ever came of his plans.

Franko's fears about Volians'kyi illustrate the dilemma which was to plague the Ukrainian immigration for the whole period until 1918, as well as for some time after. The immigrants may be described as socially schizophrenic. On the one hand, their low wages as coal miners tended to drive them into the socialist camp which in the Ukrainian context was always associated with anticlericalism; on the other hand, immigrant society, like the peasant society in Galicia from which it sprang, was hopelessly clerical. The dilemma is strikingly demonstrated by a priest's complaint in the Catholic monthly *Misionar* (1917): "Those same people who, for example, have their wedding in a Christian, Catholic church, at the dance following the wedding contribute to the press fund of the socialist periodical *Robitnyk*."[33]

---

29 *Lystuvannia I. Franka i M. Drahomanova,* vol. I of *Materiialy dlia kul'turnoi i hromads'koi istorii Zakhidn'oi Ukrainy* (VUAN, Zbirnyk istorychnoho-filolohichnoho viddilu, No. 52; Kyiv, 1928), p. 271.

30 *Ibid.*, p. 272.

31 *Ibid.*, pp. 275—276.

32 *Ibid.*, p. 284.

33 *Misionar* (Philadelphia, Pa.), I (July 1917), p. 220.

What social concern there was among the clerical classes, generally found expression in the formation of co-operative organizations. To be sure, Volians'kyi founded co-operative stores (a subject which we will return to in relation to the national crisis), but his social program went far beyond co-operation. Father Ivan Volians'kyi was a radical priest.

One aspect of Volians'kyi's activities was his work aimed at easing tensions between Irish und Ukrainian miners. The Irish feared the Ukrainian as cheap labor and strike-breakers. Fights would break out constantly and the supposedly eradicated "Molly Maguires" would wreak nocturnal vengeance. Father Volians'kyi did much to relieve the fears of the Irish that the Ukrainians were enemies to organized labor.[34] And vice versa: Volians'kyi devoted over half of *Ameryka's* first front page to a sympathetic discussion of the Irishman's problems under British domination. The article was written in such a way as to suggest a striking parallel to the Ukrainian's plight under Polish domination.[35]

To this end, Volians'kyi also worked with Terence V. Powderly's Knights of Labor, most of whom were Irish.[36] Fathers Volians'kyi and Liakhovych,[37] as well as Volodymyr Simenovych, were members of the Knights of Labor, and the Knights took part in Liakhovych's funeral in 1887.[38]

The notion of Father Volians'kyi as a radical priest is further borne out by his role in a particularly militant coalminers' strike in Shenandoah.[39] It began with a strike called in the Lehigh district in September 1887, but the period from Wednesday, February 1, 1888, until Sunday was marked in Shenandoah by violent rioting in which several people were killed. Fearing that violence would hurt the strike, union leaders appealed to the Slavic clergy to control their congregations.

> Catholic religious leaders readily complied. In fact with the exception of the Ukrainian Father Wolansky, they had no sympathy for the strikers. The Polish cleric, Father Lenarkiewicz, particularly condemned the violence. In the midst of the Saturday riot he went through the streets with the authorities and urged that the mobs disperse. And throughout the struggle his sermons demanded that his

34 Simenovych, p. 71; Petrovs'kyi, p. 83.

35 Reprinted in Bachyns'kyi, p. 444.

36 Victor R. Greene, *The Slavic Community on Strike; Immigrant Labor in Pennsylvania Anthracite* (Notre Dame, 1968), p. 87. See also Henry J. Browne, *The Catholic Church and the Knights of Labor* (Washington, D.C., 1849).

37 Father Zenovii Liakhovych came to America in 1887 with Simenovych. Volians'kyi assigned him as temporary pastor in Shenandoah while he himself went on a mission to visit all the Ukrainian communities, starting from New York and ending in Minneapolis. On his return, he stationed Liakhovych in Kingston, where a church had just been built, but Liakhovych died in December of that same year. Bachyns'kyi, p. 287; Petrovs'kyi, pp. 83, 86, 88,

38 Simenovych, p. 71.

39 For an analysis of the strike see Greene's book (Chapter V: "A Slavic Community Strikes"), pp. 79—110.

> listeners return to work. On the other hand, the Greek Catholic leader, Father Wolansky, was singular in his support of the strike.[40]

That Monday, Volians'kyi called a rally of East European strikers where all the constituent nationalities had articulate representatives. Simenovych represented the Ukrainians, Carl Rice (who was instrumental in securing Volians'kyi's passage to the United States[41]) led the meeting.

> In action that was as dramatic as it was revealing, the Slavs accepted the responsibility for the violence. ... Yet while they assumed the onus of agitation, they also assumed its honor. .. As two newspapers explained, '... They were [at] the front only because their abettors were too cowardly' and 'The rioters have realized the folly of their action and feel a little sore because no English-speaking miners took part in the riots.'[42]

III. The National Crisis

The national crisis of the Ukrainian immigrants in America had two principal phases: external and internal. The external phase centered around the problem of maintaining a distinction from the other Slavic nationalities in America, primarily the Poles. The internal phase was the result of a lack of integration in Ukrainian society, a damaging concern with regionalism (Galicians vs. Carpatho-Rusins).

The Ukrainians first began working in the anthracite coal mines of Pennsylvania in the late eighteen seventies, settling in mining towns like Shenandoah, Shamokin, Mt. Carmel, Olyphant and Scranton. Other groups of Slavs, particularly the Poles, had preceded the Ukrainians, so that when the Ukrainians came they tended to live in close association with the Poles. As Teodosii Talpash, Ukrainian immigrant to Shamokin in 1880, explains, "our people generally lived with Poles since they had been immigrants longer than we had and already knew a bit about America."[43] In addition to living in Polish boardinghouses, Ukrainians would also attend the Polish churches despite the difference in rite (Poles follow the Latin rite, Ukrainians the Byzantine).

Due to national prejudices carried over from Europe, however, this situation proved awkward. In Shamokin, for instance, the Ukrainians felt victimized by Polish landlords and by the Polish priest, Father Florian Klonowski.[44] Talpash describes the situation there as follows:

---

40 Father Lenarkiewicz, whom we will meet in another connection, also condemned work stoppages in the strike of 1900; and in 1902, in another strike which he condemned, he was attacked and beaten by the strikers. Greene, pp. 166 and 192. Text from Greene, p. 106.

41 Pavlyk, p. 52.

42 Greene, *loc. cit.*

43 Talpash, p. 272.

44 Expelled by the Prussian government in 1875, Rev. Florian Klonowski (1845—1893) came to America where he served as pastor of St. Stanislaus Church in Shamokin from 1876 until his death. Francis Bolek (ed.), *Who's Who in Polish America* (New York, 1943), p. 206.

> The Polish boarding-house owners treated our people crudely. They were usually former court flunkies, who, once they'd made some money in America, thought they'd caught the Lord God by the legs. They regularly forced our people to pay fifty cents each at the Polish Church, and on Sundays the landlord would bring a few flunkies like himself home from church and would tell one of our men to feth some beer. When our boarder brought a keg, the landlord would drink with his guests and only sometimes would offer our man a glass of his own beer.
> Our people went to the Polish churches, gave regularly to the collection, gave various offerings and exactions, but still were not treated as equals. The Polish priests always talked about us with arrogance.[45]

The situation in Shenandoah was similar. Here the Ukrainian settlement objected to the high-handed ways of the Polish pastor of St. Casimir's Church, Rev. Joseph Alex Lenarkiewicz[46] (whose strike-breaking zeal so contrasted with Volians'kyi's support of the workers' movement). Father Joseph was perhaps the main catalyst in the process of the Ukrainians' requesting their own priest from the old country. In fact when Volians'kyi first arrived Lenarkiewicz refused to let him hold services in the Polish church, which is why Volians'kyi had to rent Pheeney's hall.[47]

The news of a Ukrainian priest coming to Pennsylvania upset the local Polish clergy: Father Florian Klonowski allegedly insisted that "we Poles won't allow it,"[48] and Father Joseph Alex Lenarkiewicz hurried to the Irish archbishop of Philadelphia to warn him that a married priest was coming. This is the background to the religious crisis which began as soon as Volians'kyi set foot on American soil, It also signals the end of the external phase of the national crisis.

---

45 Talpash, p. 272. For more about Polish-Ukrainian relations in Shenandoah, see Stefan Makar, "Pro ukrains'ki kol'onii" (*Svoboda*, no. 45, 1897); relevant portions reprinted in *Propamiatna knyha*, pp. 33—34.

46 Father Lenarkiewicz (1840—1904) entered the Carmelite Order in Russia in 1863 and was ordained in Rome two years later. He came to America in 1867, served at seven different parishes for the next ten years until he became pastor of St. Casimir's in Shenandoah where he built a church and a school. He remained at Shenandoah until his death. Bolek, p. 260. See also Sister M. Accursia, "Poles in Shenandoah, Pennsylvania," *Polish-American Studies*, VI, no. 1—2 (January-June 1949), pp. 9—13.

47 Pavlyk, p. 52.

48 Talpash, p .273. Talpash goes on to say that the quarrel which erupted from Klonowski's insulting remarks resulted in the priest being thrown in the street on his face. In addition to the striking bias which runs throughout Talpash's memoir, there are certain historical anachronisms in his account of Klonowski's actions which make the entire account of uncertain value. According to Rev. Stefan Makar, when Father Klonowski found out that the Ukrainians intended to build a church of their own rite in Shamokin- he "fire-and-brimstoned" against it in his sermon the following Sunday: "The Rusins will build a pagan temple! Pray God that their tongues be mixed like those at the Tower of Babel."

The *internal* national crisis, however, proved to be devastating and divided the Ukrainian immigration into two irreconcilable factions. The Ukrainians in America had originally emigrated from the Hapsburg empire. Some, however, had come from Galicia in the Austrian section, others from the Carpathian region in the Hungarian section. The Galicians were a great deal more nationally and socially conscious than were the Carpathians. The friction between the two groups, partially encouraged by agents from abroad, resulted in a formal ecclesiastical division on April 11, 1918. In the fifty years which have passed the Ukranian/Rusin groups have remained separate and distinct, hardly on speaking terms.[49]

The tension between the two groups was more implicit than explicit in Volians'kyi's time, chiefly because there were very few Galicians in Shenandoah at that time. Most of Volians'kyi's parishioners were Carpathians. Those of Volians'kyi's parishioners who were not Carpathians (e.g., Simenovych, Dol'nyi, Petrovs'kyi) seemed to have already formed some sort of intellectual elite which aided Volians'kyi in his work.[50] Here, however, lay the seeds of future discord.

The attitude of Father Volians'kyi towards the Carpathians may be characterized as conciliatory. This characterization, however, can only be gleaned from Volians'kyi's diplomatic silence on certain key issues.

Volians'kyi had founded a series of co-operative stores, appointing "a gang of gold-brickers who openly bragged about their gold-bricking and their extreme atheism"[51] (i.e., Galicians) to oversee the stores. When Volians'kyi had to leave America in 1889, his successor, a Carpathian (or "Hungarian") priest named Kost' Andrukhovych, immediately had a falling out with the managers of the stores. Volians'kyi had to be briefly sent back in 1890 to mediate between the two hostile parties. In his memoirs of his work in America, Volians'kyi does not mention the co-operative stores.[52]

Nor does he mention why the newspaper *Ameryka* ceased publication nor why the union of immigrant organizations collapsed. The reason he does not mention these subjects in his memoirs is quite probably due to an ultimately conciliatory attitude toward the Carpathian Ukrainians and toward Father Kost' Andrukhovych in particular. This conciliatory attitude was not reciprocated. In 1904, Kost' Andrukhovych published his *Z zhyttia rusyniv v Ameryts*i (Kolomyia, 1904) which contains several unwarranted attacks on Volians'kyi.[53]

---

49 Walter C. Warzeski, *Byzantine Rite Rusins in Carpatho-Ruthenia and America* (Pittsburgh, 1971), pp. 112—128.

50 See Petrovs'kyi's very revealing comments on p. 83.

51 Lutsyk, p. 327.

52 On the co-operative stores, see Bachyns'kyi, p. 338; Halich, p. 73; Simenovych, p. 71; Demydchuk, p. 86; Petrovs'kyi, p. 88.

53 Unfortunately, this work is unavailable to me. Excerpts from it, however, are included in Demydchuk. Arnol'd M. Shlepakov makes extensive use of Andrukhovych's pamphlet in his *Ukrains'ka trudova emihratsiia v SShA i Kanadi (kinets' XIX — pochatok XX st.)*, (Kyiv, 1960).

IV. The Religious Crisis

Ukrainian immigrants to America in the period under investigation were primarily Catholics. They were Catholics, however, of the Byzantine rite (Uniates), i.e., they differed from the Catholics of the Latin rite in liturgical language, ritual, custom. A custom of the Ukrainian Catholics which the Latin Catholics found peculiarly revolting was that the Ukrainian Catholics had married priests.

Earlier it was mentioned how Father Lenarkiewicz had gone to Philadelphia to warn the archbishop of the arrival of a married priest. The success of Lenarkiewicz's mission is amply demonstrated by Volians'kyi's memoirs:

> After my arrival in America, I travelled from New York to Shenandoah to meet with my people, and from there I immediately went to the Catholic archbishop of Philadelphia who was then Ryan.[54] But he had already been warned of my arrival by the Polish priest from Shenandoah and therefore received me badly. He himself would not see me; only his vicar general informed me that he did not recognize the jurisdiction granted me by my archbishop and that for his part he would not permit me any priestly functions;[55] at the same time he said there was no room in America for a married priest. I was received in a similar spirit by the Catholic priests in Shenandoah.[56]

After conferring with his people, Father Volians'kyi decided to go ahead with his work in America since he had received jurisdiction from his own bishop in L'viv. Just to be sure, he telegraphed an explanation of the situation to Sembratovych. Since nothing came from L'viv forbidding him, he celebrated the first Ukrainian Catholic liturgy in the United States.[57]

Friction, however, was to continue. It resulted, in 1889, in Father Volians'kyi's recall to Europe.

---

54 John Patrick Ryan (1831—1911), appointed bishop of Philadephia in January 1884, has been described as displaying "an unusual effectiveness in expounding to Catholics and Protestants alike the doctrines of the faith and in defining the attitude of the Church on current issues." J. T. Durkin, "Ryan, Patrick John, *New Catholic Encyclopedia,* 1967.

55 According to Halich, p. 98, church officials in Philadelphia sent demands to Rome that Volians'kyi be recalled immediately, and on Father Volians' kyi's first Sunday in America "the priests of the Philadelphia diocese read in their churches the letter by which their bishop was excommunicating him."

56 The subject of this controversy, Mrs. Volians'ka, was an active woman who worked together with her husband in his various activities. Denys Pyrch, an immigrant who was a guest of the Volians'kyi family for several days in 1889, described her as "uncommonly hospitable, ... a very likeable woman, a true lady *(pravdyva leidi).*" Denys Pyrch, "Spohady z davnykh lit," *Propamiatna knyha,* p. 280. "Father Volians'kyi's wife sang beautifully and taught others; she took part in theatrical presentations and always and everywhere worked with her husband." Petrovs'kyi, p. 89. Mrs. Volians'ka died in 1896 of yellow fever contracted while working with her husband in Brazil.

57 Volians'kyi, "Spomyny."

Concluding Observations

We will conclude with an analysis of the contemporary and ultimate results of Volians'kyi's policies in regard to the four crises. There can be no doubt that Father Volians'kyi was one of the most energetic and perceptive leaders of the Ukrainian immigration. We must note, however, that his policies met with failure as often as they met with success.

His policy in dealing with the religious crisis was to ignore opposition from the Latin hierarchy. It was perhaps the most clever policy the immigrants ever used in the religious crisis. The religious crisis, which has not yet been resolved in immigrant society, has been marked by continuing variations on the themes of submission and schism. Volians'kyi, however, was able to ignore, and hence stand off, the Latin opposition for a full five years, long enough to accomplish his primary goals. This mitigated what still resulted in a failure, for Volian-s'kyi's own superior recalled him to Ukraine in 1889.

The external national problem, i.e., the problem of differentiation, was solved by Volians'kyi's presence; the internal problem, however, remained. The split between the Carpathian and Galician Ukrainians widened only after Volians'kyi's departure, but the friction implicit between Volians'kyi and Andrukhovych was already its first manifestation.

For his time, Volians'kyi handled the social dilemma with unquestionable skill. By simply negating the anti-clerical nature of Galician radicalism, Volians'kyi was free to work in the best interests of his coal-mining parishioners. His successors, however, did not follow his lead and instead restored the state of social schizophrenia discussed earlier. The radical social movement among the Ukrainian immigrants was effectively crushed in the 1920's by the Palmer reaction in America; the *coup de grace* was administered by the alienating policies of Stalin in the 1930's.

The only crisis Volians'kyi handled with unmitigated, enduring success was the institutional crisis. It was he who gave the immigrant community its organizational backbone: the press, political-cultural organizations, united benefit organizations and churches.

Грушевськіяна

Лист проф. М. Грушевського до канадських українців

Від Редакції: На цьому місці передруковуємо лист М. Грушевського писаний в Женеві 18. XII. 1919 і видрукований в «Українському Голосі» (Вінніпеґ), ч 1 (7 січня) 1920. Лист писаний до канадських українців у формі новорічного побажання і присвячений політичній ситуації в Україні в 1919 році. Цей документ являється важливим причинком для дослідження політичного світогляду М. Грушевського в даному часі. Він подає важливі інформації про його наставлення до большевиків, денікінців, а зокрема до українсько-польських переговорів. Цей документ передруковуємо без правописних змін.

* * *

Дорогі Земляки! — Ви будете читати сього мого листа на Новий Рік та на Різдво, і я Вам з щирого серця бажаю з веселою душею стрічати ті дні, прочитавши в телеґрамах як небудь радісну, а не фальшиву новину з рідного краю. А тим часом поділю ся з Вами своїми гадками з приводу того, що бачу тай чую.

Ломить ся старе жите. В муках і болях родить ся нове. Збентежене дивить ся на сї муки породу громадянство, яке так довго жило надіями на золоту згоду — думало, що аби тільки сказане було се чудодійне слово «згода», так і щезне вся біда й вернеть ся назад все, що було перед війною. Та нема назад вороття, треба шукати добра та щастя не за собою, а перед собою, і не закаменїти та зістатись на віки як Лотовій жінцї, про яку в старій біблії оповідається притчу.

Особливо нам, здоровому і сильному народови мужицькому! Щоб не забрали у нас вороги, щоб не зникли нам — аби нам зісталась тільки сила в наших руках і в нашому серцю, збудуємо собі нове, ще мудрійше і краще нїж було, аби тільки, кажу, була сила в руках, та розум в голові, та віра своєї сили і в сили свого народу!

Та що прожилось за останнї три роки повинно в кождій тямущій людинї ту віру високо піднести. Повнї три роки бореть ся наш нарід, наш селянин, наш вояк, наш робітник, наш інтелїґент — за свободу свого краю і народу, за справедливий устрій, за кращі умови для працюючого люду, бореть ся в обставинах неймовірно тяжких, не маючи нїзвідки помочи й потїхи, а саму ворожнечу, клевету та лайку. Платить кровію своєю й житем своїм за сей потяг свій до справедливости й свободи, і все таки не упадає в сїй боротьбі й веде її далї не зраджуючись нїчим, нїякими неуспїхами, нїякими підступами ворогів, а навіть проявами малодушности, підлоти та зради, які в тяжкі хвилї прокидають ся серед самих своїх!

І то мусить бути, мусять бути і слабодухи, і просто середні люди, яким нарешті урветь ся відвага і витревалість. Але на місце одного ослаблого чи підпалого знаходять ся другі й треті, які таки заступають і ведуть далї справу, як уміють і як розуміють, не завсїгди може й наліпше, але кінець кінцем таки Україна бореть ся вже третий рік, за своє державне істнування, за свою незалежність.

Про сю боротьбу ми сливе нічого не знаємо, до нас долїтають тільки чутки, переважно недокладні, і в кождім разї дуже-дуже неповні, так само як підчас коли наш нарід бив ся на Україні з Німцями. Колись в спокійнїйших часах можна буде зібрати відомости й списати ті геройські діла, ті великі жертви, котрі наш нарід і його переважно незвісні нам герої зложили за сї роки, своїй вітчизні розплачуючись за роки й віки її пасивности, й занедбання.

Знаємо, що тепер кожде село, кожна громада фактично стала самостійною републикою, і полишена цілим світом на свої власні сили та розум, вона провадить у себе суд і розправу, боронить ся від злодійства і розбою, відбиває ся від ворогів, розділює землю, дбає про поживу і все; не все то може йти гладко в таких трудних обставинах, але люд наш виявляє в тім великий орґанїзаційний хист, велику розвагу — і велику свідомість, якої кілька літ тому ніхто анї в мислях не припустив би у нього.

Супроти сього не повиннісьмо тратити серця навіть від серіозних невдач або помилок, які неминуло мусять робитись в такій неймовірно трудній ситуації в якій опинилась тепер Україна.

Весь світ проти неї.

Лївим, соціялїстичним і радикальним кругам не подобаєть ся її боротьба з большевиками, вони хотїли би, щоб вона якось погодилась з ними й разом стала против спільного ворога — всеросійської реакції, відроджуючого ся царизму. І ліві українські круги весь час дійсно шукали такого порозуміння, тим більше, що навіть і в основних поглядах не дуже з ними розходились, домагаючись власти трудовому селянству та робітництву (трудовий конґрес скликаний в січни 1919 р. так і приняв радянський, совітський принціп, і я як його член і учасник усїх нарад, можу Вас посвідчити, що велика його більшість таки щиро й твердо, а не з якогось полїтичного маневру стояла на совітськім принціпі). Але московські большевики не вдоволялись тим, щоб Україна орґанізувалась як совітська република, з національним українським характером, самостійно від Московщини, так як хотїли того українські селяни (така резолюція була внесена на трудовім конґресі в Камінці в березні, де ще я засїдав як почесний голова перед виїздом з України). *Московські большевики хотїли правити Україною та використовувати її для Московщини, а сього не хотїли позволити наші селяни, кажучи, що вони «против комунїстів, а за совітський український устрій воювали та бились проти сих «комунїстів», себто московських зайдів большевиків, що хочуть правити Україною».*

Але ще більш ворожо й рішучо наші селяни настроені против Денікіна та його добровольців, против їх плянів на привернене старих царських порядків, против тих офіцирів в царських погонах, против поліцаїв та жандармів, против поміщиків, що йдуть з добровольцями карати всіх, хто робив революцію, хто ділив землю, хто здирав московські вивіски. З ними не може бути згоди в українських повстанців, тому й директорія мусіла проголосити війну против Денікіна, тому й заможнійші українські круги, ріжна буржуазна інтеліґенція, якій би й дуже кортіло договорити ся з Денікіном, не важить ся отверто стати на цю путь. І через се й праві, капіталістичні та імперіялістичні, консервативні та реакційні европейські круги також против Українців, скільки б вони не хвалились своєю боротьбою против большевиків.

В такім незвичайно труднім положеню, маючи нараз против себе і лівих і правих, уряд Української Републики рішив пошукати опертя у своїх найблизших сусідів на заході Румунів та Поляків, рахуючи, що їм також як і Україні відновлене єдиної Росії, чи царської чи большевицької однаково грізне й небезпечне, та що вони через се підтримають Україну в боротьбі з большевиками і з Денікіном, дадуть їй те чого вона не може дістати зза кордону безпосередно — амуніції, зброї, одежі і всього иншого, та виступлять за неї адвокатами перед державами Антанти в справі признання Української Републики, та уставлення з нею дружних політичних і торговельних зносин.

Се справді лежало в інтересі обох сих сусідів і коли б на чолї сих держав стояли досить розважні полїтики та мали свобідні руки, може вони й поступилиб так. Але історії Польщі за кілька столїть ще не дала нагоди бачити на чолї її полїтика, котрий би зрозумів, що доля польського народу може бути забезпечена щирим і чесним порозумінем з «братнїм народом» українським, а не спекуляціями на його трудне положене. Досї ми бачили тільки вічні такі спекуляції на української слабість, гандльоване з ворогами українського руху, в надії, що з ними лекше можна буде поділитись українською шкірою!

Тепер Поляки дуже люблять говорити про щиру прихильність до Незалежної України свого репрезентанта Пілсудського, яко соціялїста та складать усї вини на Дмовського з Компанією. Ми не тратимо надії, що колись, з часом, коли польські хлопи та робітники поставлять на чолї держави людий, які кермуватимуть нею згідно з інтересами трудового польського люду, з ним лекше можна буде дійти до порозуміння. Але теперішних польських керманичів мусимо судити по дїлам їх! Бачимо, як вони поводять ся в Галичині, як собі там зароблюють на довіре й прихильність наших братів, і з того ми мусимо міркувати, чи можна дійти з теперішніми господарями Польської Републики до якої небудь щирої згоди хочби навіть найбільших уступок з української сторони, людьми, які діставши Галичину від Мирової Конференції в тимчасову окупацію нічого мудрійшого не вміють показати, як нищити українські школи та видавництва,

виморювати українську інтеліґенцію голодом та тифусом по арештах, розгонили наших людий на штири вітри, — з такими мудрими політиками мабуть трудно договоритись про спільну акцію против царської реакції.

Тим людям по посту вдарила до голови Ягайлонська ідея, і вони постановили польську границю по Случ. Тепер діставши в військовий депозит Камінець, вони вже тягнуть границю з Могилева Подільського на Житомир і далї на Гомель. Як ще трохи не вірветь ся польська нитка, безпечно почуємо про границю 1772 року. Але того мало! Вже чуємо зосїм поважні балачки про вихід Польщі понад Дністром на Чорне море.

Ті люди думають, що тепер, як в XII віку, коли сї краї лежали пустками, вони можуть собі по вподобі тягнути границї Польщі, не рахуючись з бажанями і самоозначенем народів! Очевидно, вони стратили всяке почутте можливого і неможливого, і ніякими здійснимими, й можливими уступками не можна наситити їх неможливих апетитів і фантазій!

Тим часом не завсїгди зручні переговори та заяви, які складались представниками українського правительства на те, щоб позискати Поляків, задалеко посунені гречности чи заспокоєня (ми досї не знаємо ні їх з точних текстів, ні докладних подробиць) — викликали невдоволення та підозріня серед наших галицьких братів, сотворили те, що може бути найстрашніше в теперішній хвилї — внутрішний розлом, обопільні підозріня та обвинувачення в зраді! Хто зна чи не без зручної зпочатку пішли вісти про далекосяглі уступки, які зроблені чи запроєктовані Польщі, а потім чи різнобіжно з тим про переговори Галичан з Денікіном та перехід їх на його сторону. Цїлий місяць про сю галицьку зраду кольпортувались відомости на всякі способи по світовій пресі, поки справді сталось се лихо, се внутрішне роздвоєнє, яке наповнило зневірою своїх, а наших ворогів радістю й надією на неминучий упадок української справи!

Розуміється українська справа через те не згинула, озброєний український нарід, українські повстанці прийняли на себе тягар боротьби. Але шкода все таки стала велика! Розбито фронт, з мало оправданих мотивів передано в польські руки Поділє, утруднено тим ще гірше звязки з Европою, а головно — поглубно й скріплено той внутрішний розбрат, який треба вважати найбільшою небезпекою!

Сю небезпеку всїми силами треба знищити! Коли в справі Галичини були дїйсно дані, які небудь далекосяглі заяви без відома й участи представників Західної области, вони мусять однодушно всїми представниками Українського Народу уневажнені як неправосильні. Делеґації Української Републики та її Західної области свого часу зробили досить рішучі заяви Мировій конференції — запротестували против того, щоб хто небудь мав розпоряджати західними областями українськими против волї їх населеня і на сїм мусимо стояти. Щоб хто не робив з Галичиною, її воля належати до Країни може бути відмінена тільки самою людностію Галичини. До того ж часу держа-

ви Антанти, коли вже не поробили ріжні зарядженя в Галичині, повинні подбати про се, щоб її населенє не терпіло біди і насильств наслідком сих застережень.

Тому, що Поляки досі не приняли рішення Мирової Конференції, що віддавало їм Галичину тільки часово (хоч на 25 літ) ще є час і нагода ще раз піднести протест такого нарушеня прав галицької людности та добиватись перегляду сеї справи. Ви дорогі земляки повинні постаратись підняти сю справу перед копетентними американськими кругами, поки так стоїть справа.

В наших же внутрішних українських відносинах ми повинні приложити всі стараня до того, щоб як скорше й грунтовнійше забити сю розколину, яку на нашім народі зробила чи наша нерозвага, чи інтрига наших ворогів. Нарід наш висловив свою волю, щоб Україна була одна, Східня і Західня, Наддніпрянська й Наддністрянська, оден край, і оден нарід, одно тіло й душа, і нема що копирсати ся в другорядних відмінах, сих двох частин нашої единої вітчизни, заподіяних неприхильними обставинами нашої історії — треба підносити й скріпляти все те, що їх еднає та вяже, а не те, що їх ріжнить та ділить. І сей новий, свіжий розбрат треба не роздмухувати та ятрити, а покрити покровом братерської вирозумілости, міркуючи, що мабуть більше в тім буде і з одної і другої сторони одностороннього розуміня та непорозуміня, ніх злої волї. Треба помирити посварених, ставши між ними і ту неохоту і недовірє, що між ними виникло, вигладити і перемогти новим могутним поривом до единої національної мети!

В тім як і в богатьох инших справах Ваш голос, Заокеанської України може і повинен мати великий вплив і значінє. Ви взагалї богато можете в теперішній хвилї, дорогі земляки, — лиш умійте хотїти! Я з великим інтересом і втїхою слїджу за Вашими заходами коло обеднаня в спільній національній акції всїх українських сил Америки. Про те, що Ви могли б зробити для української справи під теперішний час напишу згодом осібно. — З щирим привітом.

М. Грушевський

Женева, 16. XII. 1919.

Микола Чубатий

ДОДАТКОВІ СПОМИНИ ПРО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З 1912—1914 РОКІВ.*

В академічних роках 1911-12, 1912-13 та 1913-14 я був слухачем проф. Грушевського та можу ствердити, що в тих роках його відношення до галицького образованого суспільства було холодніше, як передше й навпаки. Проф. Грушевський мав вже більше інтересу до Києва, де по першій російській революції (1905) на Україні східній була змога друкувати в українській мові й де Грушевський дав почин до оснування Українського Наукового Товариства.

До Києва в рр. 1912—1914 виїздив він частіше, але передовсім в періодах вільних від університетських викладів. На львівськім університеті риґор над працею професорів зі сторони ректорату існував й професор не міг в періодах викладових абсентуватися.

В тім періоді число слухачів виносило біля 15—20. Викладів слухали не тільки майбутні історики, майбутні учителі історії по гімназіях та вчительських семінаріях, а також студенти інших предметів філософічного факультету, права, а деколи й теології.

Маю враження, що в тім часі його заінтересування слухачами на семінарі Історії України було слабше. Теми приділювані слухачам були часто неатракційні, а деколи навіть не з історії України, але всесвітньої історії. Менше притягання слухачів до Історичної Секції НТШ, де передше старші слухачі мали змогу прислухуватися дискусіям зрілих істориків під проводом Грушевського. Ця співпраця Історичного Семінаря на Університеті з працею Історичної (докладніше Філософічно-Історичної Секції НТШ) була найуспішнішим способом підховування молодих істориків знаної його Історичної Школи.

Проф. Грушевський не був атракційним викладачем. Викладав доволі нудно; все мав звичай говорячи погладжувати свою бороду. Натомість інтереснішими були його Історичні Семінарі, на яких число учасників було менше з природи речі, може біля 10 учасників. Тоді він частіше не сидів за катедрою, але сідав поміж студентами на лавці, тому семінар мав радше характер гутірки, де обговорювався не тільки сам предмет семінарійної праці, але також так конечно потрібні проблеми методи історичного досліду та джерелознавства.

---

* Від Редакції: На прохання Редактора «Українського Історика» проф. Микола Чубатий надіслав свої короткі спогади про Михайла Грушевського. Автор цих спогадів студіював історію України в проф. Грушевського в роках 1912—1913 на Львівському університеті. Ці короткі спогади написав М. Чубатий 2. XII. 1970 року. Правопис залишаємо без змін.

Тих проблем все була повна голова професора. В цім лежала вартість научна його семінара.

Заінтересування проф. Грушевського студентами історії у Львові погіршилося після написання ним книжечки «Наша політика», в якій він скритикував гостро протислов'янську політику українського парляментарного клюбу у Відні, у зв'язку з поставою української парляментарної репрезентації до аннексії Босні та Герцоговини до Австрії.[1] Дотепер понад 30 літ ці провінції заселені сербами і хорватами вважалися тільки під зарядом Австро-Угорщини. Завідували ними щорічні Делеґації вибирані з-поміж послів Австрії та Угорщини. В р. 1912 умисне до Делеґації вибрали посла Кисілевського (мабуть?), отже слов'янина та йому поручили поставити внесення на остаточне прилучення тих провінцій до Австрії, ігноруючи притенсії малого королівства Сербії. Ця подія викликала гострий протест Росії — протекторки Сербії і вже в 1912 р. мало не довело до війни, що сталося на два роки пізніше.

Прослов'янське становище Грушевського таки тоді більше австрофільсько наставленої інтеліґенції в Галичині стало причиною боротьби навіть деяких старих учнів Грушевського проти свого учителя.[2]

Річ природна, що від того часу (1913-14) відношення проф. Грушевського до своїх студентів стало холоднішим та він виказував менше запалу виховувати молодих істориків між галицькими українцями через НТШ.

Одначе слід подати, що слухачі Грушевського були мало обзнайомлені з конфліктом Грушевського з галицькою громадою та до них долітали тільки відокремлені вістки про події конфлікту їх батьків з їх професором.

Немає сумніву, що це слов'янофільство Грушевського було поважною духовою базою проф. Грушевського у його політиці 1917-18, коли йому вченому історикови приходилося класти перші основи під Українську Державу 1917-18.

---

[1] Від Редакції: «Наша політика» М. Грушевського появилася в 1911 році, а не 1912, як це виходить із спогадів проф. Чубатого. Збірка статтей Грушевського складалася із сімох розділів, головно передруків його статтей з *ЛНВістника.* У своїх статтях Грушевський головно критикував галицьких провідників за угодову політику з польськими кругами, а не за їхню поставу до справи Боснії і Герцоґовини. Грушевський писав, що галицьким політикам не по дорозі з польськими політиками східньої Галичини і з москофілами. Докладніше в праці Л. Винаря, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка,* 1970, стор. 55—58.

[2] Від редакції: «Прослов'янське» наставлення Грушевського не мало безпосереднього впливу на конфлікт історика з галицькими політиками. Головною причиною була його критика провідників національно-демократичної партії. Перший раз виступив він з прилюдною критикою їхньої політики на Народнім З'їзді 25 грудня 1908 року у Львові. Гляди Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців,* Львів, 1926, стор. 505. Про конфлікт Грушевського в НТШ докладніше проаналізовано в праці Л. Винаря, *цит. пр.,* стор. 43—69.

Дискусія

Марко Антонович

З приводу статті О. Пріцака, Походження Руси. Резюме інавґураційної лекції в Гарварді. «Свобода» 30—31 жовтня 1975 року (чч. 203—204).

Про походження Руси писалося вже стільки, що трудно собі уявити, щоб на сучасному етапі нашого знання це складне і спірне питання можна було розв'язати одною лекцією. У це питання входить стільки мовознавчих, історичних, археологічних, релігійних і культурних проблем, що всіх їх навіть хоч би побіжно згадати в одній лекції — неможливо. Не сподівалися ми остаточної розв'язки і від проф. д-ра О. Пріцака. А все ж таки в його авторефераті стільки неправильних, натягнених, а часом просто дивних тверджень, що дійсно треба дивуватися тій відвазі, з якою О. Пріцак надрукував свою статтю в «Свободі».

Почнемо з головного недомагання О. Пріцака. Він кохається в небезпечних, а часом і зовсім безпідставних порівняннях перед- і протоісторичних часів з новою або й найновішою історією. З порівняннями в історії треба бути взагалі дуже обережним. Так, наприклад, О. Пріцак порівнює намагання розв'язати питання про походження слова «Русь» із етимологічними розшуками назви «Америка», чи правління аварів з «комсомол-комуністичною партією», арабське середньовічне виробництво з сучасними фабриками, а експлуатацію рабів з новочасним шуканням джерел «енерґії». Звичайно такі речі не викликають надто серйозного враження.

Як же можна сумніватися в тому, що для нас етимологія слова «Русь» має величезне значення? Як би ми з певністю знали цю етимологію, то це пролило б багато світла і на походження Русі. Американська історія нова і добре документована. Інша річ як би внаслідок якоїсь катастрофи погинули всі документи, а наші нащадки через тисячу років намагалися б довідатися щось більше про північноамериканський континент, тоді і етимологія «Америки» мала б своє значення. Імена Амеріґо Веспуччі і Кристофа Колюмба дали б нашим нащадкам при відсутності інших даних матеріяли для теорій і надіймося, що при методах наукової праці через тисячу років вони будуть ближчі до правди ніж ми з нашим недосконалим знанням, хоч, звісна річ, як пише О. Пріцак «ґенези конституції нашої держави» воно й не розв'яже.

Про аварів наші відомості дуже обмежені; джерел, як відомо, обмаль, а вже про внутрішню організацію їхньої держави можна дуже мало певного сказати. Про організацію якихось «яничарів» чи комсо-

молу-комуністичної партії ніякої мови бути не може. На базі повідомлення хроніки, авторство якої приписують Фредеґарові, що авари посилали в бій вендів (західних слов'ян), а самі чекали, щоб кинутись на здобич і лише, коли вендам не щастило, йшли до бою самі, не можна аж ніяк робити висновку, що венди були «яничарами», чи комсомолом. Очевидно племена аварів і слов'ян застосовували настільки різну тактику в бою, що їм було трудно разом воювати, а може, виступаючи без аварів, венди хотіли показати, що вони й самі справляться з ворогом. У всякому разі ні яничари, ні комсомол-комуністична партія тут ні при чому.

Про арабські фабрики і шукання «енерґії» в середині VIII стол. також зайво говорити. Така «модернізація» понять нічого не дає, а лише зайво вносить неправильні поняття в середньовічну історію.

*

У короткій статті трудно виправити всі помилки пороблені О. Пріцаком у його лекції про походження Руси, чи принаймні в автореферат, що його надрукувала «Свобода». Все ж таки вкажемо на деякі з них.

Держава псевдо-аварів, яких О. Пріцак чомусь називає «інтеліґентними» (чи не краще хитрими і безоглядними?), була типовою «державою» східнього, азіятського типу. В залежності від вождя, який очолював аварів, їхня держава або міцніла або занепадала. Звичайно, за часів Баяна (кінець VI стол.) це був справді грізна сила, але вже в VII стол. бувало різно. О. Пріцак явно перебільшує величину і міць тої держави. Сам термін «держава» в цьому випадку треба було б браза часів Баяна (кінець VI стол.) це була справді грізна сила, але вже їх походи разом із слов'янами на Візантію вказують на те, що слов'яни виступали скоріше як їхні спільники, а не піддані. Бої між слов'янами й аварами то спалахували, то вщухали.

Уже в 30-х роках VII стол. аварів громлять слов'яни при допомозі франків (Само). Опісля аварська держава не раз знаходилася на порозі руїни і Карло Великий знищив її декількома походами без спеціяльних труднощів. Пов'язувати з цим відновлення «Святої Римської Імперії» і коронацію Карла Великого в Римі ніяк не можна, бо передісторія коронації зовсім інша. Папа Лев III, який спершу домагався, щоб Карло йому «підпорядкувався», скоро сам попав у біду, мусів тікати з Риму і просити в Карла ласки. За те, що Карло здобув для нього знов папський престол, Лев III коронував його і відновив Римську імперію. З аварами це не мало ніякого зв'язку, а вже зовсім *неможливо* формулювати це так, як робить О. Пріцак: « . . . при кінці IX стол. Карло Великий розбив Аварську державу при чому забрав великі скарби аварів. Це дало йому змогу відновити римську імперію . . . »

Також дальші твердження О. Пріцака, мовляв, щоб зломити аварів Карло Великий «вивищив» слов'ян — неправильні. Карло воював

і проти саксів, і проти аварів, і проти слов'ян, хоч воюючи проти одних він звичайно готовий був зв'язатися з іншими. З твердженням про «вивищення» слов'ян О. Пріцак пов'язує також слов'янський обряд і прихід Кирила і Методія в Моравію, хоч між обома подіями перерва у понад пів століття, а ці десятиріччя заповнені різними дуже важливими і складними історичними подіями, про які тут не місце говорити. Логічно цих подій пов'язувати не можна.

Спростовуючи дальші помилки О. Пріцака треба вказати на те, що центром колишньої аварської держави була не Моравія, а Угорщина. Неправильно також твердити, мовляв, « . . . слов'янські князі Моравії скоро розчарувалися, коли їх обряд не визнали за повновартісний баварські князі і єпископи; вони прогнали слов'янських місіонарів з Моравії». Усе це вказує на незнання чи неможливе спрощення складних відносин Моравії другої половини дев'ятого століття, а зокрема зносин Святополка з єпископом Вікінґом. Святополк був просто байдужий до релігійних справ, а це вже еп. Вікінґ розправлявся з своїми ворогами — учнями Методія.

Дивну уяву може мати читач і на підставі твердження О. Пріцака, немов би то « . . . гунські болгари . . . рішили злитися з своїми слов'янськими підданими в один нарід . . . » Хіба ж можна так спрощувати складний процес злиття племен? Та ж «рішення» в цих питаннях відіграє найменшу ролю! Дивне також твердження в двох різних місцях, мовляв, «слов'янський обряд лишився без власника» і раз його перебирають болгари, то знов Русь за Ярослава. Ми свідомі того, що в короткому викладі не можна вказати на всі важливі суттєві моменти, а все ж таки треба обережніше формулювати свої думки.

Прикрим жартом звучить твердження О. Пріцака на початку третього відділу його автореферату, що, мовляв, « . . . у половині VIII ст. араби завоювали уже всі країни, якими можна було заволодіти *при тодішній військовій техніці* (підкреслення — М А.). При Тур і Пуат'є 732 року франконські війська самі дивувалися, чому араби вночі втекли з табору, коли вони фактично не були переможені, а франконці лише відбили їхні напади. Все ж таки ми дотепер вдячні Карлові Мартелеві за те, що його війська витримали напад арабів. І хоч пізніше араби також переходили через Піренеї, але вони вже не становили небезпеки для Европи, тим більше, що незабом почалися суперечки між арабами в Еспанії. Однак, пізніше, далеко більше ослаблені, араби здобували східню Африку отже військова техніка ні при чім. Про завоювання або відступ рішали інші моменти.

Наївно звучить також твердження про арабів: «Коли не лишилося більш нічого вже завойовувати, треба було перейти до продукції . . . », так немов би від «Геджри» до половини VIII стол. в арабських країнах ніякої продукції не було і вони жили лише з награбованого! Це ж зовсім неможливо! А ось тепер у другій половині VIII стол. вони почали «урухомлювати фабрики»!?

Поминаємо цілий ряд дальших неправильних тверджень, тим більше, що вони або не мають ніякого, або дуже посереднє відношення до

теми «Походження Руси». А все ж таки деякі твердження О. Пріцака протирічать усьому тому, що ми знаємо про історію давньої Руси. Русь звільнилася від влади хозар уже в другій половині IX стол., а не щойно «коло 930 р.» як твердить О. Пріцак на підставі листа одного хозарського жида тих часів. Цій пізній даті звільнення протирічать дані літопису, відомості про розбійницькі походи Руси на Каспійське прибережжя 913—914 рр. тощо.

До цієї ж сфери даних треба віднести і висування «Ростівської Руси» як попереднього етапу Київської Руси. Тмутороканська Русь так само як і надволзька Русь не є етапами одної лінії розвитку, а одночасно розвивалися з київською Русю. Тісні контакти між ними напевно існували, але про ці справи ми тепер нічого точнішого сказати не можемо. Рішучими заявами тут можна лише внести баламутство. Зовсім зайво говорить О. Пріцак про феодалізм на Русі. Це ж надто сумнівне, чи принаймні дискусійне явище і для пізнього часу, а для того раннього періоду воно взагалі ніяк не підходить.

Не то якимось «чортиком», не то повним непорозумінням треба уважати дату приходу до влади Ярослава. О. Пріцак подає 1036 рік, себто час, коли Ярослав переміг печенігів під Києвом. Все ж таки не можна нехтувати тим фактом, що Ярослав нехай з перервами і перебоями, але вже від 1019 року княжив у Києві. Правильно зазначає Грушевський (II, 24 і далі), що вже й перед тим «печеніги притихли», коли Ярослав міг ходити в далекі походи (1030—31) на Польщу не побоюючись їхнього нападу. Чи справді своїм боєм з печенігами 1036 року Ярослав наслідував Карла і Оттона, як твердить Пріцак, ми не беремося вирішувати. У всякому разі для теми «Походження Руси» це байдуже.

Обговорення помилок пороблених О. Пріцаком у його інавґураційній лекції забрало надто багато місця, а ми ж вказали *лише на деякі* неможливі порівняння і безспірні помилки. Ми не торкалися дискусійних питань і справи самої назви доповіді проф. д-ра О. Пріцака та наскільки вона відповідає змістові. Щодо останнього, то можна сказати, що як би виправити вказані та цілий ряд невказаних помилок, то статтю можна було б найкраще назвати «Декілька думок до теми «Походження Руси» на базі історичних даних», оскільки ні філологічних, ні археологічних факторів автор не узгляднює. У надрукованому вигляді стаття надто претенсійна, а її опрацювання явно недбале.

Знаючи автора не від нині, ми ні трохи не сумніваємося, що він спроможний дати кращу доповідь на згадану тему. Факт, що він її не дав вказує або на те, що, зайнятий адміністративними справами, О. Пріцак не мав часу належно підготуватися до доповіді, або ж він просто трактує неповажно своїх слухачів і всіх читачів «Свободи».

Наприкінці хочемо заторкнути від себе три дискусійні питання — походження терміну «Русь», аспект аварів — обрів і відколи треба датувати намагання вияснити походження Руси.

При філологічному розгляді та шуканні етимології треба мати на увазі дві справи: 1) термін «Рос» і подібні назви зустрічаються в різних районах Східньої Европи вже в найстаріших писаних джерелах і 2) назва «Русь» граматично відповідає термінам «Мер», «Весь», «Чудь» та іншим подібним фінським назвам.

Розглядаючи аварське питання треба мати на увазі, що хоч етимологічне співставлення термінів авари — обри можливе, однак варто бути обережним. «Погибоша аки обри» — це стара приказка, яка відноситься до великанів і лише в цьому випадку пристосована до якогось народу літописцем (пор. літературну паралелю в німців — опрацьовану А. фон Шаміссо «Das Riesenspielzeug»). При пояснюванні цього літописного оповідання треба мати на увазі, що воно без історичних підстав, або що його треба застосувати до якихось інших племен, а не до аварів. На підставі археологічних знахідок ми знаємо, що авари були малого росту, у всякому разі менші від слов'ян і не могли викликати враження великанів. Тут краще надавалися б якісь германські племена (ґоти).

О. Пріцак уважає першою працею, яка науково займається питанням походження Руси працю G. Miller „Origines gentis et nominis Russorum". Однак перед цим в працях Петербурзької академії друкував на цю саму тему Gottlieb Bayer, Origines Russicae (1736). Та й цю працю не можна уважати першою, оскільки походження слов'ян досліджували вже раніше. Так, наприклад, польський історик М. Кромер, „Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum", Базель 1562, виводив слов'ян від сарматів. Коли Б. Хмельницький після повстання 1648 р. покликався на руських предків сармат, то він висловлював на той час передову думку, загально прийняту. Йдучи далі в минуле ми врешті прийдемо до літописців, які первісно й писали свої літописи, щоб з'ясувати походження Руси, як знаємо з повного заголовка «Повісти временних літ».

На кінці ще мале правописне зауваження. О. Пріцак традиційно пише назви народів та прикметники утворені від них з великої літери. Так українці писали ще до першої світової війни. Тепер уже так не пишеться.

◇◇

◇◇

In Memoriam

І. Назарко, ЧСВВ

АРХИЄПИСКОП ІВАН БУЧКО (1891—1974)

Ранньою осінню 1974 року наша Церква й нарід зазнали одної з найболючіших втрат: в Римі помер Архиєпископ Іван Бучко, довголітній Апостольський Візитатор у Західній Европі, сеньйор українського католицького єпископату, гарячий патріот, добродій наших високих наукових інституцій і член-меценат Українського Історичного Товариства.

*

Іван Бучко прийшов на світ в українській селянській родині в селі Германів б. Львова 1 жовтня 1891 р. Середню освіту здобув у Львові в академічній гімназії. Щоб цю освіту здобути, мусів на вакаціях працювати при будові залізниці. Після матури за порадою Сл. Б. Митроп. Андрея виїхав до Риму на студії богословії. Був висвячений на священика 1915 р. й осягнув науковий ступінь доктора богословії за дисертацію з фундаметальної догматики. Після повороту до Львова іменований професором духовної Семінарії у Львові, а 1922 р. ректором малої семінарії, яку митрополит Андрей заснував для учнів різних гімназій, що їх розв'язала польська влада. В той час появилися деякі його рецензії в «Богословії» і статті в «Ниві». Року 1929 в Римі о. д-р Бучко був номінований титулярним єпископом кадоєнським і помічником Галицького Митрополита.

Як еп.-помічник розгорнув широку діяльність у ділянці архиепархіяльної адміністрації, піднесення релігійного життя вірних через часті канонічні візитації парафій, через часті всенародні місії і реколекції, через церковні організації (Кат. Акцію). Єп. Бучко зактивізував нашу молодь, бо був ініціятором великого здвигу «Українська Молодь Христові», в якому взяло участь понад 100 тисяч молоді 1933 р., створив Католицьку Акцію Української Молоді (КАУМ і «ОРЛИ»), морально й фінансово спомагав Марійській Дружини середнє шкільної молоді з їх «замкненими реколекціями».

Молодий епископ виявився невстрашним оборонцем Церкви й народу, зокрема під час ославненої «пацифікації», коли тайною висилкою звітів і знимок побитих людей через чужинецькі амбасади просто до самого Папи в Римі, доконав того, що Польща мусіла змінити свого амбасадора при Ватикані. Брав участь теж у міжнародніх з'їздах (Pax Rom.), Евхаристійних Конґресах і т. п. Словом: був правою рукою Великого Митрополита Андрея.

Напередодні II всесвітньої війни, весною 1939 р. Апостольська Столиця доручила епископові Бучкові перевести канонічну візитацію

українських колоній в Південній Америці, Бразилії, Арґентині й Уруґваю. Після тієї візитації і вислання звітів з неї до Риму, еп. Бучко став Ген. Вікарієм Філядельфійського Екзарха Костянтина Богачевського і парохом у Нью-Йорку, але вже 1942 р. його відкликано до Риму, де він заступав українські церковні й національні справи при Ватикані та став невичерпним джерелом інформацій у наших справах. У листопаді 1946 р. еп. Бучко дістає номінацію на Апостольського Візитатора для українців католиків на всю Західню Европу. Скромне помешкання в українській Папській Семінарії св. Йосафата на ґробі Джаніколльо стається для Владики владичою палатою, осідком «Українського Допомогового Комітету», бюром видавництва й адміністрації та централею, з якої Владика керував своїм духовним стадом понад тридцять років. Архипастир скитальців знов узяв у руки жезл-символ пастирської влади і зачав апостольську подорож по обширній території Італії, Бельгії, Швайцарії, Франції, Німеччині, Голляндії, Данії, Еспанії, Великої Британії і всюди, де тільки жили розкинені українці. Усюди служив архиєрейські Богослужби, палко проповідував стрясаючи з пригноблених душ залишки зневіри, скріпляв у серцях віру і надію на Боже Провидіння. Від тієї пори він що року виїжджав на такі візитації, а нераз і двічі в рік, що тепер продовжує його наслідник Владика Марусин. Вскорі Владика Іван стався моральною силою, опорою і джерелом потіхи для свого стада.

Владика Іван високо цінив науку. Він бачив, що на еміґрації зібралося немало українських науковців, радив їм зорганізуватися і за його клопотанням куплено дім для українських науковців у Сарселлі б. Парижу, де й зачалося редаґування Енциклопедії Українознавства. Владика журився майбутністю нашої молоді, доручав організувати школи по таборах у Німеччині, заснував гімназію в Ріміні, де відбувалися матуральні курси, відкрив українську малу Семінарію в Люрі (Франція), яку згодом переніс до Риму і виєднав для неї права Папської Малої Семінарії. Велика Духовна Семінарія для питомців уже існувала в Німеччині в замку Гіршберґ. Владика Іван переніс її в догідніше місце в Кулемборґу (Голляндія). В Еспанії Владика Іван виєднав 40 стипендій для наших студентів і в висліді цього сотки наших студентів покінчили університетські студії і сьогодні займають важні становища в нашій суспільності. Владика не забув і про харитативну акцію і в Мюнхені оснував товариство «Харітас», що несе допомогу сиротам, вдовам, хворим і потребуючим. Користуючись модерними засобами апостольства, Владика зорганізував «Український Християнський Рух», щоб християнські засади протискали в наше розбите політичне й суспільне життя. До тих модерних засобів належала преса й друковане слово. Владика видав «Св. Євангелію» в перекладі о. Т. Галущинського ЧСВВ, кілька молитовників для народу, заснував тижневик «Християнський Голос» у Мюнхені, «Голос Христа Чоловіколюбця» в Бельгії і «Наша Церква» в Лондоні. Писав багато пастирських листів, а важніші з них перевидавав окремими брошурами. Проти всяких сподівань, анґажуючи авторитет Папи Пія XII, врятував ди-

візію «Галичина» і тисячі наших біженців від примусової репатріяції. Після 2-ої світової війни 1945 р. Владика Іван став найбільшим оборонцем української політичної еміґрації. Апостольський Престіл Риму належно оцінив його заслуги, тому 1953 р. іменував його титулярним архиепископом, асистентом папського трону і римським ґрафом, наші наукові інституції надали йому титут «почесного доктора» і почесного члена НТШ, а наш вдячний нарід дав йому титут «Архипастиря скитальців», якого ще не мав ніякий наш Владика.

В останні роки, здоров'я Владики занепадало. Перед смертю забезпечив ще свою Паству висвятивши їй на своє місце свого найближчого співробітника о. д-ра М. Марусина. На столі залишив своє строге аскетичне завіщання, в якому писав:

> «Моя остання воля є: вмерти в св. католицькій вірі, в повній відданості й послуху для кожночасного Святого Отця Папи Римського».

Помер 21 вересня 1974 р. Похорон мав величавий. Його тлінні останки спочили в крипті св. Софії в Римі.

*

Немає сумніву, що Владика Іван — це наш великий Владика. Залізна енергія волі, непохитна відвага, невгасимий ентузіязм, невтомна активність, організаційний хист, погідний оптимізм, весела поведінка, а в першу чергу його глибоке аскетичне життя й надприродні чесноти двигнули його високо. Владика Іван знав цей дивний секрет нерозривної злуки контемплятивного життя з активним. Скувати ці два чинники в одне — дуже трудно. Треба вогня високої температури, щоб з-під ковала вийшла така синтеза. Але тільки вона має моторичну силу в історії, тільки вона дає справжню велич людині. Хто продовж 12-ти років жив під одним дахом з Владикою, бачив його щоденні розважання в каплиці, його відправу Безкровної Жертви, його довгі благодарення і часті посіщення Найсв. Тайн — цей знає, де Владика черпав духову міць.

В особистому житті надзвичайно покірний, люб'язний, а такий ввічливий, що відповідав на кожного листа кожної старої бабуні, аж до пересади працьовитий, умів мужньо і по геройськи переносити прикрощі, страждання і недуги, що їх посилало йому Боже Провидіння.

Справжній патріот і народолюбець, який любив свій нарід вчинками доверщеними для добра, піднесення науки й культури українського народу. Тому пристрасно любив висвячувати новоєреїв для добра народу й Церкви і висвятив їх сотки, а між ними 20-ох кол. вояків з дивізії «Галичина».

Але найбільша заслуга Владики Бучка — це кладення підвалин під будову нашої помісної Церкви. Генеральні Вікаріяти, що згодом перетворилися в Екзархати зі своїми Владиками в Німеччині, Англії і Франції — праця і дипломатичний успіх Владики Бучка. А навіть створення Екзархатів за океаном: в Австралії, Бразилії й Арґентині та створення двох Митрополій в Канаді й Америці — це велика заслуга Великого Владики Івана! В. Й. П.

Любомир Винар

МИХАЙЛО ЖДАН (1906—1975)

Невеличка кімната заставлена полицями з книжками, скромне бюрко, крісло, тапчан і впорядковані папки з кореспонденцією і манускриптами. Оце була творча ляблораторія бл. п. проф. Михайла Ждана при вулиці 3836 Спокейн в Клівленді. Майже кожного разу під час мого побуту в Клівленді я відвідував його. І тоді в цій затишній кімнаті ми забували про буденщину, життєві негоди і нестачі. Ми говорили про дальший розвиток української історичної науки, дальшу розбудову нашого журналу, про наші успіхи і недоліки. Покійний завжди болів сучасним станом нашої науки, браком координації, наукової праці між науковими установами, справою нестачі зміни в нашій історичній науці. Спільно шукали позитивних розв'язок у цих справах і часто їх знаходили. Він завжди горів бажанням допомогти дальшому розвитку Українського Історика і Українського Історичного Товариства і серед тих творчих спалахів і бажань заснув вічним сном ранком у п'ятницю 25 липня 1975 року. Ще два дні перед смертю Покійний радів, що зможе докінчити монографію про перехід українських земель з-під панування Золотої Орди під Литву, а також опрацювати обширнішу студію про Данила Галицького. Не пощастило. Перервалася творча нитка життя, не видержало перепрацьоване серце . . .

На моєму життєвому шляху я зустрічав лиш декілька одиниць, які серед незадовільних життєвих обставин, повністю і безкорисно віддали себе рідній історичній науці. Серед цих непоправних ідеалістів

був Михайло Ждан — видатний історик і педагог. Був він надзвичайно скромною, але водночас прямолінійною і принциповою людиною у всіх справах, що відносилися до наукового і суспільного життя. Шанував погляди інших дослідників, які були інші від його власних. З природи не був догматиком.

Смерть професора М. Ждана це великий удар для українського наукового життя, а зокрема для «Українського Історика» і Українського Історичного Товариства. Як історик він не зносив імпровізацій в наукових дослідженнях. Строго придержувався джерел і на основі їхньої критичної аналізи сумлінно відтворював сторінки нашого минулого.

Як педагог, М. Ждан виховав декілька поколінь української молоді. Покійний любив цю молодь і віддав її велику частину свого життя. У громадській праці був чесним і завжди солідно виконував свої обов'язки перед українською громадою. Був оптимістом і завжди мріяв повернутися в Галичину, до рідного Львова про який так часто згадував у своїх розмовах. Не пощастило.

У нашій короткій статті, писаній на основі архівних матеріялів і особистих спостережень, постараємося бодай коротко насвітлити його життєвий шлях і наукову спадщину. На цьому місці складаю щиру подяку проф. Юрі Яремкевичеві за додаткові інформації про життя Покійного.

Життєвий шлях М. Ждана

Польська окупація Західньо-Українських земель у 1920-их роках не сприяла розвиткові українського шкільництва, а також розвиткові українознавчих дисциплін у польських університетах. Якщо ще згадати про незадовільний економічний стан українського населення в Галичині — тоді можна ствердити, що українська молодь в 1920-их і 30-их роках надзвичайно тяжко здобувала свою освіту не маючи відповідних матеріяльних засобів на життя. Михайло Ждан не був вийнятком. Лише завдяки своїй працьовитості, самодисципліні і любові до науки — він видержав і з успіхом закінчив своє середньошкільне і університетське навчання.

Михайло Ждан народився 13 липня 1906 року в селі Коровиця Голодівська, Любачівського повіту. Про його батьків знаходимо таку нотатку в автобіографії Покійного: «Мій батько Петро походив з міщанської родини з Чеснова, закінчив рільничу школу в Городенці, а в часі мого народження був економом на фільварку баронеси Браніцької. Моя мама Катерина була полькою, батько запізнався з нею під час військової служби в Ряшеві».[1] Народню школу закінчив Ждан в Башні, а до української гімназії ходив в Перемишлі. Гімназійну матуру здав 1 липня 1924 року і спершу вирішив студіювати теологію, мабуть під впливом свого старшого брата Івана, який був свя-

[1] Михайло Ждан, *Мій життєпис* (рукопис, Клівленд 1973).

щеником і видатним педагогом. Тут треба зазначити, що молодий Михайло вже від п'ятої кляси гімназійної заробляв на своє життя і шкільні видатки. Він був інструктором молодих гімназистів в бурсі св. о. Миколая і це допомогло йому скріпити матеріяльну базу.

По закінченні гімназії Михайло записався до Духовної Семінарії у Перемишлі, в якій студіював лише пів року,[2] а вже літом 1924 року записався на Львівський університет. Головним предметом своїх студій він вибрав історію, а за побічний географію. Під час університетських студій М. Ждан знову ж мусів заробляти на своє утримання і студії тому, що його батьки не були спроможні оплачувати його навчання. Він давав лекції дітям о. Петра Пилипця в Підгірцях біля Львова. Цікаво згадати, що його попередником на цьому «інструкторському посту» був історик Микола Андрусяк. У своїй автобіографії Ждан згадує, що таке перевантаження працею зменшувало його можливість активізуватися в студентському житті. У Львові був він членом Студентської Громади і співосновником католицького студентського товариства «Обнова».

У Львівському університеті Ждан мав нагоду студіювати у визначних істориків. Головним предметом він вибрав Середньовіччя і у зв'язку з тим слухав викладів проф. Яна Птасьніка, в якого мав також просемінарі і семінар. Стародавню історію він студівав у Константина Хілінського, історію Польщі в Станіслава Закржевського, новітню історію в Шельонґовського, а соціяльну і економічну історію у Франца Буяка. Окрему увагу присвятив М. Ждан студіям Далекого Сходу і монголістиці — ці предмети студіював він у проф. Котвіча. Свій побічний предмет — географію М. Ждан вивчав у проф. Ромера і Роґалі. Назагал треба підкреслити, що на Львівському університеті Покійний перейшов солідну історичну школу, яка дала йому міцні методологічні основи історичного досвіду і солідне знання історичних дисциплін.

27 червня 1931 року Михайло Ждан одержав академічний ступінь маґістра філософії. Тут важливо згадати, що проф. Котвіч значною мірою вплинув на наукові зацікавлення молодого історика. Під його впливом він вибрав темою своєї маґістерської праці дослідження зв'язків литовсько-татарських за Витовта, вел. князя Литви. Ця праця була дуже прихильно оцінена і появилася друком в поважному науковому виданні «Атенеум Віленське» уже в 1931 році. Дуже рідко маґістерські праці появляються друком. Праця М. Ждана була винятком і здавалося, що перед молодим істориком запевнене наукове майбутнє. Проте так не сталося. Він не одержав жадної відповідної праці і аж з початком 1933 році М. Ждановi вдалося одержати фахову працю в малій приватній гімназії з польською мовою навчан-

[2] Про причину перервання студій у Семінарії читаємо в автобіографії історика: «1925 р. епископ Коциловський завів примусовий целібат для питомців першого і другого року студій, у висліді чого, на знак протесту, наступила сецесія згаданих питомців».

ня в Любачеві. Там він вчив аж до вибуху 2-ої Світової війни в 1939 році. Отже в роках 1933—1939 він повністю присвятив себе педагогічній діяльності.

Ще в 1935 році зложив додатковий іспит з географії, який давав йому право викладати цей предмет у гімназії, а в жовтні 1936 р., після складення відповідних іспитів, одержав диплом гімназійного професора. Отже в тому часі Михайло Ждан перервав свою наукову працю ради заробітка хліба. Це був пропащий час, якщо йдеться про здібного молодого історика, який був відірваний від архівів і бібліотек та наукового середовища. І в цьому, на нашу думку, крилася велика трагедія М. Ждана та інших молодих адептів історичної науки, які по закінченні університетських студій були змушені переривати наукову працю і часто виїжджали на провінцію, де вчили у школах або гімназіях. Лише згодом, при кращих обставинах, вони могли повернутися до наукової діяльности, яку виконували рівночасно із своєю заробітковою працею.

Під час 2-ої Світової війни Ждан спершу працював шкільним інспектором у Петрикові Трибунальському і там причинився до організації першої української народної школи для дітей колишніх вояків армії УНР. Трохи згодом від 1942 року викладав історію і географію у другій державній гімназії у Львові, в якій директором був Володимир Радзикевич. У тому часі Покійний був повністю зайнятий вихованням української молоді.

У зв'язку із военними подіями М. Ждан подався на Захід і по довгій мандрівці опинився у підальпійському містечку Травнштайн у Баварії. Тут зорганізував таборову гімназію і став її директором (червень 1945 — жовтень 1946). Після перенесення травнштайнського табору до Діллінґену над Дунаєм Михайло Ждан дальше був директором гімназії аж до червня 1949 року. Він був добрим адміністратором і роки директорства М. Ждана були позначені ростом і розбудовою цього середньошкільного учбового закладу. Після того М. Ждан працював вчителем англійської мови у Мовному Інституті у Лявфі біля Нюрнберґу, а згодом в Ульмі. Учні поважали його, як суворого, але справедливого гімназійного професора, а також як здібного адміністратора. Тут треба зазначити, що Покійний завжди цікавився долею своїх колишніх учнів, а зокрема їхніми успіхами на громадському або науковому форумах. Він був їх правдивим приятелем.

До Америки Михайло Ждан прибув у 1950 році і поселився у Клівленді. Клівлендський період його життя охоплює 15 років і він, на нашу думку, був найплідніший, якщо йдеться про його наукову працю. Це саме також відноситься до педагогічної діяльности Покійного. У Клівленді М. Ждан став першим директором Курсів Українознавства, а згодом їх інспектором. Також брав участь у громадському житті і був заступником голови Українських Злучених Організацій у Клівленді. Також був активним членом Учительської Громади, допомагав у розбудові українського Музею в Клівленді, ди-

ректором якого є проф. Лев Бачинський, співпрацював з академічним товариством «Зарево» і з Українською Студентською Громадою та цілою низкою інших українських установ і організацій.

Від 1956 року Михайло Ждан входив в управу місцевого Осередку НТШ, на форумі якого виголошував доповіді. Був членом НТШ і УВАН, а згодом УІТ. На цей час припадає також відновлення його науково-дослідчої праці. Це відноситься до року 1954, в якому Богдан Винар, редактор «Розбудови Держави», запросив його до співпраці в тому квартальнику присвяченому українознавчій та ідеологічній проблематиці. Від того часу почали появлятися його наукові статті і рецензії.

Від 1967 року М. Ждан почав занепадати на здоров'ї і на початку того року перейшов важку операцію шлунка, а також захворів на серце (коронаріс). У листі до історика, а заразом свого товариша Володимира Мацяка, Ждан нарікав на здоров'я і писав, що «ця остання причина змушує мене відійти цілком від усього громадського життя. Крок за кроком здаю позиції. Нещодавно я вийшов з управи осередку НТШ в Клівленді, перед кількома днями я вніс резиґнацію з посту шкільного інспектора шкіл українознавства в Клівлендщині — з кінцем шкільного року закінчую виклади на курсах для підготови учителів для шкіл українознавства» (лист від 10. III. 1968 р.).

Можливо, що вже тоді М. Ждан передчував свою смерть. У тому самому листі він коротко згадував про свою працю — «Оглянувшись назад, пише М. Ждан, на свій пройдений шлях не можу собі робити закидів, що не старався причинитися до розбудови усім нам дорогої справи. Зокрема коли порівнюю себе з іншими нашими колегами з університетських студій, які перебувають в Клівленді то бачу, що якщо не доконав багато, то принаймні старався щось зробити». М. Ждан по своїй природі був скромною людиною і про себе багато не писав, не вірив у саморекляму. Здоров'я гіршало і в наступних роках він перейшов ще декілька операцій. Не зважаючи на цей стан М. Ждан не відривається від наукової праці. В тому часі він стає одним із найближчих співробітників проф. В. Кубійовича в «Енциклопедії Українознавства» і ним лишився аж до самого кінця. Рівночасно починаючи від 1963 року Ждан є одним із найближчих співробітників «Українського Історика» і стає членом Редакційної Колеґії журналу. У 1965 році стає членом-основником Українського Історичного Товариства, а згодом членом Управи УІТ.

Переглядаючи Архів Покійного, а зокрема нашу кореспондецію за роки 1962—1975, можна зробити зовсім об'єктивний висновок, що в тому часі Михайло Ждан прямо жив У.І. і УІТ. Це листування послужить майбутньому дослідникові розвитку українського наукового життя, як першоджерельний матеріял. Тут лише хочу згадати, що під час творення УІТ, М. Ждан був одним із найближчих дорадників і належав до вузького круга ініціяторів Товариства. Ще декілька днів перед смертю під час нашої телефонної розмови, Михайло Ждан радів ініціятивою УІТ відносно скликання першого з'їзду українських

істориків і дослідників допоміжних історичних наук. Він обіцяв подати свої поради відносно програми з'їзду в короткому часі. Не дочекався. Нашого щирого приятеля вже немає між нами. Проте його наукова, педагогічна і громадська праця може стати прикладом для сучасників і наступних поколінь молоді, які будуть в цих ділянках працювати. Михайло Ждан був Людиною доброю і шляхетною. Він мав непохитну віру в українську історичну правду і в краще майбутнє української знедоленої нації. З цією незламною вірою Він відійшов від нас.

Наукова спадщина М. Ждана

Михайло Ждан, один із кращих знавців українського Середньовіччя та історії Золотої Орди, не залишив по собі багато друкованих праць. Проте його науковий спадок є вагомий і заповнює поважні прогалини в Східньо-европейській і українській історіографіях.

Перша обширна монографія історика *Stosunki Litewsko-tatarskie za czasów Witolda, w. ks. Litwy,* появилася в 1931 р. в *Ateneum Wilenskie* (том 7, зош. 3—4 і окрема відбитка, 73 стор.).[3] У цій праці М. Ждан аналізує татарську політику вел. литовського князя Витовта, яка до появи цієї праці не була задовільно висвітлена в польській, російській і українській історіографіях. Автор спершу подає критичний огляд історичної літератури, а опісля в трьох основних розділах глибинно аналізує взаємини Витовта з татарами і подає відповідну періодизацію його татарської політики. Зокрема основно обговорює пляни Витовта відносно винищення татар, аж до 1399 року, в якому литовські війська зазнали поразки від татар над річкою Ворсклом. В тому бою також полягло чимало українських вельмож і вояків В окремому розділі розглядає історик намагання Витовта впливати на внутрішню татарську політику в Золотій Орді, а також обговорює питання поселення татар у Литовській державі. Як відомо за Витовта посилився український колонізаційний рух в напрямі Чорного моря. За його князювання збудовано цілий ряд фортець — Хаджібей біля Чорного моря, город св. Івана над нижнім Дніпром, Каравул над середнім Дністром та інші. Чорноморська політика Витовта причинилася до економічного розвитку на українських землях.

Наукова критика дала надзвичайно прихильний відзив на цю працю. Відомий історик Б. Шпулер у своїй синтетичній праці *Die Mongolenzeit* (1953), зачислює її до „Moderne Darstellungen", а у своїй монументальній студії *Die Goldene Horde* (1965) аж 48 разів посилається на працю Ждана. Також советський історик И. Б. Греков у своїй праці *Очерки по истории международных отношений восточной Европы 14—16 вв.* (1963), цитує працю нашого історика 22 рази. Інші визначні

---

[3] Це була маґістерська праця М. Ждана. Її тему вибрав історик під впливом студій у проф. Котвіча. Тут треба згадати, що маґітерські праці дуже рідко появилися друком. Студія М. Ждана саме була одним із тих нечисленних винятків.

історики Г. Пашкевич, Ґ. Роде і Зекі Тоґан у своїх дослідженнях також покликаються на працю Ждана і уважають, що він дав нове насвітлення політики Витовта. Одним із покажчиків вагомости і популярности історичної праці є саме її цитування в інших працях істориків. Під тим оглядом можна ствердити, що ця монографія М. Ждана увійшла в европейську історіографію, як одна із поважніших історичних студій.

З інших досліджень історика присвячених Золотій Орді і Україні треба згадати „The Dependance of Halych-Volyn' Rus' on the Golden Horde" (*Slavonic and East European Review*, no. 85, 1957), «Перший напад татар на Україну» (*Визвольний Шлях*, кн. 7—9, 1961), «Україна і Золота Орда» (*Український Історик*, ч. 4, 1964), «Другий напад татар на Україну» (*Визвольний Шляк*, кн. 5—8, 1965), «Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі Історії України Руси М. Грушевського» (*Український Історик*, ч. 1—2, 1966), «До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди» (*Український Історик*, ч. 1—4, 1968), «Україна під пануванням Золотої Орди» (*Український Історик*, ч. 1—3, 4 за 1970 і чч. 1—2, 3—4 за 1971). До цього циклу також належить його розвідка «Романовичі і Німецький Хрестоносний орден» (*Український Історик*, ч. 3—4, 1973). Повніший список друкованих праця історика подаємо в долученій бібліографії.

Якщо йдеться про дослідження зв'язків Золотої Орди з Україною — то на нашу думку Михайло Ждан є нашим найвидатнішим дослідником даної проблематики. З цього циклу його праці «Україна під пануванням Золотої Орди» і «До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Зототої Орди» є найважливішими. М. Ждан уважав, що центральним питанням даної проблематики є справа різних політично-юридичних форм залежности українських земель від Золотої Орди. У цьому контексті він досліджує окремі українські землі — Поділля, Переяславщину, Галичину, Волинь, Київщину та Чернігівщину і документально насвітлює їхні форми залежности на широкому полотні політичної, династичної, суспільно-економічної та мілітарної історії України і Золотої Орди. Це робить він на основі надзвичайно сумлінної критики історичних джерел і літератури.

На марґінесі згадаємо про «історіографічний двобій» Ждана з Вернадським на сторінках «Славонік енд Іст Юропіен Рев'ю» і «Українського Історика» в справі питання залежности Галицько-Волинської держави від Золотої Орди. Цей «двобій» вийшов у користь М. Ждана, який виявив цілу низку перекручень Вернадського в інтерпретації історичних джерел і його висновків щодо правно-політичного стану Галицько-Волинської держави в часах існування Золотої Орди. Як і в попередніх дослідженнях М. Ждан виявив велике знання методології історичного дослідження (т. зв. «внутрішний» і «зовнішний» критицизм історичних джерел). Уважаємо, що ці праці залишаються тривалим вкладом в сучасній українській історіографії.

Не менш важливою є студія Ждана про *Романовичів і Німецький Хрестоносний Орден.* Ця тематика не була зовсім насвітлена в європейській історіографії. Він аналізує політичні та торговельні аспекти взаємин Романовичів із Орденом і приходить до висновку, що Галицько-Волинська Держава ввесь час перебувала у приязних відносинах з Орденом, уважаючи його за свого природного союзника.

На цьому місці треба також підкреслити, що останніми роками М. Ждан був головним автором історичних гасел в *Енциклопедії Українознавства* присвячених Київській Державі та Галицько-Волинській Державі. Він опрацював біля 125 гасел включаючи такі енциклопедичні статті, як «Руська (Київська) Держава», «Невільництво на Україні», «Німецькі хрестоносні лицарі», «Переяславське князівство», «Половці», «Рюриковичі» (генеалогічна таблиця) та багато інших енциклопедичних гасел. Остання енциклопедична стаття, над якою працював М. Ждан разом з автором цих рядків відносилася до татар.

Інша ділянка, якою цікавився історик — біографія та історіографія. В хронологічному порядку треба згадати його біографічний нарис (спільного авторства з проф. М. Папом) «Життєвий шлях Володимира Радзикевича» і його розвідку «Педагогічна діяльність Володимира Радзикевича»*(Володимир Радзикевич,* Ювілейний збірник. Клівленд, 1966). М. Ждан також був автором невеличкої монографії про Миколу Чубатого, яка появилася в У.І. і окремо в серії УІТ «Українські вчені» у 1970 році. Він також написав багато біографічних енциклопедичних гасел присвячених українським князям і деяким політичним провідникам.

На окрему увагу заслуговують рецензії і рецензійні статті М. Жданова, які друкувалися в різних періодичних виданнях, а зокрема в «Українському Історику». Останній критичний огляд історика був присвячений англомовному перекладу Галицько-Волинського літопису за головною редакцією Омеляна Пріцака в перекладі Ю. Перфецького (У.І., ч. 4, 1974). Ця критична стаття може послужити зразком наукової ерудиції автора, якщо ідеться про справлення деяких фактичних помилок, які вкралися в це видання. М. Ждан рецензував праці присвячені різним періодам української історії, а також видання довідково-історичного характеру. Це не були на швидку руку писані рецензії — вони свідчили про велике знання Покійного історичних дисциплін. З інших наукових проектів треба згадати участь М. Ждана у підготуванні бібліографії історії України, яка має появитися з рамени УІТ. Він також був консультантом і рецензентом першого Атласу історії України, який видає УІТ. Консультація М. Ждана значна допомогла в опрацюванні даного атласу.

В рукописі знаходиться початок його монографії про перехід українських земель з-під панування Золотої Орди під Литву. Дуже можливо, що цей уривок буде видрукований в У.І. Це відноситься також до цінного листування історика, яке зберігається в його архіві.

Задушевним бажанням Михайла Ждана було видати обширну працю *Україна і Золота Орда*. Мабуть найкращим відзначенням пам'яти нашого історика буде видання під повищим наголовком його статтей. В цій справі, за ініціятивою колишніх учнів Покійного, створився окремий комітет і окремий видавничий фонд. Цей збірник статтей появиться у видавництві УІТ.

Нашу статтю бажаємо закінчити деякими думками проф. М. Ждана, які він виложив у своїй доповіді «Завдання української історичної науки в 1970-их роках. Українське Середньовіччя» виголошеної на конференції УІТ в Нью-Йорку. Дискутуючи питання української видавничої політики він писав «Думаємо, що з ділянки Середньовіччя найпекучішою проблемою було б видання в англійській мові збірної капітальної праці присвяченої етнографії нашого народу і, у зв'язку з цим проблемі національного характеру Київської Руси. Думаємо також, що в цій праці повинні бути заступлені не тільки історики, але й археологи, мовознавці, антропологи, психологи та етнографи, врешті соціологи та економісти».

Цікаві думки М. Ждан висловив також відносно виховання нової ґенерації істориків для дослідів української мідієвістики. Він писав, що спеціялізація у цій ділянці не виплачується, і «тому не диво, що наша академічна молодь її оминає. Цією катастрофальною для нашої історії справою повинні зайнятися наші наукові установи . . . треба створити відповідні стимули для заохоти академічної молоді до студій нашого Середньовіччя. Думаємо, що наші фінансові установи повинні прийти в цьому випадку з допомогою встановлюючи відповідні висоти стипендій для студентів медієвістики. Цю пекучу справу, яка за висловами проф. Чубатого може довести до цього, що «Українська історична наука згубиться в сутечах баламутної історії Східньої Европи та історії Росії», належить відповідно розпропаґувати в нашій пресі з метою освідомити широкі круги нашого громадянства про небезпеку, що нависла над нами». (Клівленд, 16 грудня 1971).

Ми уважаємо, що думки Михайла Ждана актуальні і в 1976 році. У нас немає наукової зміни, молодих істориків, які присвятили б свою наукову працю дослідам українського Середньовіччя і це позначує кризу української історичної науки в Україні і поза нею.

Під кінець цеї статті хочемо підкреслити, що вона являється лише невеличким причинком до вивчення життя і наукової творчости нашого заслуженого історика. У майбутньому, віримо, появиться обширніша студія присвячена його історичним працям.

ДОДАТОК

Бібліографія праць Михайла Ждана

Список друкованих праць Михайла Ждана не включає його газетних статтей. Також цей список не включає його дрібні гасла в *Е.У.* Публікації подані в хронологічному порядку. Бібліографія складається-

ся з двох основних частин: 1) статті і монографічні дослідження і 2) рецензії. Пояснення бібліографічних скорочень: У.І. — *Український Історик.*

I.

„Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, w. ks. Litwy“, *Ateneum Wilenskie,* t. VII., z. 3—4, 1931. (Окрема відбитка видана в 1931, 73 стор.).

„Kilka slów o sladach tatarszczyzny na terytorium Wojewodstwa Lwowskiego“, *Rocznik Tatarski,* t. II, 1935, pp. 1—5.

До дискусії з приводу статті О. Горабача «З перспективи 700 років», *Розбудова Держави,* т. VI, ч. 1 (12), 1954, стор. 39—45.

Співавтор: Михайло Пап, «Життьовий шлях Володимира Радзикевича», *Володимир Радзикевич. Ювілейний збірник.* Клівленд: Український Музей-Архів у Клівленді, 1966, стор. 9—19.

«Педагогічна діяльність Володимира Радзикевича», *там же,* стор. 20—58.

«Хроніка школи українознавства Т-ва „Рідна Школа” в Клівленда», *Пролíски.* Альманах Рідної Школи в Клівленді. Клівленд 1957, стор. 30—42.

“The Dependance of Halych-Volyn’ Rus’ on the Golden Horde”, *The Slavonic and East European Review,* vol. 35, no. 85, 1975, pp. 505—522.

«Перший напад татар на Україну», *Визвольний Шлях,* кн. 7, 8, 9. 1961.

«Чінгіз-хан», *Визвольний Шлях,* кн. 7, 1964.

«Україна і Золота Орда. Українсько-татарська проблематика 13—15 ст. у Світлі нової історіографії», *У. І.,* ч. 4, 1964.

«Другий напад татар на Укра»ну», *Визвольний Шлях,* кн. 5, 6, 7—8, 1965.

«Золота Орда», *Визвольний Шлях,* кн. 3, 4, 1966.

«Битва над Калкою і другий напад татар на Україну в світлі Історії України-Руси М. Грушевського», *У. І.,* ч. 1—2 (9—10), 1966, стор. 62—68.

«До питання про залежність Галицько-Воинської Руси від Золотої Орди», *У. І.,* ч. 1—2 (13—14, стор. 23—37; ч. 3—4 (15—16), стор. 95—105; ч. 1—4 (17—20), стор. 69—81. (Цю працю також видано в серії УІТ «Історичні Студії», ч. 8, 1968, 37 стор.).

«Невільництво на Україні», *Енциклопедія Українознавства,* т. 5. Париж: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1966, стор. 1748.

«Німецькі хрестоносні лицарі», *там же,* стор. 1768.

«Новгород Великий», *там же,* стор. 1779—1780.

«Олег І Віщий», *там же,* стор. 1838.

«Ольга», *там же,* стор. 1849.

«Переяславське князівство», *цит. пр.,* том 6, 1970, стор. 2018—2019 (співавтори: М. Аркас, В. Кубійович, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин) «Південна Україна», *там же,* стор. 2051—2054.

«Племя», *там же,* стор. 2111.

«Поділля», *там же,* стор. 2136—2138.

«Половці», *там же,* стор. 2195—2197.

«Полоцьке князівство», *там же,* стор. 2198—2199.

«Польща і Україна», *там же,* стор. 2237—2238.

«Микола Чубатий. З нагоди 80-ліття», *У. І.,* ч. 4 (24), 1969, стор. 47—62.

«Вибрана бібліографія наукових праць Миколи Чубатого», *там же,* стор. 99—101. (Ця праця була також видрукована в серії УІТ «Українські вчені», ч. 2, 1970, 23 стор.).

«Україна під пануванням Золотої Орди», *У. І.*, ч. 1—2 (25—27), стор. 82—94; ч. 4 (28), стор. 61—66; ч. 1—2 (29—30), 1971, стор. 45—57; ч. 3—4 (31—32), стор. 44—58.

(Співавтор: В. Кубійович) «Росія», *Енциклопедія Українознавства,* т. 7, 1973, стор. 2583—2585.

«Росія і Україна», *там же,* стор. 2600.

«Руська (Київська) держава», *там же,* стор. 2653—2655.

«Рюриковичі (генеалогічна таблиця)», *там же,* стор. 2668—2677.

«Святослав І Ігорович», *там же,* стор. 2733—2734.

«Романовичі і німецький Хрестоносний Орден», *У. І.*, ч. 3—4 (39—40), 1973, стор. 54—68. (Також видруковано в серії УІТ «Історичні Студії», ч. 14, 1973, стор. 16).

«Петро Ісаїв, 1905—1973», *У. І.*, ч. 1—3 (41—43), стор. 176—178.

«Іван Ставничий, 1891—1973», *там же,* стор. 184—186.

«Галицько-Волинський літопис в англомовному перекладі», *У. І.*, ч. 4 (44), 1974, стор. 89—98.

II. Рецензії

Ця частина бібліографії уложена в поазбучному порядку за прізвищем авторів.

Академія Наук СССР, *Історичні джерела та їх використання.* Вип. 1 (Київ, 1964). *У. І.*, ч. 3—4, 1966, стор. 100—102.

Академія Наук СССР, *Історичні джерела та їх використання.* Вип. 2 (Київ, 1966). *У. І.*, ч. 1—2, 1967, стор. 122—123.

Академія Наук УРСР, *Історія Української РСР* (Київ, 1967). *У. І.*, ч. 1—4, 1968, стор. 162—163.

Академія Наук УРСР, *Радянська енциклопедія історії України,* т. II (Київ, 1970), *У. І.*, ч. 3—4, 1971, стор. 114—116.

Академія Наук УРСР, *Середні віки на Україні* (Київ, 1971). *У. І., ч. 3—4,* 1972, стор. 138—142.

George Vernadsky, *The Mongols and Russia* (New Haven, 1953). Розбудова Держави, ч. 4 (15), 1954-55, стор. 44—45.

B. Wlodarski, *Polska i Rus' 1194—1340)* (Warszawa, 1966). *У. І.*, ч. 1—2, 1967, стор. 115—117.

А. І. Генсьоровський, *Галицько-Волинський літопис* (Київ, 1958). У. І., ч. 2—3, 1964, стор. 49—50.

Грамоти XIV стол. (Київ, 1964). *У. І.,* ч. 1—2, 1975, стор. 157.

Г. А. Федоров-Давидов, *Общественный строй Золотой Орды* (Москва, 1973). *У. І.*, ч. 4, 1974, стор. 106—108.

Jan Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego* (Warszawa, 1962). *У. І.*, ч. 1, 1963, стор. 19—20.

В. А. Дядиченко і другі, *Развитие исторической науки в Украинской ССР* Киев, 1970). *У. І.*, ч. 1—2, 1971, стор. 109—113.

Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. І. (Київ, 1968). *У. І.*, ч. 1969, стор. 111—113.

M. Karas', *Ukraina — terazniejszość i przyszłość* (Kraków, 1970). *У. І.*, ч. 3—4, 1971, стор. 127-129.

І. П. Крип'якевич, *Джерела з історії Галичини періоду феодалізму до 1772 року* (Київ, 1962). У. І., ч. 2—3, 1964, стор. 47—-48.

Stefan Kuczynski, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w.* (Warszawa, 1965). *У. І.*, ч. 3—4, 1966, стор. 99—100.

St. Krakowski, *Poland at War with Tatar Invasions in the 13th Century* (Warsaw, 1956). *The Slavonic and East European Review*, vol. 36, no. 87, 1958.

T. Lepkowski, *Maly slownik historii Polski* (Warszawa, 1967). *У. І.*, ч. 3—4, 1967, стор. 133—136.

Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji azjackiej i ewropejskiej* (Wroclaw, 1972). *У. І.*, ч. 3—4, 1972, стор. 145—146.

Г. Мезенцева, *Древноруське місто Родень Княжна Гора* (Ккїв, 1968). *У .І.*, ч. 4, 1969, стор. 126—127.

І. Назарко, *Святий Володимир Великий, володар і хреститеть Руси-України 960—1015* (Рим, 1954), *Рузбудова Держави*, ч. 18—19, 1955-56, стор. 188-190.

А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто і другі, *Древнорусское государство и его международное значение* (Москва, 1965). *У. І.*, ч. 3—4, 1966, стор. 93—94.

В. П. Петров, *Етногенез слов'ян* (Київ, 1972). *У. І.*, ч. 1—2, 1975, стор. 149—150.

A. Pope, *Państwo i kościół na Rusi w XI w.* (Warszawa, 1968). *У. І.*, ч. 1—3, 1970, стор. 191—192.

Bertold Spuler, *History of the Mongols* (Barkely, 1972). *У. І.*, ч. 3—4, 1972, стор. 128—131.

W. Szymanski, *Słowiańszczyzna Wschodnia* (Wroclaw, 1973). *У. І.*, ч. 1—2, 1975, стор. 150—151.

Татаро-монголы в Азии и Европе (Москва, 1970). *У. І.*, ч. 1—3, 1974, стор. 237—239.

П. Толочко, *Історична топографія стародавнього Києва* (Київ, 1972). *У. І.*, ч. 3—4, 1972, стор. 143—144.

N. L. Fr. Chirowsky, *A History of Russian Empire* (New York, 1973). *У. І.*, ч. 1—3, 1974, стор. 212—216.

І. М. Шекера, *Міжнародні зв'язки Київської Руси* (Київ, 1963). У. І., ч. 1—2, 1962, стор. 77—79.

Ярослав Падох

МИКОЛА ЧУБАТИЙ
1889—1975

I.

Десятого липня 1975 року відійшла з цього світу людина, яка залишила тривалий слід у багатьох царинах життя свого народу, зокрема поцейбіч океану. Ледве чи покоління, до якого належав покійний професор Микола Чубатий, мало більш барвистого й універсального представника від нього. Професор, політик і церковний діяч, журналіст і науковець-історик, це навіть на вісімдесять шість років життя однієї людини за широкий діяпазон. Коли ж додати, що в усіх цих ділянках праці він виявляв неймовірну енерґію й темперамент, який інколи перешкоджував йому в праці, то треба подивляти Покійного. Подивляти й жалувати, що доля не дозволила йому скерувати свій талант, знання й наполегливість на одним-одну ділянку. В історії українського права, чи в історії української церкви проф. Чубатий без труду міг зайняти позицію, яку в історії України зайняв і зберігає вже три четвертини століття його вчитель, Михайло Грушевський. Говорять про це великим голосом його далеко незавершені курси обох названих дисциплін.

Також у ділянці наукових дослідів проф. Чубатий виявив доволі широке зацікавлення. Присвятивши перші зрілі роки своїх дослідів історії українського права, зокрема права державного (його курс загальної історії права не вийшов поза право державне), він швидко перекидається майже суцільно на право церковне, якому з малими відхиленнями, остається вірний до кінця. Його останнім великим, можна сказати головним твором його життя є перший з трьох запля-

нованих томів, *Історії християнства на Руси-Україні,* доведений до 1353 року, що появився 1965 року.

II.

Джерелами відмостей про покійного проф. Миколу Чубатого та його рід є передусім його автобіографічні статті та спогади. Довга, тридцятисторінкова автобіографія з науковою бібліографією, що обнімає 51 позицій, за словами автора «важніших друкованих праць наукового характеру», 12 позицій наукових рецензій та 10 некрологів, поміщена в книжці «Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи в першому п'ятиліттю свого постання і діяльности», що появилася в Римі 1969 р. На жаль вона присвячена майже повністю еміграційній долі й недолі Покійного в США й хоч поміщена під загальною назвою «біографії професорів», має визначний характер споминів. Коротка автобіографія проф. Чубатого поміщена в ним же зредагованій книжці Михайла Гуцуляка: «Перший Листопад 1918 року на Західніх Землях України», що була надрукована в Нью-Йорку в 1973 р. В цій книжці М. Чубатий помістив статтю «Перший Листопад на переломі української революції» та спомин «Моя участь у першолистопадовім зриві» з додатком «Життєпис». На відміну від попередньої автобіографії, вона дуже стисла й відноситься до цілого життя автора. Біографічні відомості про нього знаходяться також у «Записках НТШ», том 169 з 1962 р. та, за інформаціями Михайла Ждана, в Архіві Українського Історичного Товариства. Чимало автобіографічного матеріялу знаходиться в споминах і статтях проф. Чубатого, з яких слід назвати «Десять днів у Києві в січні 1919» надрукованих в журналі «*Літопис Червоної Калини»,* ч. 5 і 6, 1931 р.; «Як родилася Соборна Україна» надрукована в часописі «*Америка*» з 22, 23 і 25 січня 1957 р.; «Як народжувалася наука історії українського права» в «*Збірнику на пошану Івана Мірчука (1891—1961)*»; виданім Українським Вільним Університетом в Мюнхені 1974 р. і ін. Біографію проф. Чубатого подає також праця проф. Михайла Ждана п. н. «Микола Чубатий. З нагоди 80-ліття», Мюнхен 1970 р. видання Українського Історичного Товариства та останньо стаття проф. Василя Ленцика п. н. «Проф. Микола Чубатий — український історик і науковець» в «*Українському Квартальнику»,* том 31, ч. 3, 1975 р. в англійській мові. Не позбавлена біографічного матеріялу моя стаття п. н. «Історична заслуга проф. Миколи Чубатого», надрукована в часописі «*Свобода*», ч. 179 з 1975 р.

III.

Проф. Микола Чубатий народився 11 грудня 1889 року[1] в Тернополі, столиці галицького Поділля, яке завдяки своїй заможності й

[1] Поданий В. Ленциком у згаданій вище статті рік 1891 є мабуть друкарською помилкою.

близькому сусідстві із Східньою Україною, відіграло особливу ролю в українському відродженні. Рід Чубатих, за твердженням професора, був захожим і «виводив своє походження з козацького роду». М. Жданові відома «записка у хроніці маґістрату Тернополя, що за короля Яна Собеського прибув з Дубна одружений козак Чубатий, який осів на Волині, мабуть після битви під Берестечком». Від нього й вийшло кількадесят родин, а між ними й родина Дмитра Чубатого, батька Миколи, які оселилися в Тернополі та в околиці. Свого батька та матір Параскевію Зарихта називає професор заможними міщанами, свідомими свого козацького походження. Можливо, що в батьківськім домі та в його традиціях треба шукати джерела чому найвизначніший член роду Чубатих, Микола віддався науці історії соборної України. До того, щасливим збігом обставин, він, бувши студентом теології, дістав дозвіл великого митрополита Андрея Шептицького, водночас відвідували виклади української історії великого історика, Михайла Грушевського.

Закінчивши початковоу школу в Тернополі Микола Чубатий вчився у місцевій українській гімназії в роках 1900—1909 й завершивши науку іспитом зрілости з визначним ступенем, розпочав студії теології у Греко-католицькій Духовній Семинарії у Львові, яку скінчив у 1913 році. Після цього розпочав студії історії у львівськім державнім Університеті, звідки з приводу війни, перенісся в Університет у Відні, а згодом повернувся до Львова, де 1917 р. здобув докторський ступінь. В наступному академічному році студіював у семінарі відомого польського історика права Освальда Бальцера історію права польського та східньо-европейських народів, плянуючи габілітацію на доцента слов'янського права.

В історичних подіях відновлення державної незалежности Західньої України, брав Микола Чубатий активну участь. Зразу, як кур'єр і розвідник Центрального Військового Комітету, який підготовив листопадове повстання, зокрема перебрання влади у Львові, а згодом, як асистент державного секретаря освіти Аґенора Артимовича. Як член номінованої урядом ЗО УНР сорокчленної делеґації, Микола Чубатий брав участь у проголошенні злуки східніх і західніх українських земель в одну державну цілість у Києві. Повернувшись до Львова в половині 1919 року, працював, як журналіст, у щоденнику «Нова Рада» та в тижневику «Правда». В 1920 р. польська влада обидва часописи закрила.

В тому часі, літом 1920 р. постав у Львові тайний Український Університет, який у підпіллі проіснував до 1923 року. Микола Чубатий, який рік раніше був покликаний викладати історію українського права в Університеті у Кам'янці Подільському, чого із-за воєнних подій не міг здійснити, став професором цієї унікальної високої школи й членом її сенату. Покійний з гордістю любив пригадувати, що саме він, з доручення сенату, склав текст диплому, який признавав академічні ступені «В імені Української Народної Республіки та з волі Українського Народу». Цей Університет був першою академічною

установою, що ввела виклади історії українського права, як самостійного предмету, а на долю й заслугу проф. Чубатого припало бути першим викладачем цієї нової академічної дисципліни. З осені 1920 до літа 1925 продовжував Микола Чубатий ці виклади, результатом яких був перший, хоч далеко не повний, курс історії українського стародавного права. Після ліквідації Університету він продовжував виклади для студентів-правників, членів Студентської Громади у Львові. Автор цих рядків, який у семінарі професора історії польського права Пшемислава Домбковського, члена НТШ, готував свою докторську тезу, в потребі вів за нього виклади.

Згодом Микола Чубатий став викладати історію української католицької церкви в Греко-католицькій Духовій Семинарії у Львові, яка в 1928 році була перемінена на Богословську Академію. Повних дванадцять років, 1927—1939, провів він на цій важливій роботі, яка дала багате жниво: сотні священиків (між ними також епископів) познайомилися з науково уґрунтованою церковною й державницькою внутрішною суверенністю. Крім того проф. Чубатий дав ряд цінних наукових праць, зокрема з історії української церкви. Перервала цю працю друга світова війна, подібно, як перша перешкодила заходам у справі професури на Львівському Університеті. Виїхавши в серпні 1939 р., на самому передодні війни, до США на міжнародний конґрес католицької організації «Пакс Романа», М. Чубатий вже не мав змоги повернутися до Львова й залишився тут до своїх останніх днів.

IV.

Тверді умови американського життя, куди тверді, як були за польської окупації в Галичині, коли українські науковці, включаючи проф. Чубатого, тільки обламки часу — після заробіткової (найчастіше учительської) праці шість днів у тижні, могли віддати науці — не дозволили йому й тут присвятитися повністю науці. Перші два роки, про які він пише широко в своїй біографії-споминах, що про них була згадка вище, навчання в Колеґії св. Василія у Стемфорді й дальші роки плідної журналістичної праці в щоденниках «Свобода» й «Америка», журналі «Шлях» та в заснованім ним квартальнику «Юкреніен Квортерлі», якого редактором він був повних 13 років (1944—1957) «впали — за його висловом — усім тягарем на мене» й фатально відбилася на науковій продукції та не досить наполегливих, із-за браку часу, намаганнях дістатися на один з американських університетів й повністю присвятити свій час і сили (а прибув він до Америки вже п'ятдесятлітньою людиною) викладам й студіям коли не української, то східньо-европейської історії. Куряча фарма рятувала від нужди професора і його родину, а водночас припечатувала можливості й надії на змогу використати велике знання й непересічний аналітичний і синтезійний талант наскрізь непересічної людини та вченого, яким був Микола Чубатий.

Чимало труду й часу віддав проф. Чубатий на американському терені справі допомоги відновленому в Мюнхені Науковому Товариству ім. Шевченка та українським науковцям в Західній Европі і їх перенесенню до Америки; заснуванню Американського НТШ, купівлі для нього дому в Нью-Йорку й започаткуванню наукової діяльности членів Товариства. Був він також дуже активний у громадськім житті в США, зокрема причинився до відновлення Українського Конґресового Комітету Америки й скликання його першого післявоєнного конґресу, що відбувся 22 січня 1944 року у Філядельфії. Про ним започаткований орган УККА й редаґування його впродовж 13 років, була вже мова. Він вдержував живі зв'язки з американськими науковцями, зокрема тими, що цікавилися справами України й СССР й став членом низки американських наукових товариств. Послаблення цієї екстенсивної праці позначується з початком шістдесятих років і то з користю для покійного професора й української науки. Впродовж п'яти років він приготував до друку й надрукував свою найобширнішу, й можливо найціннішу, працю, понад вісімсотсторінкову «Історію християнства на Руси-Україні», яка появилася Р. Б. 1965. Неначе передчуваючи майбутність, в передмові до цієї праці заплянованӧї на три томи, він написав: «Повне виконання цього пляну на склоні мого життя спочиває в руках Всемогучого Бога». Мимо того, що автор пережив появу першого тому на десять років, його твір так і залишився незакінченим.

В останні свої роки професор особливо турбувався справою патріярхату Української Католицької Церкви й піклувався справами Українського Католицького Університету в Римі, якого деканом Правничого Факультету та професором історії українського права він був від заснування в 1963 р. до своєї смерти.

V.

З формальної кар'єри науковця слід ще згадати, що Микола Чубатий з 1926 р. був членом Українського Богословського Товариства у Львові, а з 1924 р. дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка, в якому сповняв відповідальні функції члена управи (1932—35) і заступника директора Історично-філософічної Секції (1937—39), а в Америці був основником і головою НТШ у США (1948—1952) й заступником президента Головної Ради НТШ (1952—1955). Був одним із засновників Українського Історичного Товариства та членом його управи. Був професором історії українського права Українського Вільного Університету, який в 1949 р. пошанував його почесним докторатом права. В 1947 р. УВУ видав третє видання його «Огляду історії українського права», яке є досі обов'язковим підручником усіх студентів права на цій високій школі.

З признанням слід відмітити зрозуміння проф. Чубатого для справи репрезентації української науки на міжнароднім форумі. Поборючи перешкоди формального й фінансового характеру, він узяв участь

у трьох Міжнародних Конґресах Історичних Наук. На VII-му, що відбувся у Варшаві 1933 р. він читав доповідь на тему: «Предмет історії українського права», що була неначе «пост мортем» для живої й творчої дискусії над цим предметом, яку вела славної пам'яті Комісія для виучування історії західно-руського й українського Права ВУАН. На X-му Конґресі в Римі 1955 р., в якому проф. Чубатий взяв участь, як член американської делеґації, він звів полеміку на тему стану й ролі української історичної науки в СССР з доповідачем, проф. А. Л. Сідоровим, яку надруковано в «Актах X-го Конґресу», а передрукував проф. М. Ждан у брошурі «М. Чубатий». В XI-му Конґресі в Стокгольмі 1960 р. проф. Чубатий прочитав доповідь «Київська Русь та виникнення трьох східно-слов'янських націй», яка стала предметом дискусії, в якій взяли участь відсмі академіки М. Тихоміров і Б. Рибаков, а згодом «Вопросы Истории» (ч. 12. з 1960) і «Український Історичний Журнал» (ч. 3. з 1961).

VI.

Розглядаючи науковий дорібок проф. Чубатого треба взяти до уваги, що він в ніякім періоді свого зрілого життя, не мав змоги повністю займатися наукою. Навіть викладаючи в Українськім Тайнім Університеті та в Духовій Семінарії чи Академії, він був примушений, за галицькою традицією, вчити в середних школах хліба ради. Отож був він, за американською вимовною термінологією «парт-тайм» науковцем. Але був справжним, серйозним науковцем й відійшов з цього світу, залишивши чималу спадщину.

Повної бібліографії праць покійного професора немає. З двох неповних, одну зладив він сам і вона була надрукована, як додаток до його автобіографії, поміщеної у згаданій раніше книжці Українського Католицького Університету з нагоди його п'ятиліття під авторовою назвою «Важливіші друковані праці наукового характеру». Як було згадано, всі позиції в цій бібліографії, яка до речі, чомусь зладжена без ніякої системи й до того не хронологічно, обнімають 51 чисел, не рахуючи 12 рецензій та 10 некрологів. 24 праці написані українською, 25 англійською і дві німецькою мовами. Бібліографія доведена до 1970, хоч книжка, в якій поміщена, позначена 1969 роком.

Бібліографія зладжена покійним Михайлом Жданом і надрукована 1970 р. була виготовлена без сумніву на основі бібліографії, зладженої проф. Чубатим, але вже за хронологічним порядком, без рецензій і некрологів. Вона має 53 позиції. В ній — п'ять позицій, яких немає в бібліографії зладженій проф. Чубатим, зате в бібліографії автора праць є три позиції (ч. 35, 45 і 51), які не втягнені в бібліографію М. Ждана. Отож в обох бібліографіях є 56 позицій наукових праць проф. Чубатого. Частина з них має характер науково-публіцистичний. Ці бібліографії слід доповнити за роки від початку 1970. Останньою позицією в бібліографії автора є цінна, мемуарна стаття

п. н. «Як народжувалася наука історії українського права» позначена роком 1969, в якому була написана і віддана до друку. Її надруковано в «Збірнику на пошану Івана Мірчука» виданім Українським Вільним Університетом в Мюнхені 1974 р. (стор. 140—148). Мабуть останньою статтею, що появилася друком була «Наукове Товариство ім. Шевченка. Його минуле і сучасне», поміщена в щоденнику «Америка» в числах 63—67, квітень-травень 1975 р.

Англомовні праці були надруковані в таких не-українських енциклопедіях і журналах: American Catholic Encyclopedia, Slavonic Encyclopedia, Journal of Central European Affairs, The American Slavic and East European Review, Review of Politics, Review of Religion, Diaconia i The Bulletin of the Polish Institute of Arts und Sciences in America.

VII.

Тематика праці і дослідів проф. М. Чубатого була дуже простора. Від «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньо-слов'янських націй» («Записки НТШ», т. 178, Нью-Йорк 1964), почерез «Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в.» (Записки НТШ, т. 134—135 та 144—145) до «Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки (Календар «Просвіти», Львів 1921 і відбитка) та «Історично-правні основи актів самостійности та соборности України 1918 і 1919 рр.» (Правничий Вісник, книга друга, Нью-Йорк 1963) йшов тисячолітний шлях його наукового зацікавлення й труду. Він залюбки підкреслював у листуванні і в розмовах, що молодші українські історики цікавляться недавньою історією України й лише рідко виходять поза визвольні змагання 1917—18 років, а без основного пізнання нашої середньовічної історії не можна знайти й зрозуміти синтези українського історичного процесу. З наполегливістю місіонера він переконував молодших істориків «переставитися на істориків українського середньовіччя» й заявляв, що він самий «в засаді є істориком української старини, середньовіччя, в чому допомагав мені перебіг моїх студій церковних, історичних та юридичних» (з листа до С. Горака з 26 листопада 1970 р.). Та мимо цієї заяви в силу обставин він залишиться в аналах української історичної науки в першу чергу істориком української церкви та права. Та заки перейти до цих ділянок слід відмітити ще такі *загальні праці* проф. Чубатого: «До питання про початки української нації» («Діло», 1931, чч. 15—19); «Ще дещо про початки українського народу» (там же, 1931, ч. 47); «Київська Русь у нових советських та польських дослідах» (Збірник на пошану Зенона Кузелі. Записки НТШ, т. 169, 1962); „The Ukrainian and Russian Conceptions of the History of Eastern Europe" (Proceedings of the Philosophico-Historical Section of the Shevchenko Scientific Society, Vol. 1., 1951); „Two conceptions of Ukrainian Nationality in their Historical Development", Ibid. Vol. II, 1953); „The Problems of Modern Ukrainian Historiography" (Bulettin

of the Polish Institute of Arts and Sciences in America, New York, 1944) і «Українська історична наука» («Америка», чч. 110—112, 114—117, 119—122, 1970 та відбитка, 1971).

Із вище поданих праць найбільше уваги істориків притягнула одна з найраніших праць, а саме, «Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець 14 стол.». Ця праця мала стати основою для габілітації на Львівському Університеті, що із-за воєнних подій не сталося. Основну рецензію на цю працю написав визначний історик державного права й секретар «Комісії для вичування західно-руського й українського права» ВУАН, проф. Лев Окіншевич. Вона була надрукована в «Працях» названої Комісії випуск третій, Київ, 1927 р., стор. 432—438.[2] Подавши велику кількість критичних заміток, він привітав працю й дав їй високу оцінку. «У цілому, писав він, треба визнати монографію М. Чубатого за дуже й дуже визначне явище в науці історії українського права, а ґрунтовне обзнайомлення з нею за цілком необхідне для її дослідників. Треба чекати, додає критик, на нові роботи М. Чубатого та сподіватися, що ними покладе наш вчений солідну вкладку в загальні здобутки молодої української науки» (стор. 438).

Окремий огляд цієї праці помістив проф. Окіншевич також у журналі «Польмя» (1926, кн. 4). Тривалу вартість праці підтверджують згадки й полеміка з нею в нових працях визначних учених, а саме В. Т. Пашуто «Образование Литовского государства» (1959 та В. І. Пичета «Белоруссия и Литва XV—XVI вв.» (1961).

VIII.

Серед численних праць з ділянки *історії української,* зокрема католицької *церкви,* слід назвати першу, яку М. Чубатий відмітив у своїй бібліографії, як «дебют» п. н. «Змагання до релігійної унії з Римом на Галицькій Руси в першій чверті XIII стол.», надрукованій в «Альманаху Українських Богословів», Львів 1913 та другу п. н. «Митрополит Іпатій Потій, апостол церковної унії. В 300-ліття смерти», Львів 1914. Після цих студентських праць, які появилися на 24 згл. 25 році життя їх автора, прийшла його докторська теза п. н. «Західна Україна і Рим у XIII столітті у своїх змаганнях до церковної унії» (Записки НТШ, чч. 123—124, Львів 1917 і відбитка),[3] яку зрецензував Шамрай в «Україні», ч. 3 з 1924 р. та «Про правне становище церкви в козацькій державі» («Богословія», том III, чч. 1—2,

---

[2] М. Чубатий, М. Ждан і В. Ленцик подають помилково, що ця рецензія появилася в «Україні» 1927 р., мабуть, помішавши її з рецензією Л. Окіншевича на іншу працю. Також, подаючи, що праця була надрукована в «Записках НТШ», ч. 134—135, забули додати, що її друга частина була поміщена в ч. 144—145.

[3] М. Ждан помилково в наголовку праці подав XII століття (стор. 21), а автор і В. Ленцик ч. «Записок» подали 123.

стор. 19—53 і 181—203 та відбитка 1925).[4] Ця остання праця діждалася трьох серйозних рецензій найвизначніших знавців предмету: голови згаданої вже Комісії для виучування історії українського права, акад. Миколи Василенка й її секретаря проф. Лева Окіншевича та проф Гайнріха Шмідта. М. Василенко, в «Працях» своєї Комісії, випуск третий з 1927 р. (стор. 461—463) мимо суворої критики автора за написання праці нашвидку й без використання основної літератури, що, за словами критика, «з наукового боку — велика хиба» і за зайве збільшення кількости назв Лівобережної України за Гетьманщини назвою «козацька держава», дає добру оцінку досі мало відомому авторові стверджувати, що «Статтю д-ра М. Чубатого написано талановито» (стор. 462). Критик сподівається, що автор повернеться до своєї теми, яка заслуговує на більшу увагу, ніж це було досі й додає: «А коли цю увагу зверне на неї такий талановитий автор, яким виявляє себе в своїх працях д-р Чубатий, історично-правнича наука збагатиться на новий цінний дослід» (стор. 463). Рецензія Л. Окіншевича була поміщена в «Україні», ч. 4 з 1927 р. стор. 192—195), а Г. Шмідта в „Savigny Zeitung für Rechtsgeschichte“, Kanonische Abteilung, IV., 1926. Із праць з історії української церкви слід ще назвати статтю М. Чубатого «Історія української католицької церкви» в «Книзі Знання. Українська Загальна Енциклопедія», том 3, Львів 1934; лекції в Греко-католицькій Духовній Семінарії, у Львові п. н. «Історія уніонних змагань в Українській Церкві», вип. I—II, Львів 1937, 2-е видання, Рим 1942,[5] а передовсім імпозантний перший том «Історії Християнства на Руси-Україні» доведеної до 1953 року, Рим—Нью-Йорк 1965, який має понад 800 сторінок. Бібліографія автора (стор. 137) подає такі рецензії на цю книгу: П. Коваліва (Логос, 1966, т. 2), о. В. Лаби (Голос, 1966, т. 3), І. Витановича (Овид, 1966/I), о. П. Хомина (Наша Мета, 1968, чч. 11-26, 30, 38, 51) та проф. Оскара Галецького (The American Historical Review, т. 77, ч. 4, 1967), який називає цю книгу «імпозантним вкладом у вільну українську історіографію» й підкреслює, що вона не тільки дає історію української церкви, але й «огляд поставання й розвитку своєї нації» (стор. 1364). Не менш позитивною є рецензія проф. Любомира Винара (Український Історик, 1—4 (17—20), Рік V, 1968, стор. 152—154), який підмічуючи значні пропуски важливої літератури, стверджує, що «праця проф. М. Чубатого є монументального характеру і становить один з найповажніших здобутків української історіографії у вільному світі». На цю працю відгукнувся також «Український Історичний Журнал» в Києві, в ч. 6 з 1969 р. Польський історик А. Поппе в своїй статті поміщеній в цьому журналі п н. «Заснування митрополії Русі в Києві» не погоджується з проф Чубатим щодо автономного положення церкви на

[4] В бібліографіях вище поданих осіб пропущено в наголовку праці початкове слово «Про».

[5] В. Ленцик згадує в некрологу М. Чубатого, що ця праця була видана в Німеччині 1947 р. Отож це було б третє видання.

Русі. В листі з 8 березня 1970 р. проф. Чубатий згадує про рецензію на його «Історію Християнства» Рудольфа Мюллера в Jahrbücher für Osteuropäische Geschichte.

IX.

Мабуть без остраху за помилку можна твердити, що найціннішим й найтривалішим вкладом Миколи Чубатого у скарб української історичної науки є його піонерський труд для, мабуть наймолодшої й досі ще повністю не дозрілої, науки *історії українського права.* З'ясовуючи широкій українській громаді історичні заслуги свіжо спочилого проф. Чубатого автор цих рядків написав: «Професор Микола Чубатий належить до найбільш заслужених науковців на основі потрійної заслуги для української науки: як основоположник системи історії українського права, як перший викладач цього предмету та як автор першого — хоч далеко не повного — підручника цієї молодої ділянки української історичної науки. Власне ці три «першенства», більш, як всі інші (а їх чимало) заслуги покійного професора запевнюють йому тривале й почесне місце серед наших істориків, зокрема серед істориків українського права».[6] Надіючись, що небаром буде нагода ширше й глибше з'ясувати постать і труд проф. Чубатого[7] тут підмітимо його заслуги на ділянці історії права лише дуже загально.

Михайло Ждан в цитованій уже праці «М. Чубатий» згадує, що трилітній період професора українського права в тайнім Українськім Університеті він уважав найбільш успішним в своїй науковій, не лише навчальній, праці (стор. 8). Плодом цих трирічних трудів був перший підручник цієї ділянки, який подавав джерела та державне право перших двох діб української історії: княжої й литовсько-руської. Його назва така: «Огляд історії українського права. По запискам проф. д-ра М. Чубатого. Історія джерел та державного права».[8] Ця праця мала три видання. Перше з 1921 р. подавало тільки джерела та державне право першої доби, друге з 1922 р. обіймало першу, доповнену добу й добу другу та було позначене як «Частина I і II». Третє видання вийшло заходами УВУ в Мюнхені 1947 р. в двох окремих частинах. На примірнику другого видання «Огляду», що його підписаний одержав від автора цих рядків, після підзаголовка «по записскам за викладами проф. д-р М. Чубатого» автор власноручно дописав «на тайнім Українськім Університеті у Львові в рр. 1920—1923. II. Поширене видання». Внутрішня обкладинка цього оригінального

---

[6] Я. Падох: Історична заслуга проф. Миколи Чубатого. «Свобода», ч. 179, 1975 р.

[7] Правнича Комісія ІФС НТШ підготовляє том «Записок НТШ» на пошану М. Чубатого.

[8] Самий автор, Ждан і Ленцик цитують цю працю неточно й невірно подаючи, що були лише два її видання.

видання поміщає в собі тризуб, Теміду з перев'язаними очима, знак параграфу й орнамент. На цім, за твердженням автора, одним з трьох, справлених ним примірників книжки, є ще власноручна дедикція власникові примірника та підпис автора. На переді книжки подані машинописом сім сторінок «запримічених (автором) важливіших похибок», який є 319! Автор замічує, що вони часто міняють зміст тесту, тому лише цей примірник та два другі справлені автором можна уважати автетичними.

Ця праця унікальна. Є вона *першою* ластівкою, хоч і як обмеженою, змістом, бо містить тільки частину правничого корпусу й щодо часу, бо кінчається на 1569 р. Сам автор у своїй бібліографії надрукованій в згаданім вище виданні УКУ підмічує, що його «Огляд» — «Це перші виклади того предмету в українській науці взагалі» (стор. 134). Тому треба квестіонувати погляд М. Ждана, що це «були одні з перших викладів цього предмету українською мовою» (стор. 8). Професор історії українського права Ростислав Лащенко почав свої виклади на УВУ в Празі не скоріше, як пізньою осінню 1921, а виклади проф. Чубатого на тайнім Українськім Університеті у Львові розпочалися ранньою осінню 1920 р. Так само надрукування викладів проф. Чубатого на два роки попередило появу в друці викладів проф. Лащенка, якого дві частини курсу історії українського права п. н. «Лекції з історії українського права» були надруковані щойно 1923 і 1924 рр.

Праця проф. Чубатого здобула прихильну критику київського історика В. Новицького, який на загал прийняв схему викладу проф. Чубатого, зокрема підмітив втягнення в його систему періоду руського права (tempus iuris ruthenicalis) 14—15 століть. («Україна» 1929, IX). Також дуже прихильно оцінив цей піонерський твір згаданий раніше авторитетний знавець історії українського права проф. Л. Окіншевич, який окреслив його «найґрунтовнішим і найсолідніщим викладом історії українського державного права і його джерел» («Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства». Мюнхен, 1947, стор. 1). Непроминальну вартість «Огляду» засвідчує свіжа полеміка російського вченого проф. В. П. Шушарина, який в своїй праці п. н. «Современная буржуазная историография Древней Руси» (Москва, 1964) кільканадцять разів згадує «буржуазні» погляди автора «Огляду» й з ними полемізує.

На увагу заслуговуть дві праці проф. Чубатого німецькою мовою. Одна це „Literatur der Ukrainischen Rechtsgeschichte in den Jahren 1919—1929 надрукована в «Przewodnik historyczno-prawny», Львів 1930, ч. 2, 3 і 4 і відбитка 1931) та „Gegenstand der Geschichte des Ukrainischen Rechtes" виголошена на Сьомому Міжнародньому Конґресі Історичної Науки у Варшаві 1933 р. й надрукована того ж року в окремому виданню НТШ. Перша праця дає дуже солідний і не менше талановито поданий огляд цього колосального труду вложеного в 30-их роках передовсім київськими вченими в досліди історії українського права, які й на ділі утворили цю нову ділянку українознавчої науки. Без цього огляду не

обійдеться ніякий дослідник на цьому полі, без огляду якій добі він не присвячував би своїх дослідів. Друга вище подана праця познайомила істориків світу з фактом існування дисципліни історії українського права та її предметом і схемою. Останньо надрукована мемуарна стаття п. н. «Як народжувалася наука історії українського права» (Збірник на пошану Івана Мірчука, УВУ, Мюнхен 1974) доповнює вище обговорені праці споминами людини, яка була батьком новонародженої дисципліни, або щонайменше стояла при її колисці. Вже цього вистачає, щоб зберегти її тривалу, добре заслужену, пам'ять.

З архіву

† *В. Міяковський*

ЛИСТИ С. О. ЄФРЕМОВА ДО Є. Х. ЧИКАЛЕНКА*

(Редакція М. Антоновича)

З матеріялів Музею-Архіву ім. Дм. Антоновича при УВАН
у Нью-Йорку, США.

XII.

9. V. 1926. Київ.

Любий Євгене Харлампович,[215]

Горе мені, грішному сущу!.. Так я перед Вами завинив і заборгував, не відписавши аж на два листи, що вже й починати соромно. Ну, та недурно ще не перевелись на світі Сірки, у яких можна в потребі очей позичити...

Річ у тому, що ніколи ще за все моє життя (а як знаєте, ледарем я не був) не доводилось мені так тісно, як тепер. Цілісенький день і половину ночі — як у плузі, і все ж, лягаючи спати, ніколи не маю чистого сумління, що зробив усе, що треба було. А на цьому найбільш терпить листування: підожде, мовляв — та й долежуються у мене листи до того, що вже соромно й озиватись до добрих людей. Отже простіть і не ремствуйте, та й озивайтесь, як буде час та охота.

З роботи моєї за цей час найбільше сижу над III-м томом «Словника» (кінчаю оце 25-й аркуш) та над академічним Шевченком (іде 30-й аркуш коментарія до Щоденника).[216] Підганяв роботу, хотів до літа скінчити, але бачу, що не впораюсь. А тому й не впораюсь, що кожного дня вклинюється якась дрібніша робота, забірає час, одтягає увагу, розбиває настрій. Мабуть обидві ці більші праці вийдуть вже на осінь. А тим часом випускаю оце, переробивши, свою стару книжку про Франка,[217] випустив збірник про декабристів на Україні,[218] зредактував збірника Шевченкового[219] та

---

* Продовження, див. «Український Історик» ч. 45—46, стор. 136—142.

215 Лист на чотирьох сторінках. Папір як і попередній лист.

216 Видання, про які говориться, зазначені в прим. 114 і 115.

217 Спершу свою працю про Івана Франка під заголовком «Певец борьбы и контрастов» опублікував С. Єфремов у «Киевской Старине» за 1903 р., опісля переробивши її, видав українською мовою (Співець боротьби і контрастів, Київ 1913 р.). Третє перероблене видання під назвою «Іван Франко» вийшло в Києві 1926 р.

218 Збірник «Декабристи на Україні» вийшов під редакцією С. Єфремова і В. Міяковського у 1926 р. (Збірник Історично-філологічного відділу, ч. 37).

219 «Шевченко та його доба». Редактори С. Єфремов, М. Новицький і П. Филипович. Перший збірник під цією назвою вийшов 1925, а другий, про який, мабуть, мова 1926 р.

Кулішевого[220] (лежать за браком коштів), певне доведеться захожуватись коло збірника, присвяченого Франкові.[221] Спитаєте — чому все збірники та збірники? Я думаю, що для українського слова час аналогичний тому предсвітові української преси, який ми переживали перед 1905 р. Як пригадуєте, тоді теж збірниками надолужували. Ріжниця тільки в тому, що тоді на самій белетристиці виїздили, а тепер на наукообразній літературі. А поза тим схожість велика.

«Словників» у нас нових не виходило. Не бійтеся, що Вас Кияне випередять з господарським словником. У нас не поспішають. Надто з грішми. От напр., за III-ій том Словника, що я редактую, ми вже більш року майже ні копійки не бачили та й друкарня не вправляється, і те, що мало вийти на початку 1925 р., дай боже щоб вийшло в кінці 1926-го. Темп отого створіння, що на «скору роботу» скаржилося.[222]

«Подєбрадку» дістав, — дякую. Втішні карикатури. Мабуть з Юрка буде пуття. Найбільш зацікавлення викликала тут парсуна шановного академика. Але як би Ви про його знали все, то мабуть і карикатура ще й иншого могла б прибрати вигляду. Погань, а не чоловік! — простіть на цім слові, що вирвалось мимоволі.[223]

Зате втішив нас Мик(ола) Карп(ович).[224] Приїхав веселий, бадьорий, енергійний. Розповідає багато. Аж кипить планами. Я стрівся з ним першого ж таки дня в Харькові (був там на правописній нараді), бачив його й тут — на сцені й так просто. І про Вас розпитав його. Тепер поїхав на гастролі до Полтави та Харькова. Але мрія його — отаборуватись у Київі й відбудовувавти зруйнований доценту курбасівщиною український театр,[225] дуже важка це справа, бо театр (будинок) ледве чи він дістане, але вже й те добре, що енергії не бракує: в цьому половина успіху.

Ваші «Спомини» забрав у мене Івашко та й зачитав. Отже, коли маєте — вишліть другий примірник (Академія Наук, Комісії новітнього українського письменства). Петрусь оце приїхав до Київа, шукаючи видавця на «Спомини». Єсть їх кілька, але все народ шахраюватий: і рибки наловить, і

---

[220] Збірник під редакцією С. Єфремова і О. Дорошкевича вийшов у Києві 1927 р.

[221] Плян не здійснений.

[222] Прогнози С. Єфремова виявилися надто оптимістичними: третій том словника вийшов трьома частинами 1927—28 р.

[223] Подєбрадський гумористичний журнал видавала група студентів Академії. Мова про листопадове число 1925 р., в якій була поміщена карикатура на М. Грушевського. До слова «академика» Є. Чикаленко поставив хрестик, а внизу під текстом червоним олівцем дописав: М. Грушевського. Хто малював цю карикатуру сказати трудно. На наше прохання п-і О. Радиш перепитувалася Матушевського і Холодного в Нью-Йорку. Матушевський твердив, що малював Петрусь Холодний, а Холодний навпаки, що Матушевський. Н. Русова, побачивши карикатуру, висловила здогад, чи не Мако малював її, бо в той час «він малював подібні карикатури». Той факт, що С. Єфремов згадує Юрка, як автора шаржу, можна було б висловити думку, що карикатуру малював Юрій Федорович Вовк.

[224] Перед від'їздом на Україну восени 1925 р. Микола Карпович Садовський на прощання ставив драму «Тарас Бульба», виконуючи головну ролю в п'єсі. Вистава відбувалася в Празі.

[225] Очевидно М. К. Садовський (тай С. Єфремов) були прихильниками народного театру і неприхильно ставилися до модернізму Л. Курбаса.

ніг не замочить. Ваша давня теорія блискуче справдилася: стільки жуликів у нас наплодилося, що й не продихнеш.[226] Отже все, виходить, гаразд...

Бувайте здорові і Богу милі. Привіт Ю. М-ні і всім, з ким бачитеся. Цілую братерськи.

Ваш Сергій Єфремов.

XIII.

31. VIII. 1926.

Любий Євгене Харлампович,[227]

Давно не писав до Вас, а оце навідавшись до Київа, застав т. III Споминів. Дуже дякую. Це певне коректа? Як вийде, то нехай мені вишлють, бо тут багато Споминами цікавляться. Т. 1—2 ще не одержав.

Літую в Дзвінковій, над Ірпенем, і до Київа оце вже другий місяць рідко наїзджаю. Спочив трохи і поправився дуже: аж понад 5 пудів маю.[228] Ще ніколи зо мною такого не було. Старість чи що? А разом спочиваючи, написав для німців (на замовлення проф. Фасмера)[229] історію українського письменства. Оцим тільки й можу похвалитись, решта ж це таке, що нема про що й згадувати.

Як Ви? Де літували? Що пороблясте (окрім Щоденника, звісно)?

Привіт Ю. М-ні і всім, з ким здибаєтеся.

Ваш Сергій Єфремов.

---

226 Маючи на увазі це місце з листа С. Єфремова, В. Міяковський зробив таку виписку з листа Петруся до батька від 1 липня 1924 р.: «Недавно був тут Павло Комендант, котрий ще у Київі роспитувався у мене за тебе і питав, чи не можна тобі чим допомогти. Тут я запитав його звідки він тебе знає і відповідь дістав саму неждану — «Євген Харлампович, після того як я збанкрутувався на виданні журнала «Сяєво», сказав про мене фразу «не страшно мені тепер за укр. справу, раз на ній починають мошеники заробляти» — Згадував він це без зла до тебе, бо пояснює тим, що він запросив редактором Стешенка і завдяки тому посварився з Серг. Олександр., котрий нібито неправдиво освітив тобі справу відразу після твого повороту з Галичини». Євген Чикаленко, своїм стилем, до слова «мошеники» поставив зірочку, а під текстом написав: «Я сказав — «сукин син».

227 Листівка розміром 10½ х 14¾ см. Відтепер листи стають коротші. Крім XIV і XVIII це все листівки.

228 Пуд приблизно 16 кілограмів.

229 Max Vasmer — визначний славіст (1886—1962). У той час директор Слов'янського Інституту при Берлінському університеті. Про цю працю С. Єфремова знаходимо згадку в листі Д. І. Дорошенка до В. К. Липинського від 12. 12. 1927: «...коли проф. Vas(mer) недавно в розмові зі мною назвав русофобством в одній роботі С. Єфремова (надісланій сюди для друку по німецьки в Історії Слов'ян(ських) Літератур, що видає Vasmer) згадку про указ 18 мая 1876 р., то таке саме русофобство знайдеться і в мене...» (В. Липинський, Архів, том 6, Філядельфія 1973, стор. 272).

XIV.

17. IX. 1926.

Любий мій Євгене Харламповичу,[230]

Роздивившись, я й сам догадався, що присланий од Вас примірник (з виправками та додатками) мабуть для Петруся і вже передав йому. А потім прийшов і Ваш лист, що тую догадку мою ствердив. Отже «все в порядку». До речі: одержав із Львова всі три випуски і дуже дякую. Думаю про них зробити доповідь в академічній Комісії громадських рухів цієї осени.

Це велика буде шкода, що не знайдеться видавця на Вашого Щоденника.[231] Я вже думав, чи не можна б його у нас видрукувати, але, розміркувавшись, кинув цю гадку. Мабуть ще не прийшов час. Та й фінансове становище наших видавництв якось раптом погіршало. Цілу низку вже принятих праць, та ще й першорядної вартости, вертають видавництва, бо не спроможуться видати. Найбільш мені шкода, що довелось таким чином зректися видання цензурних матеріялів, — матеріял такий, що читається, немов уголовний роман, а все чистісенька правда. А видавця на цей сенсаційний матеріял так і нема!...

Про Укр. Інститут у Німеччині мені писали докладно Дм(итро) Ів(анович) та п. Галя з п. Зіґмунтом.[232] Вже навіть намічено дещо для його зробити. Дуже було б добре, коли б справа пішла.

Був у мене влітку Василь Пилипович.[233] Ледве додибав, сердешний. Постарів, знемощів. На жаль, захопив він мене саме на відїзді, так що я міг поговорити з ним тільки з півгодини. І Вас згадували, — чи Вам не икалося. Він написав свої згадки про книгарню, досить цікаві, хоч не оброблені, — і лежать покищо, бо видавця біг-дасть...

Остання новина у нас — це ювілей Мих[айла] Серг[ійовича]. Знято[234] такий галас і такими непристійними способами, що врешті тільки дивуєшся, як чоловікові бракує такту, щоб не понижати себе й не плювати на власну минувшину, за яку ж і справляється той ювілей. Видко, на те б'є, що правди не можна сказати, але есть же історична Немезида, яка не прощає опльовування того, що все ж стоїть твердо. Ну, та побачимо.[235]

Посилаю Вам «останнє видання» своєї парсуни: мабуть так одмінився, що й не пізнаєте. Другий примірник і листа — Олекс(андрові) Ігнатовичу.

Бувайте здорові! Цілую Вас. Добрим людям, що коло Вас, привіт од мене.

Ваш Сергій Єфремов

---

230 Лист на трьох сторінках паперу як і ч. XI (прим. 210).

231 Вийшов уже після смерти Є. Х. Чикаленка у видавництві «Червоної Калини», Львів 1931. 496 стор.

232 Український Науковий Інститут у Берліні існував до 1945 р. Д. І. Дорошенко, Галя Келлер-Чикаленко та її чоловік.

233 В. П. Степаненко, колишній завідувач українською книгарнею в Киеві. Офіційно книгарня «Киевской Старины». Кольоритна постать початку століття.

234 Єфремов написав «піднято», а потім поправив на «знято».

235 Реакція Єфремова на ювілей М. Грушевського гостра, однак її поділяв і В. В. Міяковський.

XV.

11. XII. 1926. .

Любий друже[236]

Наснились Ви мені оце. Ніби приїхали до Київа й переказали мені про те, а я шукаю-шукаю Вас і не можу знайти... Мабуть тому, що про Вас думав.

Не ремствуйте, дорогий, що рідко і неакуратно пишу. Страшенно занiколилось. Ось нехай трохи оброблюся, то буду акуратніший.

Сьогодні послав Вам нову книжечку, то — збірник, присвячений П(етрові) Я(нуаровичеві).[237] Трохи запізнились ми з ним, — ну, та краще пізно...

Другі примірники передайте Ол(ександрові) І(гнатови)чу з подякою за тепле, дружнє слово.

Як ся маєте? Що коло Вас?

Привіт Ю. М. і всім добрим людям.

Бувайте! Ваш Сергій Єфремов

XVI

31. XII. 1926.

Любий Євгене Харлампoвичу,[238]

Дуже радий, що догодив Вам книжками. Незабаром має вийти наш Словник (1—3 вип. III-го тому), — я його Вам зараз же вишлю.

З «коронами» й у нас діло зленьке: теж доводиться з великими труднощами їх діставати. Нехай це трошки полекшить Вам Ваше самопочуття — що, мовляв, не мені самому важно. Що треба буде допомогти при друкуванні Ваших спогадів — звичайно, зроблю з охотою. Петрусь ще мені про це нічого не казав, та й давно я його бачив.

А Левко[239] мені подобається за свою «безтактність і дерзость! Хай дерзить! З цими песиголовцями инакше не можна. Напр., як обійтися з таким-от дурнем, прости Господи, як Кир(ило) Студинський:[240] приїхав, поводився як лакей — і тепер усякі брехні друкує, що викликають гомерний регіт. Тут і «дерзостью» не проб'єш товстої шкури.[241]

Якщо можна, пришліть мені вирізку з «Укр. Життя» з патретом. У мене єсть, але мене прохають дістати для якоїсь збірки.

Лагодимо збірника на спомин про М. В. Лисенка. Чи не могли б Ви прислати своїх про його згадок? А може можна виняти щось з Вашого

---

236 Поштова листівка стандартного розміру. Пор. прим. 227.

237 Пор. прим. 66, 71 і 76 та текст листів до них.

238 Поштова листівка того ж розміру як і попередні.

239 Левко Євгенович Чикаленко соціяліст, рішучий ворог комуністів і зміновіхівства. У наступному реченні ще один доказ на те, що «песиголовцями» Єфремов називав большевиків та їх прислужників.

240 Тодішній голова НТШ у Львові. Спричинився до нагінки на Єфремова. Пізніше відомий з афери В. Юрченка. Навіть така спокійна і м'яка людина як Д. І. Дорошенко відзивався дуже неґативно про Студинського (В. Липинський, Архів, т. 6).

241 Єфремов таки не витримав і відповів К. Студинському в «Ділі», а за це накликав на свою голову цькування большевиків.

щоденника? Коли ж ні, то напишіть. Добре б було од Вас мати про його слово.

Модестові П(илипови)чу кланяйтесь і перекажіть, що розшукую його панночку.[242] Покищо на слід не натрапив, але не трачу надії. Тоді як знайду, напишу про рукописи.

З новим роком вітаю Вас усіх і братерськи цілую.

Ваш Сергій Єфремов

XVII.

27. I. 1927.

Дорогий Євгене Харламповичу.[243]

Портрети одержав. Спасибі. Пару віддав Петрусеві.

Щодо споминів Стороженка,[244] то з ними зовсім не така певна справа, як Вам казано. Мені дуже їх розхвалив Д(митро) Ів(анович),[245] то я й переказав у «Слово». Я їх ще й не бачив. Коли вони такі, як Ви пишете, то ледве чи їх надрукують. Їх ще тут немає.

Тутешні юристи прохали мене розвідати про проф. Дністрянського[246] — що воно за людина і яка його наукова репутація. Він, здається, тепер у Празі, то чи не могли б Ви, розпитавшись у його товаришів, подати мені ці відомості. Він щось писав до Академії, але опікшись на Студинському, треба й Дністрянського студити.

Про видавницькі заходи свої Петрусь мені нічого не казав. Мабуть ще не вияснилось.

Словники ще не «ізлізли». З дня на день чекаємо, що вийде 1-ша половина III-го тому. Вона давно готова, та видавництво щось моняється. Як вийде, зараз Вам вишлю.

Бувайте! Ваш Сергій Єфремов.

XVI.

29. III. 1927.

Простіть, дорогий мій, за мою неакуратність.[247] Останні місяці стільки мав роботи, що на листування вже й скупого часу не лишалося. Гнав Шевченка (якого Вам вишлю), щоб випустити до роковин. Цю роботу скінчив, але тим часом назбіралося сила всякої иншої, так що й тепер мало що мені полекшало, і на листи так само важко мені відповідати з давньою

---

242 М П. Левицький (пор. прим. 187. Ідеться про якийсь його твір).

243 Листівка, як і попередні.

244 Микола Стороженко — історик. Жив на еміґрації в Юґославії.

245 Дорошенко. Свої спомини М. В. Стороженко переслав Д. І. Дорошенкові в Прагу. Вони мали бути друковані в «Хліборобській Україні», однак журнал перестав виходити. Ідея друкування споминів члена багатої панської родини в Радянській Україні — зовсім фантастична.

246 Станислав Дністрянський (1870—1935) — учений правник. Член НТШ і ВУАН.

247 Лист на чотирьох сторінках Папір як і лист ч. XI та цілий ряд попередніх. Висланий рекомендованою поштою (ч. рек. 535 — штемпель 30 березня 1927).

акуратністю. Чую, що люде за це на мене ремствують, а нічого вдіяти не можу. То вже вибачте!

В справі Батя[248] нічого зробити не можна. У нас тепер, хай він знає, ніяких гімназій нема, немає й сліду від них. Усі документи з колишніх шкіл, що збереглися (розуміється, документи, а не школи), передано до окружного архіву, і архив може справку (тепер у нас кажуть «довідку») видати лиш тоді, коли до його звернеться офіціяльним шляхом, себто насамперед той, кому тую довідку треба мати. Сторонній людині нема чого й потикатись. Отож хай Бать і звернеться до місцевого радянського представництва, — це єдиний, здається мені, шлях і єдина рада.

Так само не можу вволити Вашу волю і щодо книжок (Шафонського, Василенка та Лазаревського) для д. Грабини[249] — з причин, які Ви певне зрозумієте. Ці книжки й за звичайних часів було б важко дістати, бо в продажу їх не було давно вже. Ні бібліотеки, ні поодинокі вчені, що їх мають, звісно ,не можуть посилати їх на непевну долю за кордон, з риском на 90%, що назад вони не вернуться. І взагалі тепер у нас не рекомендується випускати книжок з хати, бо инакше розтане вся бібліотека. У мене в самого попропадало чимало книг, яких тепер не знайти. Хоч і дуже мені цеє прикро, а мушу й тут додержати мого теперішнього правила: у мене в хаті нехай хто хоче приходить і читає, а за поріг книжки не випущу. Це наслідок гіркого досвіду. Думаю, що Ви це зрозумієте і не ремствуватимете на мою «скупість».

Дуже радий за Вас, що матимете притулок у «своєму» Академичному Домі.[250] Що то значить — свого часу зробити жертву до діла! Але чи думали ми з Вами 25 років тому, коли Ви — пам'ятаю — радились зо мною, куди приткнути оті «зайві» гроші, що це буде не самим Донкихотським вчинком? Я тепер часто пригадую сентенцію, яку десь був вичитав: «ни одно доброе дело не проходит безнаказанно», — випадок з Вами покищо єдиний, що ту сентенцію надщерблює. Коли б чоловік знав, де впаде, то б соломки підмостив; коли б свого часу люде могли вгадати, щó буде, то скільки б і в нас знайшлось тоді таких, що захоплювалися б українською ідеєю, як Ви мовляли, не до глибини душі, а до глибини кишені!.. Розворушились якось спомини про давні часи і людей од Вашої звістки, і я щиро позлорадствував над людьми, що не мали Вашого, на тодішню мірку, дурного звичаю захоплюватись ідеєю до глибини кишені.

З приводу щоденника я за Вас боюся... Коли згадки Ваші про plusquamperfectum стільки громів на Вашу голову стягнули, то що буде після опублікування щоденника з близьких часів! Адже мало не всі герої Ваших останніх записок ще, хвалити Бога, живі і... чи всидите ж Ви спокійно навіть в Академічному Домі у Львові? Чи не доведеться Вам заздалегідь вже пакуватися й вибиратись навіть не на Кубанські степи, а десь на Марс, щоб утікти від ображених і зневажених знаменитостей нашого рід-

---

[248] Олекса Бать. Здібний і веселий, але лінивий студент спершу в Подєбрадах, а опісля в Берліні. Батько його був лікарем у прикордонній смузі за царських часів і рятував одного разу Д. Антоновича, коли той, виконуючи підпільні обов'язки, попався в руки жандармів.

[249] Леонид Грабина, проф. Української Господарської Академії в Подєбрадах. Викладав геодезію.

[250] Академічний Дім у Львові придбано перед Першою Світовою Війною за гроші Євгена Харламповича Чикаленка.

ного куточка? Ну, та це мабуть справа не така близька, і матимете час над своєю долею добре поподумати.

Якщо бачите В. К. Старого, то перше, кланяйтесь йому, а друге — скажіть, що лист його лежить у мене між тими, що вимагають негайної відповіді. От тільки оброблюсь трохи, то й одпишу, хоч і не знаю, коли саме.

Привіт Юлії М-ні. Як Ваше здоровля?

Бувайте здорові! Ваш Сергій Єфремов.

XIX.

26. II. 1928.

Любий Євгене Харлампович,[251]

Для Ярини Іванівни попробую щось зробити, але надії мало. Посилати звідси гроші дуже трудно, і я не певен, чи можна буде вислати.

Цими днями вишлю Вам III-ій том Грінченкового Словника, що вийшов оце свіжо.

Поміж иншою роботою працюю я над листуванням Коцюбинського, упорядковуючи його до друку. Поміж Вашими матеріялами, я бачив, є десятків зо два листів Коцюбинського, починаючи з 1908 р. Отже прохаю Вас — 1) дозволити їх використати і 2) помогти відшукати листи з попереднього часу, бо ж, очевидно, Ви з ним почали не 1908 р. листуватися. Де можуть бути ті листи, яких не видно серед Вашого матеріялу?

Є ще й третє прохання. Здається, з Коцюбинським листувалася Вікторія Євгеновна. Прохаю Вас запитайте її при оказії — чи збереглися листи Коцюбинського, і коли збереглися, то чи можна їх взяти до мого видання і де їх дістати?

Всіх листів Коцюбинського зібрав уже з 500. На початок не зле.

Як ся маєте? Що тепер робите? Як здоровля? Коло мене все по-давньому. Роботи ще більше. Ніколи навіть листа до пуття написати: більше картками одбуваюсь.

Цілую Вас братерськи. Ю. М. кланяюсь.

Ваш Сергій Єфремов.

---

[251] Листівка, як і попередні. Останній лист Сергія Олександровича до Чикаленка, який знаходиться в архіві УВАН у Нью-Йорку.

Рецензійні статті

Лев Шанковський

НОВА ПРАЦЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ ПОВСТАНСЬКУ АРМІЮ*

Юрій Тис-Крохмалюк, якого українська громада знає більше, як цікавого письменника, критика і публіциста, є теж одним із нечисленних українських воєнних істориків. Його науковий дорібок у ділянці української воєнної історії вже доволі значний. З першими воєнно-історичними працями Ю. Тис-Крохмалюк виступив ще перед II Світовою війною. 1939 року, у видавництві «Батьківщина» у Львові появились були дві воєнно-історичні праці Ю. Тиса-Крохмалюка: «Бій під Жовтими Водами» і «Похід Сагайдачного на Москву» — обидві прихильно прийняті критикою. Тоді теж Ю. Тис-Крохмалюк почав працювати над своєю книгою «Бої Хмельницького», яка появилася щойно пізніше, в Мюнхені, 1954 року, накладом Братства кол. Вояків 1 УД УНА. Книга ця була цінним вкладом в українську воєнно-історичну літературу, мала 184 сторінки друку й цікаві ілюстрації зі старих ритин і мап та пляни боїв. Далі відзначаємо три його воєнно-історичні праці, які появилися еспанською мовою: у журналі *Ucrania Libre*, в 1959 році, появилися «La battalia de Poltava» і «La battalia de Konotop», що була теж передрукована в журналі *The Ukrainian Review* London, 1959, 3, ст. 39—45), і, врешті, у видавництві Українського Інформативно-Видавничого Інституту в Буенос Айресі вийшла друком історія 1 УД УНА еспанською мовою п. н. *Guerra e libertad* (Buenos Aires, 1961, ст. 188). Крім цих більших праць, Ю. Тис-Крохмалюк є теж автором численних статтей на воєнно-історичні теми, що були друковані в журналах «Визвольний шлях» (Лондон), «Сурмач» (Лондон), «Вісті комбатанта» (Нью-Йорк), «Вісті Братства кол. Вояків 1 УД УНА» (Мюнхен). Тепер, з-під пера автора появилася ґрунтовна студія про «ведення війни Українською Повстанською Армією в Україні», оригінально написана в українській мові й перекладена на англійську мову д-ром Володимиром Душником. Книгу цю з численними ілюстраціями й плянами боїв, нарисованих автором, видало Товариство кол. Вояків УПА в Нью-Йорку, Торонто й Мюнхені. Знимки до ілюстративної секції взято з архіву п. Гната Білинського в Філядельфії. Передмову до цієї книги написав проф. Іван Вовчук.

---

* Yuriy Tys-Krokhmaliuk, *UPA Warfare in Ukraine,* Strategical, Tactical and Organization Problems of Ukrainian Resistance in World War II. Preface by Prof. Ivan Wowchuk. Translated from Ukrainian by Walter Dushnyck, New York, N. Y.: Society of Veterans of Ukrainian Insurgent Army. 449 pp. 1972.

Було б помилкою, якщо б ми про книгу Ю. Тиса-Крохмалюка думали, що вона є повною історією УПА. Таких завдань собі автор не ставив. Автор досліджував тільки способи «ведення війни Українською Повстанською Армією в Україні», або як автор доволі точно окреслив у підзаголовку своєї праці: «стратегічні, тактичні й організаційні проблеми українського резистансу в II Світовій війні». Кажемо «доволі точно», бо автор таки вийшов поза хронологічні рямці II Світової війни й досліджував «стратегічні, тактичні й організаційні проблеми УПА» принаймні до кінця 1947 року, захопивши отже не тільки роки війни, але й роки мирної стабілізації після неї. Все ж таки, у книзі, поставлено таки наголос на стратегічні, тактичні й організаційні проблеми УПА й насвітлено їх доволі подрібно.

Коли ж ми при цих проблемах, то годі не зазначити, що це проблеми, які, в першу чергу, інтересують военного історика. Военний історик досліджує стратегічні, тактичні й організаційні проблеми армії, історію якої вивчає і це теж, у відношенні до УПА зробив Ю. Тис-Крохмалюк. Він свою працю поділив на 25 розділів, назви яких подаємо в цьому місці, щоб повністю визначити зміст його книги:

1. Географічна конфіґурація терену
2. Україна: історія й нарід
3. Україна в II Світовій війні
4. Організація УПА
5. Стратегічне й операційне мислення ГК УПА
6. Військові завдання ОУН
7. Підпільна сітка УПА
8. Український Червоний Хрест
9. Загальна тактика УПА
10. Принципи партизанської тактики в клясичній військовій літературі
11. Наступ
12. Рейд
13. Тактичне значення рейду
14. Непокоення й диверсія
15. Засідка
16. Бункри, криївки й табори
17. Оборона
18. УПА під німецькою окупацією
19. Польський фронт
20. Московський фактор у боротьбі УПА
21. Москва проти УПА
22. Завзята боротьба УПА проти советських армій
23. УПА на захід від лінії Керзона
24. Операції УПА на Закерзонні
25. Рейди УПА до Західньої Европи

Варто зазначити, що в своїй книзі Ю. Тис-Крохмалюк проаналізував понад 40 боїв УПА, подаючи теж схеми боїв. Щоб таку значну

кількість боїв проаналізувати, авторові потрібно було солідно зазнайомитися з джерелами, в яких ці описи боїв були подані, а теж поробити відповідні опитування учасників боїв. Все ж таки, не всі джерела зміг автор використати. Ось в архівах дослідно-видавничого товариства «Пролог» у Нью-Йорку переховуються цінні бойові документи УПА, наприклад, бойові звіти Командування Тактичного Відтинка «Лемко» (к-р Рен) з оригінальними кольоровими схемами, зробленими ще в Україні. Не зважаючи на те, автор зібрав солідний матеріял про бої УПА і з цього погляду його книга буде цінним джерелом для майбутніх істориків УПА. На сучасну пору, вона сповняє важливе завдання інформатора чужинців про ці проблеми УПА, що їх найбільше інтересують, бо, на жаль, заінтересування української науки і, взагалі широкої української громади, загальними й военно-історичними проблемами УПА є ще дуже недостатне. Дослідників, що цими справами займаються, можна порахувати на пальцях однієї руки.

Книга Ю. Тиса-Крохмалюка про «ведення війни УПА в Україні» обмежена не тільки военно-історичною тематикою, яку автор розглядає, як фахівець, але теж хронологічно. Важко подати хронологічні рямці існування УПА, бо ми не знаємо, коли фактично припинилися бої УПА в Україні. Большевицькі джерела описують бій у Черняхівському лісі на Тернопільщині, що відбувся 1 липня 1952 року, бої й атентатні акції в Теребовельщині в цьому ж році, або викриття «схрону» на Заболотівщині в 1956 році. Останньо, захалявний «Український вісник» подав (випуск III, ст. 88), що останній «схрон» на Тернопільщині викрито в 1961 році й тоді полонено Марію Пальчак, яка тепер перебуває в мордовських концтаборах. Про горішню дату існування УПА прийдеться ще сказати тоді, коли стануть доступними документи, які тепер переховуються в сейфах советських органів безпеки. Все ж таки, як довго УПА б не існувала, в її історії легко можна відкрити два періоди: 1. Період широкої партизанської боротьби, веденої УПА, який тривав до кінця 1947 року й 2. період боротьби збройного підпілля, в яке була переорганізована УПА в 1945—1947 роках. Реорганізація була постановлена ще після закінчення війни в 1945 році, але її важко було перевести, бо впродовж цілого 1945 і 1946 років сипалися на відділи УПА удари т. зв. «хрущовських офензив» проти УПА. Тільки в 1947 році остаточно переведено запляновану реорганізацію УПА. Період боротьби збройного підпілля належить теж до історії УПА, бо хоча відділи УПА були розформовані й переведені в підпілля, далі продовжувала існувати ГК УПА, а підпільні клітини ОУН залюбки називали себе клітинами Української Повстанської Армії.

Книга Ю. Тиса-Крохмалюка насвітлює «ведення війни УПА» й аналізує бої тільки в І. періоді існування УПА, тобто до 1947 року. Дарма, що автор подрібно насвітлює організаційні проблеми ОУН і УПА в 1942—1947 роках, він не представляє цього підпілля в дії в 1948 і дальших роках. А втім, організація підпілля була дещо іншою в цих роках. Клітини підпілля розсипалися на широкому просторі, але територіяльний принцип їх організацій (станиця-кущ-підрайон-

район) заступив функційний принцип. Клітини підпілля об'єднувалися за своїми функціями (безпека, пропаґанда, господарство, УЧХ тощо), при чому окремі функційні мережі були законспіровані перед іншими мережами, а підлягали тільки своїм зверхникам по даній функції. Аналізи цих проблем у Ю. Тиса-Крохмалюка немає, бо він займається дослідженням тільки проблем УПА, яка діяла методами партизанки, а не підпільної боротьби. Для УПА в першому періоді її дій, підпільна організація, яку подрібно описує автор, була тільки запіллям УПА, що сповняло функції запілля, як у кожній іншій армії, а в другому періоді, зреорганізоване підпілля мусіло перейняти на себе «ведення війни УПА», для якого, одначе, потрібні були нові стратегічні й тактичні концепції. Це коротке з'ясування потрібне було для підселення, чим книга Ю. Тиса-Крохмалюка не є. чого автор, цілком певно, не прагнув.

У поставлених рямцях, автор, Ю. Тис-Крохмалюк виконав своє завдання на більше, чим задовільно. Він представив стратегічні, тактичні й організаційні проблеми УПА 1942—1947 років у повній ширині, проаналізовуючи їх дуже глибоко й ілюструючи цікавими й добре підібраними прикладами. Навіть людина, що нічого не знає про УПА, після простудіювання книги Ю. Тиса-Крохмалюка, знатиме доволі добре її історію, але у воєнно-історичній суті того феномену, яким була УПА. З цього погляду, читач може бути здоволений, що власне такого роду дослідження про УПА появилося чужою мовою. Авторові, Ю. Тисові-Крохмалюкові належиться признання, що він взявся за таке трудне й, очевидно, в наших умовах піонерське завдання. Кажу піонерське тому, що історії УПА, які досі посідаємо: моя й д-ра Петра Мірчука* є описовими історіями, а у випадку праці Ю. Тиса-Крохмалюка маємо воєнно-історичну аналізу УПА, написану доволі ґрунтовно і на фаховому рівні.

Очевидно, книга Ю. Тиса-Крохмалюка має теж свої недоліки, і про них слід сказати на цьому місці. Коли йдеться про різні політичні події, що відбувалися рівнобіжно з дією УПА, автор насвітлює їх деколи ідучи слідом панегіричної літератури, без найменшої спроби якогось критичного підходу. В такому трактуванні трапляються помилки, які часом вражають. І так цілий розділ про атентат на Люце (ст. 175) не відповідає фактам. Виявляється, що автор не мав у руках ориґінального звіту про цей атентат і користується якимось іншим джерелом, яке помилково називає Люце шефом СД (був шефом СА — Штурмштаффельн, тобто партійної боївки, а не шефом СД — Зіхергайтсдінсту, при чому він не мав нічого спільного з окупаційним апа-

---

* Лев Шанковський, *«Українська Повстанча Армія»*, Історія українського війська, друге доповнене видання, Вінніпеґ 1953, Клюб приятелів української книжки. Видавець Іван Тиктор. Стор. 635—832, ілюстрації, бібліографія.

Петро Мірчук, *Українська Повстанська Армія 1942—1952*, Мюнхен 1953, 319 стор.

ратом в Україні). Все ж таки, найбільшим недоліком книги Ю. Тиса-Крохмалюка вважаю факт, що між написанням української версії книги та її перекладом на англійську мову, що його зробив д-р Володимир Душник, проминув значний час, здається 8 років. Перед перекладом український текст не був справлений і залишився таким, яким був перед 8 роками. І так автор, описуючи на ст. 297 загибіль маршала Ватутіна з рук бійців УПА, пише, що большевики досі не признаються, що командувач 1-го Українського фронту, маршал Ватутін загинув з рук бійців УПА. Це було написане автором в 1961 році, але в 1963 році большевики до цього призналися, подаючи про цей факт в «Истории отечественной войны», а теж подаючи опис засідки УПА на Ватутіна в числі журналу «Огонек» за 15. IV. 1964 року. В статті «Человек военного долга» засідку УПА на марш. Ватутіна описав ген. Крайнюков, який був заступником марш. Ватутіна, як член Военної ради І Українського фронту й особистий свідок засідки. Із цього опису автор міг проаналізувати в своїй книзі ще одну засідку УПА й нарисувати до неї схему. На українську версію книги Ю. Тиса-Крохмалюка були написані різні доволі докладні рецензії, але я не переконний, що перекладач, д-р Володимир Душник використав їх до свого, до речі, мистецького перекладу книги на англійську мову.

Недоліком книги є теж бібліографічний список і авторові посилання на різні джерела. Посилання неповні; майже ніколи не подається в них сторінок твору, на який автор посилається. У бібліографічному списку бракує селекції, бо поруч цінних джерел, подаються теж пропаґандистські брошури, а теж бракує анотацій, які є, зокрема, потрібні в творах, призначених для чужинців. У списку подається опис творів не завжди в згоді з прийнятими звичаями. В разі нового видання, бібліографію й посилання на окремі твори в тексті треба б конечно переробити, бо в тій формі, як вони залишились, вони разитимуть око кожного читача, призвичаєного до упорядкованого виду посилань і бібліографічних списків у книгах. Також твори в бібліографічному списку треба було подати за якимось порядковим принципом, напр., окремо підпільна література, мемуари, преса, загальні твори тощо. В існуючому списку все вимішане без уваги на зміст і рід видання.

Не зважаючи на ці недоліки, в яких, до речі, зовсім мало вини самого автора, книгу його слід визнати цінним вкладом до воєнно-історичної науки про УПА. Вона є важливою воєнно-історичною аналізою її стратегічних, тактичних й організаційних проблем, отже книгою, що має значну вартість в системі вивчення організації й дій УПА.

П. С. Вже після написання цього огляду стало відомо, що в американському видавництві Vantage Press появилося друге видання книги Юрія Тиса-Крохмалюка: Yuriy Tys-Krokhmaliuk, *UPA Werfare in Ukraine*. Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II. Ventage Press. New York—Washington—Atlanta—Hollywood, 1976, 449 pp. Поява другого видання книги свідчить про заінтересування чужинецьких експертів проблемами, порушеними в цій книзі. Л. Ш.

Огляди-рецензії-анотації

Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв. Под редакцией академика Б. А. Рыбакова. Москва: Издательство «Наука», 1974. 420 стор.

1967 р. створено Комісію істориків СССР і Польської Народної Республіки, яка між іншим, мала займатися дослідами середньовічної історії тих обох країн. Перша конференція тієї Комісії відбулася в Києві в 1969 р., її вислідом була публікація п. н. *«Становище раннефеодельних славянських государств.* Киев 1972. Друга конференція відбулась в Москві 1971 р. — її матеріяли публікуються в цитованій праці.

В праці поміщено розвідки 25-ти авторів. Між ними 14 росіян, 8 поляків, 2 українців (П. П. Толочко і Я. Д. Ісаєвич) та 1 литовець. Росіян репрезентують такі вчені як Рибаков, Черeплін, Пашуто та Мавродін, з поляків на увагу заслуговують Ловмянський і Поппе.

Беручи до уваги завдання Комісії і підтитул цитованої книжки читач мав би право очікувати статтей на тему взаємовідносин, впливів, паралель у розвитковому процесі обох країн згл. різниць і їх причин тошо. Тим часом у збірнику маємо тільки три статті, що присвячені тій тематиці: «Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII—XIV вв.» (Ісаєвича), «Русь и Польша в их культурном общении в XIV — начале XV в.» (Рогов) та «Эволюция иммунитета светских феодалов в период образования единых Польского и Русского государств» (Флоря). Поза тим російські вчені з правила опрацювали теми з історії Руси, а польські з історії Польщі. Виїмок становить тільки польський історик Поппе, який подав короткі тези з історії Руси, а саме «К изучению древнерусской веры».

В загальному, праці, враховуючи очевидно марксівські позиції, витримані на належному поземі, хоч і не бракує дуже контроверсійних, щоб не сказати викривлених насвітлень деяких проблем (напр. «Проблема развития национального самосознания на Руси в конце XIII — начале XV в.» пера Мавродина.

† М. Ждан

И Я. Фроянов, *Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории.* Ленинградский ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени государственный университет имени А. А. Жданова. Издательство ленинградського университета 1974. 158 стор.

Сучасна советська концепція соціяльноекономічного ладу Київської Русі в своїх основних тезах сформувалась протягом 30-тих і 40-вих рр. біжучого століття. Головну ролю у її формуванні відіграли Б. Д. Греков *(Киевская Русь)* і С. В. Юшков *(Общественно-политический строй и право Киевского государства).* Але в їхніх тезах — як твердить автор у перед-

мові до своєї праці, — можна легко розпізнати статичний профіль, тому й бракує їм динамічного, вертикального перекрою. Так напр., щоб зрозуміти й оцінити добре верству селянства Київської Русі необхідно представити її еволюцію від найдавніших часів аж до 14 століття.

Незалежно від браку динамічної перспективи у згаданих працях, належить підкреслити, що від часу їх писання до сьогоднішних часів появилось у споріднених з історією науках, як етнографія і археологія чимало нових відкрить, які можуть у деякій мірі доповнити праці Грекова і Юшкова. Відкрито також деякі дотепер незнані джерела (опис подорожі Абу Гамід аль-Гарнаті у Східну і Центральну Европу у 1131—1153 рр., та новгородські берестяні грамоти), які поширюють та уточнюють тези згаданих двох авторів.

Цитована праця поділяється на три розділи. У першому з них під назвою «Декотрі риси соціяльно-економічного розвитку 9—12 вв., автор поновому насвітлює такі проблеми як «форми спільної земельної власности в Київській Русі», «верв» та «староруська сім'я». У другому розділі п. н. «Великі земельні посілости і господарство на Русі 10—12 вв.» автор піддає критичній аналізі та доповнює новими твердженнями питання про княжу, боярську та церковну власності і старається уточнити місце великої земельної посілості княжої Русі та способи її формування.

Врешті, в отанньому розділі п. н. «Залежне населення на Русі 9—12 в.» автор пробує уточнити границю та докладніше з'ясувати правне становище таких категорій населення, як челядь, холопи, данники, смерди, закупи, ізгої, пущенники, задушні люди, прощенники і рядовичі. Третій розділ закінчують уваги автора на тему характеру і значення невільництва в Київській Русі.

Ціла праця писана з позицій марксизму подає багато нових хоч дискусійних міркувань і дверджень на тему суспільного і економічного ладу княжої Русі.

† Михайло Ждан

Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник. Випуск 9. Т І. Дерев'янкін і В. С. Жученко, відповідальні редактори. Київ, Видавництво «Наукова Думка», 1975. 175 стор.

Як це ми вже згадували при декількох нагодах на сторінках журналу та в окремій праці «Розвиток економічної думки у Київській Русі», починаючи здругої половини 50-их рр., в Україні досить багато пишеться про потреби вивчення економічної думки. Фактичним ініціятором цих праць був Давид Федорович Вірник і за його редакцією появились ще в 1956 році «Нариси з історії економічної думки на Україні», як перша збірна праця на цю тему в українській економічній літературі. Інститут Економіки АН УРСР досить систематично продовжує цю працю і в 1968 р. навіть видано на цю тему окрему бібліографію — «Історія економічної думки на Україні, IX — початок XX ст.», що також свого часу була рецензована на сторінках нашого журналу. Починаючи з 1970 р. Інститут Економіки випускає республіканський міжвідомчий збірник «Історія на-

родного господарства та економічної думки Української РСР» і до того часу появилось дев'ять томів цього збірника, деякі з подвірною нумерацією. Редактором першого випуску був Дерев'янкін, в дальшому головним співредактором є також Жученко, авотор низки праць з історії економіки України. Дерев'янкін, як відомо, очолює відділ народнього господарства та економічної думки в Інституті Економіки. На цьому місці не маємо змоги розглянути всі випуски цього досить цікавого збірника, скажемо тільки, що у ділянці вивчення економічної думки на Україні співпрацюють у ньому крім вже згаданого Вірника також і такі відомі історики-економісти як Л. Я. Корнійчук, І. Г. Рознер, С. І. Крандієвський, В. І. Козловський, В. А. Ткаченко та ін. Раніше у цьому виданні співпрацював також і С. А. Злупко, автор відомої монографії про розвиток економічної думки на західніх українських землях. В останніх роках Злупко з різних причин замовк і його місце зайняв Є. А. Шаблій, автор ряду праць про економічну плятформу комуністичної партії Західньої України.

Структура змісту дев'ятого випуску цього збірника подібна до попередніх чисел. Складається він з двох окремих частин: історія народного господарства та історія економічної думки. Окремий відділ про історію народного господарства треба тільки привітати, бо вже від довших років на сторінках «Економіка Радянської України», що є офіціозом Інституту Економіки, не появляється майже жодних статтей з цієї проблематики. Також і «Український Історичний Журнал» з часу відходу головного редактора Ф. П. Шевченка щораз менше уваги присвячує цьому питанню. Теперішний головний редактор П. М. Калениченко цікавиться тільки історією партії та совєтського періоду в історії України.

І так, з 15 статтей першої частини обговорюваного збірника тільки три статті присвячені передревоюційному періодові. Їх назвемо: «Концентрація робочої сили в залізнорудній промисловості України наприкінці XIX ст.» Б. М. Орловського, «З історії морського суднобудування в Росії і на Україні в дореволюційний період» В. І. Ястребова та досить скандальна стаття самого Дерев'янкіна «Радянська історіографія промислового перевороту в Росії і на Україні. Критичний аналіз літератури 20-х — першої половини 60-х років». Повторюємо скандальна, бо з авторів 20-х рр., які писали на цю тему Дерев'янкін згадує тільки про Лященка і відомого російського економіста Струміліна. Праці членів Всеукраїнської Академії Наук промочуъ, в тому і авторів ряду систетичних праць, як Слабченко, Оглоблин і т. д. Добре, що автор встиг полаяти Тугана-Барановського, мовляв у його відомій праці «Русская фабрика» не проводилося навіть чіткого розмежування між мануфактурою і фабрикою у науковому значенні цих понять... Автор добре обзнайомлений з цією проблематикою, бо в цьому ж 1975 році видав окрему монографію «Промисловий переворот на Україні», в якій згадує Оглоблина, Слабченка та В. Дубровського, які «індустріяльний розвиток на Україні фальсифікували» (стор. 11). Про цю працю пишемо в цьому випуску журналу коротку бібліографічну нотатку. Одною з найцікавіших праць у цьому відділі, що відносяться до совєтського періоду треба назвати статтю А. Ф. Загробської «Міграція сільського населення Української РСР у міжпереписний період (1961—1970 рр)», яка вдумливому читачеві може сказати дуже багато. Скажемо тут тільки, що за обрахунками авторки, сільське населення УРСР за обговорюваний період зменшилось на 5.5%, в тому за рахунок міграції на понад 3 міл. Це пояснює Загробська чинниками економічної натури, мовляв з урахуванням підособного господарства дохід на члена сім'ї в радгоспах стано-

вив в 1965 р. близько 66—68% доходу члена сім'ї у промисловості. У колгоспах цей відсоток ще нижчий — всього 62%. У статті наводяться деякі цікаві дані про внутрішню республіканську міграцію, як і також про виїзд населення України за межі УРСР. До цієї справи варто при іншій нагоді докладніше приглянутись. Деяку цікавість може викликати також стаття М. В. Меліхової «З історії розвитку споживчої кооперації в Українській РСР, 1921—1925 рр.», незважаючи на те, що авторка також повністю промовчує дослідників цього питання у 20-х рр.

У відділі історії економічної думки маємо одинадцять статтей і треба сказати, що і тут також, у порівнянні до праць Вірника, Злупка й інших економістів, помітний крок назад. І так пашквільний характер має стаття Жученка «І. Франко, як критик буржуазної ідеології», зокрема якщо говорити про такі відомі справи, як дискусія Франка з митрополитом Шептицьким чи навіть полемічні статті Франка з редакцією «Правди». Також і критика Франком Мальтуса, чи як треба точніше сказати деяких поглядів відомого французького письменника Золі, який в одному з своїх романів з деякими поглядами Мальтуса погоджувався, звучить трохи комічно... Про економічні погляди Франка пишеться в Україні досить багато, вийшла і окрема монографія на цю тему, але таких нісенітниць у 60-х рр. ніхто не писав. Подібний характер має і стаття Шаблія «Економічна плятформа Комуністичної партії Західньої України», чи навіть, у значно меншій мірі, праця О. І. Корокіна «Відображення теорії марксизму у народницькій літературі на Україні в 90-х роках XIX ст.» Одинокою цікавою статтею, на нашу думку, є праця І. Г. Litem Рознера «Про суспільно-економічні погляди літописця Самовидця», хоч і тут автор дуже переяскравлює ролю української старшини та гетьманського уряду в погоні за царськими «ласками», промовчуючи з зрозумілих причин деякі погляди Самовидця про українсько-російські відносини.

Що можна сказати у підсумках? Висновки, мабуть, можуть бути тільки песимістичними. У порівнянні з 50-ми чи навіть 60-ми роками українська економічна наука перебуває у регресі. Цікавий свого часу збірник, що його останній випуск ми тут коротко обговорили, дає досить вимовне свідоцтво того невеселого явища.

Богдан Винар
(Денвер)

Атанасій В. Пекар, *Нариси історії церкви Закарпаття*, т. І. Єрархічне оформлення. Записки ЧСВВ, Серія II, секція 1, том XXII. Рим 1967, 241 стор.

Рухливе видавництво «Записок ЧСВВ» в Римі, поруч 40 томів документів до історії нашої церкви, видало ще 24 томи «Праць» із ділянки нашої церковної історіографії. Перед нами 22-ий том тих праць, себто праця о. д-ра А. Пекаря з історії церкви на Закарпатті. О. Пекар, як колишній учень єпископа Ромжі з вдячности і в 20-річчя смерти присвятив свою працю «Владиці-Мученикові — Єпископові Мукачівському».

У гарній передмові (стор. 6—9) автор оповідає, як з наміром мадяризації окупанти постаралися, «щоб архіви стосовно Закарпаття оставалися недоступними для істориків», щоб таким чином доказати, що «Руський на-

рід Мадярщини не має своєї окремішної історії, ані історичного підложжя, бо йому бракує національного освідомлення» — як твердив мадярський репрезентант граф С. Чакі на Мировій Конференції ще 1920 р. Щойно після ІІ-ої Світової війни авторові, як питомцеві української духовної семинарії в Римі, пощастило відкрити у ватиканських архівах цілу низку документів із XVII сторіччя, вислідом чого була праця о. Пекаря про канонічне створення мукачівської епархії, що появилася друком 1956 р. При цій нагоді автор зібрав і деякі документи до цієї праці, що її обговорюємо та доповнив їх джерельними працями нових дослідників.

У вступі (стор. 13—16) о. Пекар з'ясовує, що під назвою «Закарпаття» розуміє всі українські землі за Карпатами, себто сьогоднішню «Закарпатську область», Затисся, Потисся і Пряшівщину. Дальше автор стверджує, що українське населення Закарпаття — автохтонне та випередило прихід мадярів до Середньої Европи на ціле століття.

У першому розділі про початки релігійного життя (стор. 17—22) автор стверджує, що тих початків треба шукати ще в часах свв. Кирила і Методія, себто в половині XI сторіччя. Від самих початків релігійним центром Закарпаття був Святомиколаївський манастир оо. Василіян на Чернечій горі біля Мукачева.

У другому розділі (стор. 22—39) автор оповідає про перші спроби з'єдинення на Закарпатті 1613 р., коли на Закарпаття приїхав з Перемишля уніятський владика А. Крупецький і зачав унійну працю, що довела до «Ужгородської унії» 1646 р., коли то 63 закарпатські священики склали католицьке ісповідання віри.

У третьому, і мабуть найліпшому, розділі (стор. 42—69) автор драматично змальовує затії і труднощі з боку латинників щодо створення Мукачівської епархії; проте 1771 р. таки проголошено самостійну греко-католицьку епархію. І тоді, як пише о. Пекар, «зачалася т. зв. золота доба, що її творцем був єпископ Андрій Бачинський» (стор. 71).

У наступних двох розділах описує «судьбу Марморовської епархії» та заснування епархії в Пряшеві. Дуже цікавий і повчальний — шостий розділ (стор. 95—110) про «спроби мадяризації Церкви Закарпаття», де автор говорить про змагання за власну митрополію, про створення епархій в Гайдудорок та з'ясовує сумні наслідки мадяризації. У чергових розділах (стор. 113—155) автор змальовує релігійне відродження на Закарпатті розгортаючи картину невсипущої праці єпископа П. Ґебея та накреслюючи сильветку єпископа П. Ґойдича п. н. «Незламний дух єп. П. Ґойдича ЧСВВ».

У дев'ятому розділі (стор. 159—172) автор накреслює «Хресний шлях унії за большевиків», мученицьку смерть єп. Ромжі «народний суд» у Братіславі над єп. Ґойдичем у січні 1951 р. та остаточну ліквідацію унії на Закарпатті. В останньому розділі (стор. 117—180) автор представляє життя закарпатців у Крижівській епархії та в Північній Америці. В додатку подає вичерпний список закарпатських владик з'єдинених і нез'єдинених, список джерел і літератури. Наприкінці поміщений показник імен.

Праця о. Пекара цінна передусім своєю науковою об'єктивністю. Він не вибілює промахів наших владик, а навіть Апостольської Столиці, а всіх оцінює суворим і об'єктивним осудом історика. Друга притаманність цієї праці — це її науковий характер виявлений в методології, використанні архівних джерел і літератури, а водночас розповідь ясна, цікава й легка — так, що її читається як цікавий роман. Шкода тільки, що автор не зі-

брав своїх висновків в одному синтетичному розділі та що не подав короткого резюме в одній з чужих мов. Обговорювана праця це дуже цінний вклад у історіографію Срібної Землі.

† І. Назарко ЧСВВ

Древние славяне и их соседи. Академия Наук СССР. Москва: Издательство «Наука», 1970, 158 стор.

Праця являється збірником 40 статтей присвячених Петрові Н. Третякову з нагоди 60-ліття з дня його народження. Третяков, сучасний російський археолог та історик має за собою багато праць головно з археології та історії північно-східних слов'ян. Його праці є вислідом численних археологічних експедицій, у яких він брав участь або які навіть сам очолював. Він переводив розкопи у різних країнах Росії, Білорусі й України. В цій останній він досліджував басейн Росі, Тясмина, Горині і Случі та працював в східній Чернігівщині досліджуючи пізнозарубинецьку культуру.

Його погляд на історію східньослов'янськх племен такий: При кінці першого століття до Хр. східньослов'янські племена займали широкі простори середнього Подніпров'я та залишили по собі сліди в формі залишок зарубинецької культури. На початку нашої ери (цебто по Хр.) під впливом мандрівок народів слов'яни переселились в південні і східні області горішнього Подніпров'я, які давніше займали східньобалтицькі племена. В середині і третій четвертині І-го тисячеліття по Хр., слов'яни, які мали вищий культурний рівень асимілювали балтів горішнього Подніпров'я. Одночасно з тим слов'яни стали поширювати свої терени в південнім напрямі на околиці середнього Подніпров'я, які в післячерняхівських часах опустошіли. При кінці І-го тисячеліття по Хр. вони об'єднались у великий союз — Руську землю. Області Подністров'я і Волині належали тоді до слов'ян іншого походження — корчаківської культури.

Більшість праць цитованого збірника — це звідомлення з археологічних праць у терені. Деякі з них зв'язані з українськими етнографічними землями. Ось їх перелік: Е. А. Сымонович, «Зарубинецкая и черняховская культуры в Поднепровье», Е. В. Максимов, «О времени зарубинецкого поселения Пилипенкова Гора», А. М. Шовкопляс, «Поселение зарубинецкой культуры на берегу Почайны в Киеве», Г. И. Смирнова, «Комплесы конца I тысячелетия до н. е. на поселении у с. Незвиско», Ю. В. Кухаренко, «Погребение у с. Пересыпки», И. С. Винокур, «Новые языческие памятники на среднем Днестре», Б. А. Рыбаков, «Нестор о славянских обычаях», і И. П. Русанова, «Карта распространения памятников типа Корчак».

На окрему увагу заслуговує розвідка Рибакова. В ній автор коментує деякі не зовсім ясні описи літописця та пробує упорядкувати в хронологічних рамах хаотично зібрані події.

† Михайло Ждан

Вячеслав Липинський. Архів, том 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Редактор Іван Коровицький. Філядельфія 1973, XLIV + 452 стор.

Шостий том видання Архіву Липинського, що виходить під загальною редакцією Є. Зиблікевича і Є. Пизюра, є першим у цій серії. Він складається з вступного слова редактора (стор. VII—XIII), портрету і життєпису Дмитра Дорошенка (стор. XIV—XVI), бібліографії праць Д. І. Дорошенка — виданих окремо (стор. XLII—XLIV), скорочень, що їх вживав Д. Дорошенко в своїх листах (стор. 2—3), 348 листів (стор. 4—401), доповнень до листів (стор. 402—404), 11 додатків (стор. 407—427) і двох покажчиків (стор. 428—450). На 451 стор. — подяка дирекції й видавництва фундаторові Д. Микитюкові, а на 452 стор. — зміст.

Рецензований том має величезне значення для дослідників та істориків 1920-х років, а його з великим інтересом прочитають не тільки історики, але й люди, які цікавляться нашим політичним, культурним, громадським життям, що його вже 55 років веде українська еміґрація поза межами своєї батьківщини. Певний інтерес ці листи могли б мати і для лікарів, бо на базі досить докладних описів хворіб — не так своїх, як більше дружини Д. Дорошенка — Наталі Михайлівни, вони можуть переконатися на скільки медицина розвинулася за останніх чотири десятиріччя. Коротко, не має культурного українця, який би не знайшов у листах чогось цікавого і корисного для себе.

Редактор вирішив обмежити примітки до мінімуму і знайшов спосіб, як це зробити. Подаючи на початку скорочення, що їх вживає Д. Д. в своїх листах і дуже рідко петітом примітки в тексті (напр стор. 19, 24, 31, 72, 166, 229...), редактор перекинув труд розуміння тексту на читача, а це не завжди легко, зокрема, коли мова про події, які й фахівцеві не раз трудно зрозуміти. З другого боку, якби звернено увагу на примітки, то цей том мусів би розростися до ще більших розмірів і хто знає, чи побачив би світ у 1973 р. Отже, дякувати й за те, що подано джерельний матеріял, а решта залежатиме від дослідників.

Д. Дорошенка можна було б назвати «борцем за безнадійну справу» і при його вродженому песимізмі дивно, що він до кінця ставив політичні справи понад наукові. До цього треба додати, що Дмитро Іванович прив'язується до людей і тому його особисті і політичні симпатії неймовірно перепліталися і спричиняли йому самому багато прикрощів. Усе це дуже ясно виходить з тексту листів. Ніде правди діти і Наталя Михайлівна своїми хворобами і часом й примхами утруднювала його існування. Коли мати всі ці речі на увазі, то щойно тоді стане ясним, що Дмитро Іванович один із найплідніших українських учених-популяризаторів (як він сам додав би).

Листи Д. Дорошенка кидають світло на різні аспекти діяльности Українського Вільного Університету в Празі, Українського Наукового Інституту в Берліні, на диференціяцію поглядів в рамках гетьманського руху. Не завжди інформації, які знаходимо в його листах правильні, але вони віддзеркалюють тодішні настрої і тим стають великої ваги свідоцтвами життя української еміґрації в Европі за 1920-х років. Той факт, що писані вони до людини, яку Дмитро Іванович дуже шанував і якій повністю довіряв, має незвичайне значення, бо в них проф. Дорошенко часом надто гостро висловлює свої думки, гостріше ніж він це робив на словах. І вся

честь редакції, що вона не побоялася видавати цього матеріялу, який може викликати широкі спори і розходження думками.

Як і в кожному цінному виданні в ньому є деякі помилки, пропустки тощо і коли ми на них тут звертаємо увагу, то зовсім не для того, щоб применшувати значення цього цінного тому. Не було потреби дотримуватися строго написаного, коли йшлося у Дм. Івановича про звичайні «ляпсуси калямі». У таких випадках варто було подати правильний текст, а в примітці зазначити, що в оригіналі написано помилково так і так. На стор. 210 і 445 пишеться помилково про Вол(одимира) Садовського — економіста, має бути Валентин. Деяких скорочень нема (Старий).

У відділі додатків зайво було друкувати Додаток ч. II, про Єлисавету Милорадович, оскільки цей текст був друкований уже в «Хліборобській Україні» кн. 5 р. 1924—25, стор. 284—288, додаток VII — вистачило б найти, де він був друкований і IX — друковано повніше і з коментарями в «Українському Історику», де поміщено також переклад (VI, 1—2 (33—34), 1972, стор. 66—99).

Обговорене видання чепурне, прекрасно оформлене, але трохи за дороге. Підкреслимо також порівняно добре проведену коректуру. Надіємося, що в 35-ті роковини з дня смерти ми зможемо привітати черговий том творів Липинського з багатого архіву в Філядельфії.

М. Антонович

Лев Биковський, *Двадцять літ науково-організаційних зусиль на Заході ЗСА (Денверська Група УВАН) 1964—1974.* Денвер, Український Бібліологічний Інститут, 1974. 80 стор.

Одною із найбільш занедбаних ділянок являється документація українського наукового життя у вільному світі. Саме тому з цікавістю взяли ми до рук нову працю Лева Биковського присвячену діяльности Денверської Групи УВАН за роки 1954—1974. Саме у 1975 році відзначено 25-ліття УВАН у ЗСА і це видання є першою дбайливою документацією одного із найбільш діяльних відділів Академії. Характер видання — мемуарно-звітовий. У першій частині автор насвітлює коротко ґенезу «Західно-Американського Відділу УВАН», який зорганізовано за старанням автора в 1954 році. Основну частину праці становить хроніка діяльности УВАН в якій подано задовільні інформації про кожне засідання УВА, доповідачів, дискутантів і число присутних на даних засіданнях. Протягом 1954—1974 років Денверська Група відбула 87 засідань з участю біля 2382 осіб. Це числове зіставлення наглядно свідчить про проведену працю Денверського Відділу УВАН. Окремий розділ присвячено науково-організаційній діяльности Відділу, а також подано коротке резюме в англійській мові. Покажчик імен улегшує користування цим виданням. Автор також помістив цілу низку світлин і документів, які збагачують вартість рецензованої публікації та доповнюють її документацію.

Слід побажати, щоб інші організатори українського наукового життя взяли собі приклад із автора і виготували відповідні праці про діяльність українських наукових установ. Ця документація важна і потрібна для насвітлення історії українських наукових установ і наукового життя.

Праця Л. Биковського є також важним причинком для загальної історії українців у ЗСА. Як відомо, автор тепер опрацьовує історію українського поселення в Кольорадо. Бажаємо йому дальших успіхів у його наполегливій і цінній праці документації українського життя в ЗСА.

Любомир Винар

Uhryn Kaléna. La nation de „Rusie“ dans la cartographie occidentale du début du XVIe siècle a la fin du XVIIIe siècle. Préfacede Michel Korzan. Paris—Munich, 1975. 144 p. (les cartes). Institut des Sciences Economique.

Це докторська дисертація в Паризькому Університеті Калини Гузар-Угрин. Мотто до праці: «От значить Мала Русь, плюс Червона Русь, плюс Угорська Русь, плюс Карпатська Русь і плюс Під'яремна Русь рівняються Україні. Є ще на світі Біла Русь, Фінляндська Русь, Литовська Русь, Кавказька Русь, Туркестанська Русь, Сибірська Русь, але ці до України не належать...» — За Остапом Вишнею («Дещо з українознавства»).

Авторка на підставі карт західних картографів з XVI до XVII ст. спробувала уточнити поняття «Русь—Росія» тому, що цією назвою окреслюють різні країни та їх населення, залежно від переконань, місця і часу, а з другого боку з назвою «Руссія» споріднений цілий ряд подібних висловів як «руснак», русич», «Русь», «Росія», «Новоросія», Біла Русь», «Білорусь» тощо і тут виникає питання, що таке «Руссія»?

Праця писана в першу чергу для французького читача. Тому деколи зустрічаються пояснення, які для українського читача можуть видаватися зайвими, але саме вони допомагають чужинцеві зрозуміти замотані проблеми довкруги терміну «Руссія».

Авторка уважає, що з лінгвістичного й історичного погляду ця проблема не є ясно висвітлена і тому шукала новий шлях розв'язки — серед картографічного матеріялу.

Для досліду вибрала карти XVI—XVII ст., бо уважає, що ці карти є найважніші з точки погляду картографічного та історичного. На кожній карті вишукано потрібні назви в різних відмінах і перенесено їх на основну карту, щоб проаналізувати кожну відміну окремо. Документи ці показують повну нестабільність назв і понять пов'язаних з терміном «Руссія», які міняються залежно від епохи, політичного укладу тощо. При такому розгляді не можна пов'язати знайдені окреслення в комплекс географічний, історичний чи етнічний.

Цей факт зумовлений історичними, мовними і політичними причинами заскакує тих, що хочуть розглядати «російську проблему» і в результаті доводить до помилкового поняття Русі і Росії взагалі.

Карти дозволяють слідкувати за розвитком царської держави, що з Московії розгортається в Російську Імперію. Вирішною зворотною точкою в переході від назви «Московія» до «Росія» був, мабуть, період після Переяславської угоди (1654), а постійно почала ця назва остання вживатися на Заході сто років пізніше, коли Катерина II офіційно проголосила Російську Імперію. Одначе можна ствердити, що назва «Руссія» і похідні від неї імена постійно прикладалися до України, зокрема Західньої. Це тим важливіше, що Україна була ядром Київської Русі і різні форми назви Русь вживаються ще й тепер для окреслення населення, що етнічно,

мовно та культурно нині зветься українським. Це доказує певну тяглість Київської Русі на українській території.

Авторка приходить до висновку: на Заході прийнявся звичай одним словом «Руссія» чи «руссе» перекладати слов'янські назви, що окреслюють часто різні народи. Але можна уникнути плутанини ідучи за зразком польської мови, у якій є «Росія» і «росіянин», але для українців є «Русь» і «русін». Таке розрізнення допомогло б точно визначити, що таке «Руссія».

Підставою праці були не лише історичні карти, але також праці істориків, різної національності, які досліджували XVI—XVIII ст. Праці мовознавців про назву «Русь», «Україна», «Росія». Багата бібліографія в різних мовах. В першу чергу бібліографія карт — 279 позицій. Бібліографія праць і документів про історію картографії Східньої Европи, документи XVI—XVIII ст., які стосуються Польщі, України, Росії, праці, які появилися між XVI — початку XIX ст., історичні атласи, сучасні історичні праці і статті — разом 90 позицій. В тексті подано таблиці обчислень звірених термінів, для яснішого наочного доказу побільшені вирізки із головних карт. Як додаток — фотокопії 12 карт, фотокопія офіційного комунікату з 1969 р. Чехо-Словацького уряду до Французького уряду в справі культурного обміну, в якому говориться про українців із Східньої Словаччини. Фотокопія листа Віденського університету до Інституту для дослідів Австрії в Парижі, як відповідь на запит в справі уживання в Австрії слова «руссе» на означення українського населення.

Книжка зацікавить не лише чужинця, але тут є матеріял і для українського читача — фахівця і нефахівця — для кожного, хто цікавиться цим питанням.

Д. Сіяк

Peter Scheibert, *Die russische Agrarreform von 1861. Ihre Probleme und der Stand der Erforschung.* Beiträge zur Geschichte Osteuropas. Band 10. Köln, Wien Böhlau Verlag, 1973. 195 p.

Протягом довгих років радянські дослідники залюбки присвячують свою увагу скасуванню панщини 1861 р. та сільсько-господарським питанням перед і після так званої «революційної ситуації». Усі ці праці, писані з марксистсько-ленінської точки зору дають у порівнянні з затратою часу надто скромні результати. Дуже часто вони повторяють на різні лади ті самі твердження з упередженням ідеологічного характеру, а від частого повторювання — твердження советських учених зовсім не стають правильнішими. Тепер німецький ставіст вирішив підбити підсумки цим численним працям присвяченим аґрарному питанню.

Петер Шайберт добре зробив, що не обмежився лише найновішими советськими працями на тему реформи 1861 р., а використав також праці писані за дореволюційних часів у російській імперії та найновіші праці, які на цю тему вийшли і в західньому світі. Завдяки цьому вийшла цікава монографія, яка не лише подає стан відомостей про реформу 1861 р., але також вказує на недомагання дотеперішніх советських досліджень.

Праця розкладається на три частини. У першій (стор. 1—38) подано стан, який панував до реформи, у другій (стор. 39—125) автор розглядає підготовку до реформи та її здійснення, а в третій (стор. 126—184) він обговорює відмінності проведення реформи в різних районах імперії при

чому стор. 145—155 присвячено Україні. У додатку стор. 185—190 автор обговорює нову працю Б. Литвака, Русская деревня в реформе 1861 г. (Москва 1972 р.).

Можна сказати, що «неґативні» аспекти праці може навіть цікавіші ніж виклад досягнень у цій галузі. Коли з автором звернути увагу на те, що перед реформою 1861 р. в царській Росії майже не було сільсько-господарських фахівців, що «дворяни»-кріпосники були здебільшого неосвічені та знали менше своїх кріпаків про працю, з якої вони жили, що здебільшого лише кріпаки мали живий і мертвий реманент потрібний для праці на полі, що методи її були дуже примітивні, що пани, звичайно, понад норму, себто були заборговані по вуха, що вони не були в стані ствердити чи їхнє господарство рентабельне чи ні, що панські господарства рідко коли давали хоч скромний надвишок продукції тощо, то ми бачимо, що від урожаю до урожаю і пани і кріпаки ледве перебивалися.

Автор вказує на те, що при відсутності солідного бюрократичного апарату та незвичайно заплутаних умовах кріпосного життя у царській Росії реформу не можна було успішно провести, а що вона довела до таких жахливих наслідків це результат різних тисків, бажань, боротьби інтересів, зокрема підкупства на різних щаблях, а найбільше знизу.

Для нас кріпацтво дотепер пов'язане з чуттєвими моментами, оскільки при слові кріпак у нашій уяві відразу постає Т. Шевченко з своїми творами і нам не так легко здобутися на об'єктивність. Зрештою кріпацтво на Україні введено загально вже тоді, коли в західніх країнах його почали касувати чи еволюційним чи революційним способом. При скасуванні кріпацтва в Україні найстарші одиниці ще пригадували «розкішволю». У зв'язку з цим маси українського народу ніколи не примирилися з неволею. На Україні кріпацтво дуже відрізнялося від кріпацтва на Московщині. На це свого часу звернув увагу П. Єфименко, Киевская Старина 1886, січень, стор. 91—110, коли писав, що в Росії цар розпоряджався всім і землею і людьми, а на Україні селяни були переконані, що «ми панські, а земля наша». Це речення Шайберт наводить у трохи зміненому нехарактерному звучанні.

Хоч автор монографії часом мішає специфічні поняття і часто аплікує на цілу імперію поняття, які характерні лише для Росії і навпаки (так напр. термін «слушний час» він аплікує на всю імперію, коли вже саме слово «слушний» вказує на Україну, а з другого боку «мир» та деякі інші специфічно російські явища на всю імперію), то з другого боку він свідомий окремішности проблем України по відношенні до Росії і поряд з соціяльними підкреслює важливість національних проблем.

Він правильно розподіляє Правобережну і Лівобережну Україну з польськими і російськими панами та різною традицією. У зв'язку з Україною він двічі згадує жидів, які не давали змоги місцевим селянам перейти в міста і знайти працю в промисловості, яка щойно народжувалася. Взагалі він вказує на зміни в сільському господарстві у зв'язку із збільшенням населення. На жаль, автор не використав подостатком українських матеріялів («Основа», Киевская Старина», видання 1920-х років), одначе в загальному його погляд на реформу та її наслідки правильний.

Хоч він того належно і не підкреслює, але з монографії Шайберта ясно виходить, що на всіх територіях нацменшостей реформа 1861 р. проходила інакше ніж у корінній Росії, бо й умови та відносини були інші. З цього треба було зробити висновок і заздалегідь поділити матеріял на дві

частини — реформа в Росії та на територіях нацменшостей (в ключаючи Польщу).

Коли Шайберт твердить, що, мовляв, «уряд не виступав проти «абстиненції» (бойкоту алькогольних напитків кріпаками — М. А.), як часом твердили» (стор. 116), то таки твердження ці мають підстави. Хоч на Україні й не було такого організованого бойкоту горілки, як наприклад, в Литві, то таки випадки абстиненції бували і в «Киевской Старине» можна знайти описи кари окремих селян або й цілих сіл, коли вони не випивали належної кількости алькоголю. Часом визначувано квоту скільки горілки повинні були кріпаки випити.

Не зважаючи на ці недомагання праця П. Шайберта дуже цікава зокрема тим, що він звертає увагу на цілий ряд питань, яких дослідники реформи 1861 р. зовсім не заторкують, а які дуже важливі для точнішого з'ясування проблем пов'язаних із скасуванням кріпацтва. Треба надіятися, що майбутні дослідники цієї теми звернуть і на них увагу. Праця Шайберта важлива також тим, що він відкидає деякі примусові твердження совєтських учених, які не відповідають фактичному станові.

М. Антонович

Orest Zilynskyj (Praha). *Ukrajinské dumy a problém vývoje slovanských lidových eposů.* Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů. (Varšava). Praha, 1973. 169—180 s.

Українські думи хронологічно і типологічно є наймолодшим слов'янським родом епосу. Період їх постання пов'язаний із розвитком і упадком традицій козацького стану, який припадає на час пол. XVI — кінця XVII ст. Цей короткий проміжок часу не вистачив, щоб у думах постали типічні процеси, як це було в епічних творах інших народів, але думи в слов'янській царині є одиноким прикладом постання того роду епосу. Це був конґломерат пісень, які оспівували події і славу пов'язаних з війнами, а які в розумінні реального змісту дещо одна від одної різнилися. Завдяки спорідненню програмових форм, їх суспільного призначення і ідейно-психологічних підстав, поступово цей матеріял здобуває основну рису епосу. Йдеться про епічні пісні «повідомлюючого» змісту, яких стилізація полягала на співгрі естетичних прихованих «протоколярних» розділів і поетичних прикрас, які були розміщені на ключевих місцях тексту. Ця концепція, яку можемо ще знайти на початку XIX ст., належить думам першої фази розвитку народного епосу. Їх признакою є автентичність змісту, лаконічний вислів, стримана стилізація, слабі формалістичні тенденції. Подібну стилістичну основу знаходимо в автентичній епічній формі XVI—XVII ст. в сербохорватських буґарштіцах і в малій мірі в старих російських билинах.

Цей приклад на думак вказує, що не можна подавати без застереження один одинокий типологічний вихідний пункт для всіх народних епосів. Також твердження про проґресивне насвітлення історії в епосі не обґрунтоване. Уважний аналіз тексту з різних часів розкриває тенденцію до відхилення від історичної автентичності. Брак тої конкретної змістової вартості доповняє народний епос або семантичною актуальністю у психологічній або і ідеологічній формі (одна частина тої форми є повторна історія), або зміцнює зображення за допомогою повторень, епічних формул та інших прийомів.

Загальна форма народного епосу в своїй новій фазі розвою буде визначена стосунком між тими двома напрямами. Інтенсивність і актуальний напрям залежить від спроможності вкладу праці, якої напрям є поза існуючими вартостями системи, від продовження культурно-історичного контексту, який ці вартості спроможний внести. При відсутності одного з цих джерел збагачення естетичного впливу буде створене формалістичними процесами. Українські думи, на основі їх первісного походження і більш обмеженого часу їх соціяльного запілля, ті два найважніші середники відновлення епічної структури, радше розвивають як інші епоси другу фазу епічного стилю, фазу «епічної розтягнутості». Їх тексти були під впливом специфічних національних фолкльорних контекстів, додатково лірично забарвлених за допомогою вислову суб'єктивного вияву, та збагачені епічними подіями.

Д. Сіяк

The Soviet Economy in Regional Perspective. Edited by V. Bandera and Z. L. Melnyk. New York, Praeger, 1973. 352 p. (Praeger special Studies in International Economics and Development).

Зміст: „Spatial Efficiency in the Soviet Economy", by Vsevolod Holubnychy; „Regional Resource Allocation, Growth, and Income Inequality under Socialism", by I. S. Koropeckyj; „Rules of Location and the Concept of Rationality: the Case of the USSR", by Hans Juergen Wagener; „Regional Contbibution to Capital Formation in the USSR: the Case of the Ukrainian Republic", by Z. Lew Melnyk; „Interdependence between Inter-Regional and International Payments: the Balance of Payments of Ukraine", by V. N. Bandera; „Demographic Aspacts of Regional Economic Developments in the USSR", by F. Douglas Whitehouse; "Regional Differences in Incomes and Levels of Living in the USSR", by Getrude E. Schroeder; „The Dilema of Specialization versus Autarky in the USSR: Issues and Solutions"; by Oleg Zinam; „Centralization of Authotity and Regional Management", by S. A. Billon; Spatial Dimentions of Soviet Economic Decision Making", by F. E. Ian Hamilton; „Regional Aspects of Soviet Planning and Industrial Organization", by Alexander Woroniak; „Regional Pricing and the Economic Evaluation of Land in Soviet Agriculture", by Robert G. Jensen; „Legal Aspects of Economic Centralization", by Martha B. Trofimenko.

Ця збірна праця 13 авторів, з вступом Мельника і Бандери, видана ще в 1973 р. На превеликий жаль українська преса її майже зовсім промовчала, не багато було відгуків на неї і у фаховій літературі, в тому числі і у советознавчих американських виданнях. Вже сама тема праці — советська економіка у реґіональній перспективі — належать до мало опрацьованих і тому хочемо на сторінках Українського Історика подати деякі зауваження, тим більше, що у цій праці взяло участь ряд українських авторів. В першу чергу кидається в очі досить погане технічне оформлення. Праця появилась у відомій серії Преґера «Спеціяльні студії». Ця серія, як відомо фахівцям, не завжди користується доброю репутацією, тому випуски цієї серії появляються дуже низьким накладом. Так сталося з працею Бандери-Мельника. Не зроблено нормального набору друку, текст переписано на звичайній електричній машинці та опісля перефотографовано, на жаль з досить численними друкарськими помилками. Отож не

тільки не зроблено дбайливої коректи, але і редакційне оформлення цієї на загал цікавої праці залишає багато до побажання. Щоб не забирати багато місця на сторінках нашого журналу наведемо тут тільки декілька досить елементарних справ. Як можна сподіватись, більшість статтей має подану бібліографію або бібліографічні нотатки до використаної літератури. Цей бібліографічний апарат досить важний для зацікавленого читача і треба його подати фахово. І так у праці Біллона на стор. 232 знаходимо нотатку про відому працю Локшіна про промисловість СССР з помилкою у транслітерації, а саму працю автор не цитує безпосередньо тільки за англомовною працею Нове..., на стор. 233 той же автор приписує відому працю Чорновола — Дзюбі. Далі, на стор. 234 згаданий Біллон цитує статтю Прокопа, зовсім не подаючи у транслітерації української назви Читач може думати, що праця писана англійською мовою. Таке недбайливе оформлення зустрічаємо і в інших авторів. Це очевидно зразу збудить недовір'я у читача. Крім технічних аспектів використаних матеріялів, можна ще коротко згадати і про інший аспект. Більшість авторів майже не використовує советської літератури на цю тему з 20-х рр. Це шкода. Правда, не зробив того і Голубничий у його статті про економічне районування в Енциклопедії Українознавства (т. 7, стор. 2458—2460), але у збірнику такого типу можна було сподіватись про належне розгорнення цієї теми з відповідним історичним обґрунтуванням. До речі, не завжди використано і найновішу літературу на цю тему, як наприклад статті про міґраційні процеси УРСР (гл. Указатель опубликованных работ сотрудников Института экономики АН УССР, вип. 1—4). Якщо вже говорити на цю тему, то в тому ж 1973 р. появилась у Москві цікава праця В. В. Оникиенко і В. А. Поповкин «Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР», яка дає багато цінного матеріялу. Що можна сказати у висновках? Тема збірника безперечно дуже цікава і ряд поміщений матеріялів цінні. На жаль, не всі автори знайомі з доступними матеріялами і тому деякі статті у цій збірній праці варто було б таки пропустити. На цьому це збірне видання тільки виграло б.

Богдан Винар

Т. І. Дерев'янкін. *Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії.* Київ, Видавництво «Наукова Думка», 1975. 278 стор. (Академія Наук Української РСР. Інститут Економіки).

В 1944 р. появилась цікава праця російського економіста акад. Струміліна про промисловий переворот в Росії. В обговорюваній праці Дерев'янкін у значній мірі використовує методологічні висновки Струміліна, зокрема у таких питаннях як теоретичні основи для формування великої машинної індустрії та «особливості цього процесу» в Росії та в Україні. Монографія має чотири розділи — огляд літератури та джерел, загальні питання теорії та методології мануфактури і промислового перевороту, формування фабрично-заводської системи капіталістичного виробництва та промисловий переворот в його зв'язку з капіталістичною індустріялізацією. Основною тезою автора є твердження, що «промисловий переворот на Україні і в Росії методологічно правильно розглядати тільки у їх тісному зв'язку і органічній єдності» (стор. 7). Автор полемізує з твердженням

Нестеренка, мовля «не лише мануфактури, а навіть фабрики можуть бути не тільки капіталістичними, а і феодальними» (гл. Нестеренко, *Розвиток промисловості на Україні,* т. І, стор. 255). Якщо вірити Дерев'янкіну, то цей висновок суперечить марксистсько-ленінському положенню про неможливість скільки-небудь радикального застосування примусової праці до машинного виробництва. Згадує автор і праці Слабченка, Оглоблина, В. Дубровського і ін. дослідників цього питання, мовляв вони індустріяльний розвиток України «фальсифікували». Дерев'янкін майже не заторкує питання розвитку цукрової промисловості, бо це, очевидно, не дало б потрібних арґументів його тезам. Воблого відому працю наводить у бібліографії, бо мабуть важко її зовсім замовчати. Не зважаючи на все це, праця Дерев'янкіна вносить багато нового матеріялу у це складне питання і автор нерідко виправляє деякі статистичні дані попередніх дослідників.

Б. В.

Ryszard Torzecki. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933—1945). Warszawa, „Książka i Wiedza", 1972. 375 st.

Автор співробітник Польської Академії Наук в Варшаві аналізує українське питання в часи другої світової війни.

Змістом цієї книжки є аналіза української проблеми в політиці Третього Райху в 1933—1945 рр. Автор уважає, що цей ретроспективний перегляд дав йому змогу усталити характер німецької політики у відношенні до українського питання, українців, а зокрема до українських націоналістів. Під українськими націоналітами автор розуміє не лише ОУН, а всі партії і безпартійних, крім комуністичної партії та її симпатиків.

Тут розповідається про політику українських партій у відношенні до німців і її наслідки, зв'язані з проблемами українського населення на українських етнічних теренах, а навіть на еміґрації. Автор подає опінії різних українців про події на українських землях. Він зазначає, що ці проблеми ще не були обговорювані в літературі, а вони дуже важливі, щоб можна мати правдивий погляд на тотішню українську політичну думку.

Український націоналістичний рух автор ділить на три напрями:

— еволюційний, який висував на перше місце морально-політичне відродження народу; в тому напрямі пропаґовано органічну працю, цебто виховання одиниці від основ у своїх організаціях — суспільно-культурних, політичних і господарських.

— посередний, який часто приписують (не зовсім правильно) теоретикові українського націоналізму — Донцову, що визнавав засаду, мовляв, усі засоби провадять до мети, щоб лиш були у відповідному часі пристосувані. Автор твердить, що ці групи не мали більшого впливу, бо займалися більше теоріями, як практикою.

— націоналістично-революційний, що оголосив гасло перманентної революції, яка мала за мету здобути самостійну державу, і, за автором, їх кличем було «ми переконуємо, або нищимо».

Автор в своїй праці покликається на різні документи, крім друкованих різними мовами, також і українські еміґраційні, на архівні документи польської, чеської і німецької розвідок, жаліє, що СССР не дав йому доступу до їхніх архівних документів їх розвідок.

Взагалі автор боліє, що українці пішли в часі другої світової війни за німцями, а не зрозуміли совєтського народолюбства. Бо ж Гітлер задумав здобути і винищити Україну, а Україна в СССР, мовляв, добилася величезного розквіту української матеріяльної і духової культури, а справи за Сталіна, — то на Заході надто переборщують.

Книжка ця це найновіша історія Західньої України з точки погляду поляка і марксиста.

Дарія Сіяк

Olexa Horbatsch, *Ukrainische Weinbauterminologie*. Sonderdruck aus: Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongress in Warschau 1973. Herausgegeben von Johanes Holthusen, Erwin Koschmieder, Reinhold Olesch, Erwin Wedel. München, Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1973. 155—175 S.

В статті описується, коли і якими шляхами та за посередництвом яких народів прийшло на Україну вино, а також винна лоза. Разом із торгівлею вином, з принесенням поселенцями з півдня, чи спеціяльно спроваджуваної винної лози поставали запозичені назви на визначення не лише роду вина, чи винної лози, але також на різні прилади, за допомогою яких плекають винну лозу, чи виробляють вино. Приходили чужі назви, які в Україні адоптовано в цілості, чи частинами, а додавано українське звучання, чи закінчення. В різні частини України, від різних сусідів приходили ці слова і тому в різних районах України часто на одні і ці самі предмети є різні визначення. Але найбільше термінології про вино і виноробство перейнято з Біблії, бо старий і новий завіти послуговуються часто метафорами і картинами з виноградарства. Найскоріше вино прийшло на Україну від грецьких поселенців, вони ж плекали виноградники на південному Криму. Звідси також прийшли грецькі назви. Із зміною історичних подій, змінялися і торговельні шляхи і сусідські відносини, тому в різних епохах історії змінялися також назви родів вин, а також і приладів до управи винної лози, як і до виробу вина. Автор досліджує поодинокі термінологічні назви і виводить їх «родовід» від первісного постання до діялектолотічних і літературних назв.

Історії винорадництва на Україні ще немає. Найбільш на північ висунена спроба садити виноград це в 17 ст. коло Львова, але цілком певно, що від середньовіччя по нинішній день на півдні плекали і плекають виноград, це на Криму і Закарпатті.

Відповідний український топонімічний матеріял треба дуже обережно розгладати в сполуці з виноградарством, бо від 16 ст. українське слово «винниця», «винник» має також значення «горілчаний завод», «той, що виробляє горілку («курить горілку»); дані в «Словнику географічному» (польською мовою), де подано бл. 23 назви місцевостей, які мають подібні назви зі словами з виноградарства на українських землях колишньої Польщі, не повний і тут немає назв з Буковини і Закарпаття, а також, коли брати до уваги список місцевостей УРСР з 1947 р., то між відповідними назвами місцевостей є фонетичні неточності.

На нинішній території України вже від 19 ст. лінія плекання винограду йде Ужгород — Хуст — Кам'янець-Подільський — Кіровоград — Донецьк — Цимлянський. Але крім того українці займаються плеканням винограду в південній частині РСФСР, в Юґославії. Українська виноградарська термінологія визначається тим, що виступають запозичені слова із сусід-

них мов і лексичні дублети. Виразні різниці постають між західною Степовою Україною включаючи Тамань, південну Басарабію і північну Добруджу, Середньодністров'я і східне Покуття, Закарпаття, як також Бачку і Сремську країну. В підручниках наукові обов'язуючі терміни являють південну українську виноградоробську тексику, крім виразно запозиченних слів розповсюджених діяектом. Але сьогодні українська наукова термінологія виноградарства — відповідно як і в інших ділянках — підходить під наказ пристосовуватися до російської термінології.

Д. Сіяк

Архівне Управління при Раді Міністрів Української РСР. Інститут Суспільних Наук АН УРСР. Центральний Історичний Архів УРСР у Львові. *Класова боротьба селянства Східної Галичини, 1772—1848. Документи і матеріали.* Київ, Видавництво «Наукова Думка», 1974. 594 стор.

Ще в 1949 р. появився цікавий збірник документів — «Соціяльна боротьба у місті Львові в XVI—XVIII ст.» і цей збірник тематично продовжує вищезгадане видання, тільки у значно ширших географічних рямках. Як відомо, в 70-их і 80-их рр. XVIII-го століття проведено в Австрії деякі аґрарні реформи, зокрема закон з 3 червня 1775 р. забороняв землевласникам вимагати додаткових повинностей від селян, та в законі з 5 квітня 1782 р. формально скасовувалась особиста залежність селян від землевласників з наданням певних громадських прав, як наприклад, одружуватись без згоди поміщика, навчати дітей ремесла у містах, тощо. Цей період у збірнику висвітлено досить повно, перекладаючи всі документи на українську мову з дopискою, де зберігаються ориґнали. На жаль, не всі періоди подано з такою повністю, зокрема зроблено тільки невелику вибірку з документів «Головної Руської Ради», що відноситься до періоду 1848—1851. Це саме відноситься до документів з фондів Греко-католицької митрополії та деяких приватних архівів. У Польщі, як відомо, виходять серійними виданнями деякі цікаві праці подібного характеру, як наприклад ілюстрації руських воєвідств, і до цієї справи ще варто повернутись при іншій нагоді.

Б. В.

Леонід Рудницький, *Іван Франко і німецька література.* Мюнхен, В-во УТГІ, 1974 р., стор. 226.

Книжку «Іван Франко і німецька література» можна вважати мовознавчою працею з ділянки порівняльної стилістики. В ній проф. Леонід Рудницький випрацював свого роду підручник теорії перекладу, де він розглянув макростилістичні та мікростилістичні настанови аналізи предмету.

Знаним є, що Іван Франко сам перекладав дуже багато, особливо з німецької на українську мову. Його переклади публікувалися, були популярними, а в 1958 р. були високо оцінені українським дослідником О. Домбровським. Його оцінка засвідчена у статті: Іван Франко

— теоретик перекладу».[1] Дійсно, було на чому оснувати таке твердження, бо з німецької літератури І. Франко перекладав твори із усіх її періодів: з літератури старої доби, середньої доби, з XVIII ст. та з літератури XIX ст. включаючи переклади маловідомих німецьких письменників. Кожний з вичислених періодів німецької літератури знайшов собі належне місце у монографії проф. Леоніда Рудницького. Там, порівнюючи вірність перекладу з оригіналом, проф. Рудницький розвиває свою власну теорію перекладу, яка основується на стилістичній композиції деталів, тобто на мікростилістиці, тоді коли теорія перекладу Франка основана на макростилістиці, тобто на передачі головних елементів оригіналу на нову мову.

Іван Франко перекладав твори чужоземних письменників, щоб зробити їх доступними для тодішньої письменної галицької громади. Крім доступности, він звертав також увагу на додержування метричних форм оригіналу в перекладі, на відображення порядку рим, змісту, навіть контрастів. Все це відноситься до головних елементів твору, тобто до макростилістики. Франко сам говорив: «Я поклав головно вагу на зрозумілість і ясність бесіди, уникаючи по змозі менше вживаних провінціялізмів ... Правда, братів наших в закордонській Україні, може разити будуть деякі «галицизми» (на, напр., в 6. пад. форма на *-ов* замість *-ою:* руков, тобов; уживання *ся* перед словом, до котрого належить; уживання скорочених форм *ми, ти* зам. *мені, тобі* і *щоби-м, щоби-сь* зам. *щоби я, щоби ти* і т. д.) ... » *(Твори,* XV, 587). Франко також і детальніше підходив до перекладу: один раз при перекладі «Фавста» Ґете, де він заявив: « ... я старався переводити «Фавста» вірно, оскільки мож дословно, подавати кожну думку автора по змозі в такій самій формі, як сам автор ... Я майже всюди задержував таке саме метрум ... »;[2] а другий раз при перекладі «Маркізи О.» Кляйста. Кляйст дуже глибоко відчував, що людина існує у мові і перез мову. Мова для нього — це був засіб-медіюм, в якому кристалізувалась думка, «але крім цього існують ще «думки», що їх мова не може опанувати і які людина не може висказати».[3] Все таки, намагаючись передати ці, так би мовити, ,думки заумної мови', Кляйст примінював у своїх новелях дуже складний синтаксичний стиль. І. Франко його розумів і в передмові до перекладу «Маркізи О.» з 1903 р. ставив собі за завдання відтворити стиль Кляйста так, щоб переклад робив враження, подібне до оригіналу. Франко, отже, «не бажав перемінювати ораціо обліква на ораціо ректа, ані розбивати довгі та нераз дивовижно збудовані речення та перескоки з одного способу говорення до другого».[4] Опублікований переклад, однак, тої скомплікованости стилю не показує, а довгі речення оригіналу там порозбивані. Та вина в цьому може бути редакра. Рукопис міг би цю справу вияснити.

---

[1] Добровський, О., Іван Франко — Теоретик перекладу, «*Іван Франко. Статті і матеріали*», VI (Львів, 1958), 306—330.

[2] Франко, Іван, *Твори,* 20 тт., Нью-Йорк, 1957—1962, т. XV, стор. 588.

[3] Рудницький, Леонід, *Іван Франко і німецька література,* в-во УТГІ, Мюнхен, 1974, стор. 129.

[4] Добровський, О., op. cit., стор. 328.

Теоретичне розуміння питань перекладу не все іде впарі з практичним дужанням проблем, зв'язаних з передачею деталів оригіналу. Напр., німецька мова багатша від української на двоскладові слова у галузі конкретних понять. Їх накопичення в німецькій мові заледви чи вдасться перевести в український текст з повним придержанням цієї самої метричної форми. Тоді невідклично треба буде рішити питання скорочувань, надмірности яких слід уникати. Франко, щоб обмежити скорочення кількостево, рішив, отже, уживати вказані вище «галицизми». Впровадивши їх, Франко дійсно досягнув надзвичайно високого ступеня вірности в перекладі, однак діялектизми понизили естетичну вартість твору. Подібна дилема виникає також при українізації перекладу способом перелицьовування, напр., німецьких імен на українські; чи конкретизації складних і абстрактних думок при допомозі напр народних порівнянь замість оригінальних метафор (тут негайно потрібно відмітити, за проф. Рудницьким, що метафора — це сильніший засіб поетичного вислову, ніж звичайне порівняння); чи при заміні двох окремих понять одним, що, самозрозуміло, не може віддати вповні цілого значення оригіналу. Хибно було би також думати, що додаванням пояснюючих вставок можна було б надолужити недомагання перекладу. Проф. Рудницький вказує, що «додані порівняння й атрибути з власної фантазії віддалюють Франків переклад від оригіналу і надають йому нового, не Ґетівського духа, та нового забарвлення. Для більшої зрозумілости та приступности замінює Франко окремі вислови Ґете своїми простішими, взятими з щоденної лексики, та часто цим доводить до вульґаризації оригіналу . . . »[5] Додавання вставок, чи порівнянь, доводить переклад до перенасичення рядків синтаксичними одиницями. Перенасичення одного рядка веде за собою, часто небажане, перенесення (анжамбеман) та консеквентне недосичення наступного рядка, що в свою чергу розбиває композиційну гармонію оригіналу. Проф. Л. Рудницький звертає слушну увагу, щоб старатись віддавати оригінал таким способом вичислювання одиниць, де кожний рядок мав би своє незалежне значення і логічну самостійність.

Праця проф. Леоніда Рудницького, в додаток до новаторського підходу при аналізі порівняльної стилістики, вносить також поважний вклад в українське франкознавство. Автор нею гідно вдімітив ювілейні роковини Івана Франка.

Д. Б. Чопик

---

[5] Рудницький, Леонід, op. cit., стор. 87.

Хроніка

НАШІ ВТРАТИ

УПРАВА УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА І РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» діляться із своїм членством і українською громадою сумною вісткою, що 25 липня 1975 року в Клівленді, Огайо відійшов у Вічність

бл. п.

ПРОФ. МИХАЙЛО ЖДАН

Член-основник і член Управи УІТ, член Редакційної Колегії «Українського Історика», видатний історик і педагог, член різних наукових товариств, автор цінних історичних праць.

Родині Покійного складаємо найглибші співчуття.

Вічна Йому Пам'ять!

Управа Українського Історичного Товариства і Редакція «Українського Історика» з жалем повідомляють членів Товариства і українське громадянство, що 10 липня 1975 року відійшов у Вічність

бл. п.

ПРОФ. Д-Р МИКОЛА ЧУБАТИЙ

Член-основник і член Управи Українського Історичного Товариства, співробітник «Українського Історика», визначний український вчений, професор Українського Вільного Університету в Мюнхені і Українського Католицького Університету в Римі, автор цінних історичних праць, видатний суспільно-громадський діяч.

Достойній Родині складаємо глибокі співчуття.

Вічна Йому Пам'ять!

Нові члени УІТ

Проф. д-р Володимир Жила (ЗДА), д-р Зенон Когут (ЗДА). п. М. Корнієнко (Австралія), д-р Т. Олесюк (ЗДА), В. Соколик (Канада), мґр В. Михайлович (ЗДА), проф. Тит Д. Геврик (ЗДА).

Цей список охоплює звичайних і членів-прихильників УІТ.

Перший з'їзд істориків

Управа УІТ вирішила з початком 1977 року відбути перший загальний з'їзд істориків і дослідників допоміжних історичних наук. Рямкова тема з'їзду: «Сучасний стан української науки і наші завдання». З'їзд плянується відбути протягом двох днів. Обговорення стану історіографії в Україні і поза нею, а також намічення найважливіших завдань істориків є справою надзвичайно важливою і відповідальною. До участи в з'їзді будуть запрошені інші наукові установи. До часу вибрання ділового комітету з'їзду — організаційними його справами займається Управа УІТ. В короткому часі будуть подані докладніші відомости відносно програми з'їзду.

Видання УІТ

З деяким запізненням недавно тому появилася праця Я. Пастернака *Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях* (спільне видання УІТ і НТШ). Також вже вийшла *Історія ЦЕСУС-у* (1922—1945) Марка Антоновича.

В друку знаходиться *Історичний атлас України* в опрацюванні Івана Теслі (текст) і Євгена Тютька (карти) і за редакцією Любомира Винара. Це видання в короткому часі появиться на книгарських полицях. Беручи до уваги, що це є перший історичний атлас історії України, це видання належить до основних довідкових видань.

У підготові (кінцева стадія) знаходиться *Бібліографія історії України* в англійській мові. Також готовиться *Історія українців в ЗДА* (збірна праця). Рівночасно розглядається слідуючі проєкти: «Українська історіографія в XX стол.», «Словник української історії» (проєкт бл. п. М. Ждана), «Питання термінології і періодизації в Східно-европейській історії» (збірник статтей), Історія України (збірна праця), «Джерела до української історі» в 20 стол.». Ці видання можна буде зреалізувати після 1976 року, якщо наше Товариство матиме відповідну матеріяльну базу. Ідеться про видання основних праць з різних ділянок історії і про історично-довідкові видання.

Перший річник У.І.

Перевидано малий наклад першого річника «Українського Історика» (чч. 1—4 за 1963—1964 рр. Цей том коштує 14 долярів і його можна замовити в Адміністрації У.І.

Архів УІТ

В архіві Товариства зберігаються біо-бібліографічні матеріяли членів УІТ. Проситься всіх членів надсилати свої біографії, видання і бібліографії. Документація наукової і громадської праці членів УІТ є надзвичайно важливою справою. Також проситься до Архіву надсилати матеріяли про М. Грушевського і Ів. Крип'якевича (спогади, їхні видання, знимки тощо). В архіві дві секції присвячені Грушевському і Крип'якевичу. Рівночасно вирішено збирати матеріяли (біо-бібліографічні й інші) про інших українських істориків. Редакція У.І. плянує на сторінках журналу друкувати Біографічний

словник українських істориків, який також включатиме дослідників допоміжних історичних дисциплін.

Габсбурґи і Запорозькі козаки

Під кінець 1975 року появилая в Українському Академічному В-ві студія, присвячена зв'язкам запорозьких козаків з Рудольфом II Любомира Винара разом із перекладом Щоденника Еріха Ляссоти із 1594 року. Переклад виготовив Орест Субтельний. Це видання розіслано читачам У.І. в ЗДА і Канаді з просьбою закупити це видання. До тепер багато членів УІТ і передплатників УІ не розчислилися за це видання — просимо це в якнайкорошому часі зробити або повернути книжку.

УІТ спирається виключно на пожертви і членські вкладки — і тому просимо допомогти нам розгорнути науково-видавничу діяльність. Ми пляну́ємо в майбутньому видати інші історичні праці — проте УІТ не має належних фондів Ми віримо, що наші приятелі спонтанно піддержуть працю Товариства і спричиняться до розбудови його матеріяльної бази.

Пропозиція УІТ в справі історичної термінології

На річному з'їзді АААСС, що відбувся в Атланті в жовтні 1975 року під час сесії присвяченої термінології і періодизації Східно-европейської історії (сесію зорганізував Степан Горак), Л. Винар з рамени УІТ запропонував створити спеціяльну комісію для усталення історичної термінології. Основним завданням запроєктованої комісії було б розглянути теперішню термінологію відносно російської, білоруської і української історії і усунути теперішній термінологічний хаос відносно історії даних історій. Запропоновано, щоб в склад комісії увійшли представники АГА, АААСС, АСН, Українського Історичного Т-ва, Білоруського Наукового Інституту, Польського Наукового Інституту та інших наукових установ. Справа історичної термінології і періодизації належить до найважливіших питань і тому віримо, що в короткому часі така термінологічна комісія буде створена.

Історичні досліди українського поселення в ЗДА й інших країнах

До найбільш занедбаних ділянок історичного досліду належить вивчення історії українських поселень поза межами України. До тепер немає в нас наукових праць про українців в Німеччині, Франції, Англії, Італії і інших европейських країнах. Це саме можна сказати про Південну Америку. Як відомо УІТ готує збірну працю про українців в ЗДА і цим бажаємо започаткувати наукове вивчення історії українців у різних країнах. УІТ бажає в цій справі співпрацювати з іншими науковими установами. У зв'язку з цим виринає потреба збирання відповідних історичних матеріялів (календарі, альманахи, пропам'ятні книги, недруковані щоденники і записки, листування, фотографії та інші архівні матеріяли. УІТ плянує в більших містах мати своїх представників, які виключно присвятили б свій час цій важливій справі. Зацікавлених просимо голоситися до Редакції «Українського Історика».

Справа Бюлетеню УІТ

Тому декілька років перестав появлятися Бюлетень УІТ, який був лучником між поодинокими членами і клітинами Товариства. Управа УІТ бажає у відносно короткому часі відновити це потріб-

не видання. У міжчасі біжучі інформації про працю УІТ будуть друкуватися в «Українському Історику».

У Бюлетені бажаємо подавати інформацію про наукову працю членів УІТ (їхні видання, участь в конференціях, заплановані праці тощо). Просимо наших членів у короткому часі надіслати ці дані до Редактора У.І.

Приєднання нових членів УІТ

Проситься кожного члена Товариства допомогти в збільшенні членства УІТ. Як відомо кожний любитель історії може стати ченом УІТ. Уважаємо, що передплатники «Українського Історика» повинні стати членами-прихильниками Товариства. Різниця між передплатою і членською вкладкою виносить лише один доляд. У зв'язку із збільшенням активности Товариства кожний член повинен включитися в його працю. Членські вписові листки можна одержати від Секретаріяту УІТ.

Представництва «Українського Історика»

УІТ плянує створити цілий ряд нових представництв У.І. Головним завданням представника У.І. є допомагати в розповсюдженню публікацій УІТ, головно У.І. Представником може стати член Товариства, або людина, яка розуміє вагу праці УІТ і бажає допомогти. Всі представники одержують певний відсоток із розпроданих публікацій. Просимо членів УІТ допомогти нам у цій важній справі.

Зустріч з читачами У.І.

У зв'язку із розбудовою нашого журналу плянується цілий ряд зустрічей із читачами «Українського Історика». Редактор і члени Редакційної Колеґії У.І. обміняються із читачами журналу їхніми думками про тематичний профіль У.І., його структуру та іншими питаннями відносно У.І. Читачі У.І., які бажали б зорганізувати такі зустрічі з громадянством повинні звернутися в цій справі до Редакції «Українського Історика».

Видавничий Фонд

Дальше видання і розбудова «Українського Історика» і публікація інших видань УІТ повністю залежить від допомоги українського громадянства і установ, які розуміють вагу історичних дослідів. У зв'язку з цим установлено чотири категорії жевтводавців: *фундатори УІТ* — жертводавці, які зложать одноразовий даток від 500 долярів вгору; *меценати* У.І., які зложать пожертву від 300 до 500 долярів; *добродії У.І.*, які зложать даток від 100 до 300 долярів і *прихильники У.І.*, які зложать добровільні датки до 100 долярів.

Фундатори і меценати стають доживотними членами Товариства і одержують історичний журнал та інші видання УІТ, які призначені на цю ціль. Крім того члени УІТ неперіодично можуть перепроваджувати збірки на Видавничий Фонд У.І.

З щирою подякою відзначаємо слідуючих жертводавців:

Фундатори У.І.

Інж. А. Д. Сольчаник — 200 дол. (з попередніми пожертвами — 700 долярів).

Фундатори У.І.: п. Каленик Лисюк — 300 дол., д-р інж. В. Кравченко — 800 нім. марок, Пп. Пані Решитило для відзначення пам'яти *д-ра мед. Теодора Решетила*, члена мецената УІТ — 250 долярів.

Добродії і прихильники У.І.: В. Михайлович — 100 дол., Кредитівка УНО (Торонто) — 100 дол., Г.

Свободяник — 50 дол., А. Скоп — 93 дол., проф. Ігор Каменицький — 35 дол., інж. Л. Биковський — 26,15 дол.; по *25 дол.:* Народний дім в Лорені, Український Народний Союз в Дорені, В. Барнай, М. Паламар; *по 20 дол.:* д-р В. Олесюк, пані Віра Біда, Володимир Сторожинський; *по 15 дол.:* М. Савицький, Станьчик, О. Сеспик; *по 10 дол.:* д-р І. Тесля, Писарчук, Е. Винич, А. Кричик, І. Іскало, П. Л. Хомяк, В. Федорчук, д-р С. Смик; *по 8 дол.:* М. Сорока, А. Рижевська, Архиєп. Марко, Яременко.

Збірка переведена на похороні бл. п. проф. Михайла Ждана — 342 доляри (гроші передав п. С. Кікта); на могилу бл. п. проф. В. Стецюка — 50 дол., на могилу бл. п. П. Скурочка (пожертва К. Лесюка) — 50 дол.

Пожертви просимо надсилати чековими переказами на адресу Секретаріяту або Адміністрації У.І. із зазначенням, що вони призначені на Видавничий Фонд.

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ПРОФ. Ю. БОЙКА-БЛОХИНА

Серед українських вчених у Західній Европі одне з чільних місць посідає нині літературознавець проф. д-р Юрій Бойко-Блохин. Про це вимовно свідчила й імпозатна виставка його творів, що її організували його учні в Мюнхенському університеті ім. Людвига-Максиміліяна. В серії видань бібліотеки цього університету опубліковано в серпні 1975 року бібліографію наукових праць проф. Бойка, яка охоплює роки 1930—1975 і містить в собі 220 позицій. Наведені монографії та статті видано українською, німецькою, англійською, французькою та італійською мовами.

В короткій хронікальній нотатці неможливо унаочнити глибину й різноманітність проведеної протягом сорока п'яти літ науководослідної роботи; можна хіба вказати на той чи інший комплекс досліджуваних явищ та проблем. Синтезою довголітніх шевченкознавчих студій слід уважати велику монографію видану німецькою мовою п. з. Taras Ševčenko. Sein Leben und sein Werk, співавтором якої є видатний німецький славіст проф. Е. Кошмідер. Ряд літературознавчих праць проф. Бойка, присвячених українській літературі XIX і XX століть, зацікавлений читач знайде в двох грубих томах «Вибраного», що їх видано в Мюнхені 1971 і 1974 року. Ґрунтовні праці про історичне коріння большевизму та національну політику Москви, а також ряд праць з ділянки націології зберігають надальше свою актуальність.

Останніх двадцяти позицій бібліографії становлять дотеперішній дорібок проф. Бойка як видавця або співвидавця наукових праць та літературних творів. Предметний та іменний покажчики, а також список довідників та серійних і періодичних видань значно полегшують користування бібліографією, що її опрацював лектор Мюнхенського університету мґр Мирослав Антохій.[1]

---

[1] Jurij Bojko-Blochyn, Schriftenverzeichnis 1930—1975. Anlässlich der Ausstellung in der Universitätsbibliothek zusammengestellt von Miroslaw Antochy. Universitätsbibliothek, München 1975, 26 S.

УВАГА!

Сторінки 145—149 через переочення друкаря не були видруковані перед переплетом журналу. Вони надруковані додатково вже після переплету і належать до «Українського Історика» ч. 3—4 (47—48) за 1975 рік.

За недогляд просимо в читачів вибачення.

Управа друкарні «Лоґос» у Мюнхені

З НАГОДИ 100-ЛІТТЯ НТШ ПРОСИМО ПРИДБАТИ ДЖЕРЕЛЬНУ СТУДІЮ:

Любомир Винар

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА 1892—1930

Видання Українського Історичного Товариства.

В цій монографії автор досліджує наукову діяльність Мих. Грушевського в Галичині в роках 1892—1914, а також його зв'язки з НТШ по 1920 році. — Це перша обширніша студія про Михайла Грушевського і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, базована на численних джерелах і літературі. Необхідна праця для дослідників українського наукового життя і діяльности М. Грушевського.

Ціна — 5.00 ам. дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту. Замовлення і гроші слати на адресу Адміністрації «Українського Історика».

*

В Адміністрації «Українського Історика» можна набути попередні річники нашого журналу:

«Український Історик», чиста 1—4 (рік II, 1965) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік III, 1966) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік IV, 1967) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік V. 1968) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VI, 1969) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VII, 1970) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VIII, 1971) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік IX, 1972) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік X, 1973) — 14 $
«Український Історик», числа 1—2 (рік XI, 1974) — 14 $

Перший річник «Українського Історика» можна набути за ціну $ 14.00 (перше число у формі зіраксової відбитки).